द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यस्मिंस्तस्मिन्पदार्थे हि येन तेन यथा तथा ।
तीव्रसंवेगसंपन्नं मनः पश्यति वाञ्छितम् ॥ १
जायते म्रियते चैषा मनसस्तीव्रवेगिता ।
सौम्याम्बुबुद्बुदालीव निर्निमित्ता स्वभावतः ॥ २
शीतता तुहिनस्येव कज्जलस्येव कृष्णता ।
लोलता मनसो रूपं तीव्रातीव्रैकरूपिणी ॥ ३
श्रीराम उवाच ।
कथमस्यातिलोलस्य वेगो वेगैककारणम् ।
चलता मनसो ब्रह्मन्बलतो विनिवार्यते ॥ ४
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
नेह चञ्चलताहीनं मनः क्वचन दृश्यते ।
चञ्चलत्वं मनोधर्मो वह्नेर्धर्मो यथोष्णता ॥ ५
यैषा हि चञ्चला स्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता ।
तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडम्बरात्मिकाम् ॥ ६
स्पन्दास्पन्दादृते वायोर्यथा सत्तैव नोह्यते ।
तथा न चित्तसत्तास्ति चञ्चलस्पन्दनादृते ॥ ७
यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनो मृतमुच्यते ।
तदेव च तपःशास्त्रसिद्धान्तो मोक्ष उच्यते ॥ ८
मनोविलयमात्रेण दुःखशान्तिरवाप्यते ।
मनोमननमात्रेण दुःखं परमवाप्यते ॥ ९
दुःखमुत्पादयत्युच्चैरुत्थितश्चित्तराक्षसः ।
सुखायानन्तभोगाय तं प्रयत्नेन पातय ॥ १०
तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या राम सोच्यते ।
वासनापदनाम्नीं तां विचारेण विनाशय ॥ ११
अविद्यया वासनया तयान्तश्चित्तसत्तया ।
विलीनया त्यागवशात्परं श्रेयोऽधिगम्यते ॥ १२
यत्तत्सदसतोर्मध्यं यन्मध्यं चित्त्वजाड्ययोः ।
तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयोर्दोलायिताकृति ॥ १३
जाड्यानुसंधानहतं जाड्यात्मकतयेद्धया ।
चेतो जडत्वमायाति दृढाभ्यासवशेन हि ॥ १४
विवेकैकानुसंधानाच्चिदंशात्मतया मनः ।
चिदेकतामुपायाति दृढाभ्यासवशादिह ॥ १५
पौरुषेण प्रयत्नेन यस्मिन्नेव पदे मनः ।
पात्यते तत्पदं प्राप्य भवत्यभ्यासतो हि तत् ॥ १६
पुनः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा ।
विशोकं पदमाश्रित्य निराशङ्कः स्थिरो भव ॥ १७
भवभावनया मग्नं मनसैव न चेन्मनः ।
बलादुत्तार्यते राम तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ १८
मन एव समर्थं वो मनसो दृढनिग्रहे ।
अराजा कः समर्थः स्याद्राज्ञो राघव निग्रहे ॥ १९
तृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवरंहसि ।
आवर्तैरुह्यमानानां दूरे स्वं मन एव नौः ॥ २०
मनसैव मनश्छित्त्वा पाशं परमबन्धनम् ।
उन्मोचितो न येनात्मा नासावन्येन मोक्ष्यते ॥ २१
या योदेति मनोनाम्नी वासना वासितान्तरा ।
तां तां परिहरेत्प्राज्ञस्ततोऽविद्याक्षयो भवेत् ॥ २२

अजं जन्मादिविकारशून्यं पदमवशिष्टं तदेव तवास्तु प्राप्यमिति आशिषि लोट् ॥ ४६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चित्तचिकित्सा नामैकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

अत्र चित्तक्षयोपायो वासनात्याग ईर्यते ।
चिन्मात्रवासनाभ्यासात्तदेकदृढनिश्चयात् ॥ १ ॥

वासनाक्षयार्थं द्वैतविषये मनसस्तीव्रवेगो निरोद्धव्यश्चिन्मात्राकारे तु संपाद्य इति वक्तुं मनसः स्वतीव्रवेगानुसारिफलसंपादनस्वभावतामाह—**यस्मिन्नि**ति । यस्मिन्पदार्थे येन येन वाञ्छितेन निमित्तेन यथा यथा प्रकर्षेण मनस्तीव्रवेगाभिसंपन्नं भवति तस्मिन्पदार्थे तत्तद्वाञ्छितं पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥ हे सौम्य, उपेक्षणेन जायते । निरोधप्रयत्नेन म्रियते शाम्यति । यत उत्पत्तौ निर्निमित्तेत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वभावत इति यदुक्तं तद्विशदयति—**शीतते**ति ॥ ३ ॥ वेग इत्यस्य व्याख्या चलतेति । वेगस्य तीव्रवेगस्य एकं मुख्यं कारणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ चित्तत्वं जगत्कारणमायासंवलितचैतन्यं तत्र संस्थिता स्पन्दशक्तिः क्रियाशक्तिस्तां मानसीं मनोरूपेण परिणतां विद्धीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सत्ता अस्तिता । नोह्यते न वितर्क्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितं यथा स्यात्तथा भुज्यत इव प्रथत इत्यनन्तभोगाय मोक्षसुखाय ॥ १० ॥ अविद्या रजःशक्तिबीजकत्वादविद्या । **वासनापदनाम्नी**मिति । मनः 'अनो बहुव्रीहेः' इति प्रतिषेधविषये 'अन उपधालोपिन' इति ङीप् पाक्षिकः ॥ ११ ॥ त्यागवशाद्बाह्यविषयानुसंधानत्यागबलात् ॥ १२ ॥ एवं वक्तव्योपयोगितया चाञ्चल्यधर्मकतां मनसः समर्थ्य वास्तवावास्तवरूपद्वयात्मकतामवास्तवांशहेयताप्रदर्शनाय वास्तवरूपप्रतिष्ठाया विनाशप्रसक्तिवारणाय चाह—**यत्तदि**ति । सदसतोर्मध्यं मिथुनीभावरूपमन्तरालम् । अतएवान्यतररूपप्राधान्ये दोलायिताकृति अविश्रान्तस्थिति ॥ १३ ॥ कस्मात्तर्ह्येकतरकोटिविश्रान्तिस्तत्राह—**जाड्ये**ति द्वाभ्याम् । इद्धया प्ररूढया ॥ १४ ॥ चिदंशात्मतया इद्धयेत्यनुषज्यते ॥ १५ ॥ प्रयत्नेन स्वाभाविकेन शास्त्रीयेण वा ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्तत इतरः ॥ १८ ॥ १९ ॥ दूरे उह्यमानानां प्रवाह्यमाणानाम् । नौस्तरिः ॥ २० ॥ २१ ॥ मनोनाम्नी बाह्यार्थमननाभिधाना । ङीप् प्राग्वत् । परिहरेन्मिथ्यात्वानुसंधानेन निरस्येत् । यथा औष्ण्ये क्षीणे वह्निः शाम्यति तद्वद्वासनाक्षये सह मनसाऽविद्या क्षीयत इति भावः ॥ २२ ॥

---

१ तथाच इति पाठः.

भोगौघवासनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनाम् ।
भावाभावौ ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥२३
अभावनं भावनायास्त्वेतावान्वासनाक्षयः ।
एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश उच्यते ॥ २४
यद्यत्संवेद्यते किंचित्तत्रासंवेदनं परम् ।
असंवित्तिस्तु निर्वाणं दुःखं संवेदनाद्भवेत् ॥ २५
स्वेनैव तत्प्रयत्नेन पुंसः संवेद्यते क्षणात् ।
भावस्याभावनं भूत्यै तत्तस्मान्नित्यमाहरेत् ॥ २६
रागादयो ये मनसीप्सितास्ते
बुद्ध्वेह तांस्तांस्त्वमवस्तुभूतान् ।
त्यक्त्वा तदास्याङ्कुरमस्तबीजं
मा हर्षशोकं समुपैहि तृप्तः ॥ २७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उ० मुखरवेणोपदेशांशकथनं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ११३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एषा हि वासना नित्यमसत्यैव यदुत्थिता ।
द्विचन्द्रभ्रान्तिवत्तेन त्यक्तुं राघव युज्यते ॥ १
अविद्या विद्यमानेव नष्टप्रज्ञेषु विद्यते ।
नाम्नैवाङ्गीकृताभावात्सम्यक्प्रज्ञेषु सा कुतः ॥ २
मा भवाज्ञो भव प्राज्ञः सम्यग्राम विचारय ।
नास्त्येवेन्दुर्द्वितीयः खे भ्रान्त्या खलक्ष्यते मुधा ॥ ३
नात्र तत्त्वादृते किंचिद्विद्यते वस्त्ववस्तु च ।
ऊर्मिमालिनि विस्तीर्णे वारिपूरादृते यथा ॥ ४
स्वविकल्पादृते नैतान्भावाभावानसन्मयान् ।
नित्येऽसिते तते शुद्धे मा समारोपयात्मनि ॥ ५
नासि कर्ता किमेतासु क्रियासु ममता तव ।
एकस्मिन्विद्यमाने हि किं केन क्रियते कथम् ॥ ६
मा वाऽकर्ता भव प्राज्ञ किमकर्तृतयेहिते ।
साध्यं साध्यमुपादेयं तस्मात्स्वस्थो भवानघ ॥ ७
कर्ता संस्त्वमसक्तत्वाद्भावाभावे रघूद्वह ।
असक्तत्वादकर्तापि कर्तृवत्स्पन्दनं कुतः ॥ ८
सत्यं स्याच्चेदुपादेयं मिथ्या स्याद्धेयमेव चेत् ।
उपादेयैकसक्तत्वाद्युक्ता सक्तिर्हि कर्मणि ॥ ९
यत्रेन्द्रजालमखिलं मायामयमवस्तुकम् ।
तत्र कास्था कथं नाम हेयोपादेयदृष्टयः ॥ १०
संसारबीजकणिका यैषा विद्या रघूद्वह ।
एषा ह्यविद्यमानैव सतीव स्फारतां गता ॥ ११
येयमाभोगिनिःसारा संसारारम्भचक्रिका ।
विज्ञेया वासनैषा सा चेतसो मोहदायिनी ॥ १२
चारुवंशलतेवान्तःशून्या निस्सारकोटरा ।

वासनात्यागे क्रममाह—**भोगौघे**ति । भावाभावौ चित्तचेत्यौ । कल्पनाव्युत्क्रमेण त्याग इति भावः ॥ २३ ॥ चित्तचेत्यत्यागेऽपि तद्धेत्वज्ञानपरिशेषमाशङ्क्याह—**अभावन**मिति । न भाव्यते पूर्णतयानुभूयते येनाविद्यावरणेन तदविद्यावरणं भावनायास्तत्त्वसाक्षात्काराद्धेतोस्त्यक्त्वा सुखी भवेत्यनुषज्यते ॥ २४ ॥ अथवा साक्षाच्चित्तद्वारा वा यद्यत्किंचित्साक्षिणा संवेद्यते तत्र तत्र संवेद्यताया असंवेदनं परमुत्कृष्टमनोनाशनिर्वाणमिति संक्षेप इत्याह—**यद्यदि**ति ॥ २५ ॥ तच्च वेद्यावेदनं पुरुषप्रयत्नाद्भवतीत्याह—**स्वेने**ति । भावस्याभावनं वेद्यस्यावेदनम् । तत्स्वप्रयत्नं नित्यमाहरेदभ्यसेत् ॥ २६ ॥ उक्तमनूद्योपसंहरति—**रागादय** इति । ते तव मनसि ये ये रज्यन्ते येषु ते रागा विषयाः । आदिपदात्तदुपाया ईप्सितास्तांस्तांस्त्वमनर्थभूतान् बुद्ध्वा ते रागादयः आस्याङ्कुरा बीजमुखनिर्गच्छदङ्कुरकल्पा यस्य तत्तथाविधं मनोऽपि अस्तबीजं अज्ञानवासनाबीजैः सह त्यक्त्वा पूर्णात्मानुभवामृततृप्तः सन् हर्षशोकं मा समुपैहि 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे मुखरवेणोपदेशांशकथनं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

सर्वदुर्वासनोच्छेदी विचारैर्विविधैर्भृतः ।
द्वैतमिथ्यात्वधीरूढस्तत्त्वबोधोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

यद्यतो हेतोरसत्यैवोत्थिता तत्ततस्त्यक्तुं बाधितुं युज्यते ॥ १ ॥ नष्टप्रज्ञेषु विवेकविज्ञानशून्येषु विद्यमाना परमार्थसत्येव दृढतरा विद्यते । सम्यक्प्रज्ञेषु तु अभावादपरमार्थत्वान्नाम्नैवाङ्गीकृता वन्ध्यापुत्रवत् । अतः सा कुतः ॥ २ ॥ अतस्तत्त्वज्ञतामेव विचारेण संपादयेत्याह—**मा भवे**ति ॥ ३ ॥ तत्त्वात्परमात्मनः । वस्तु भावः । अवस्तु अभावः ॥ ४ ॥ असिते देहादिबन्धनशून्ये । षिञ् बन्धने क्तः ॥ ५ ॥ बन्धस्याकर्तृतामूलत्वात्तामेव प्रथमं त्यजेत्याह—**नासी**ति । एकस्मिन् अद्वितीये । नह्येकमात्रकारकसाध्या क्रिया प्रसिद्धेति भावः ॥ ६ ॥ अकर्ता अकर्तृत्वाभिमानी च मा भव । अकर्तृतया ईहिते अभिमाने कृते उपादेयं प्राप्यं साध्यं स्वयत्ननिष्पाद्यं किं साध्यं फलमस्ति । न किंचिदित्यर्थः ॥ ७ ॥ भावोऽभिमानस्तदभावे सति असक्तत्वादकर्तापि एवमकर्तापि संस्तत्राप्यभिमानाभावे अकर्तृत्वेऽप्यसक्तत्वात्कर्तापि । तर्हि किमज्ञवत्कर्ताहं नेत्याह—**कर्तृवदि**ति । अस्पन्दात्मदर्शिनस्तव नाज्ञकर्तृवद्देहस्पन्दनेनात्मस्पन्दभ्रमलक्षणकर्तृताप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ क्रियाफलमिथ्यात्वे कर्मासक्तिरेव न युक्तेति तर्केणापि दृढीकुर्वन्नाह—**सत्य**मिति ॥ ९ ॥ दर्शिततर्कस्य विपर्ययपर्यवसानं दर्शयति—**यत्रे**ति । यत्रतत्रेति शब्दौ यर्हितर्ह्यर्थे ॥ १० ॥ कुत इन्द्रजालतेति चेदाविद्यकत्वादित्याह—**संसारे**ति ॥ ११ ॥ १२ ॥ अविद्यारूपां संसारारम्भचक्रिकामेव विस्तरेण वर्णयति—**चार्वि**त्यादिना । अन्तः-

सरित्तरङ्गमालेव न व्युच्छिन्नापि नश्वरी ॥ १३
गृह्यमाणापि हस्तेन ग्रहीतुं नैव युज्यते ।
मृद्यप्यत्यन्ततीक्ष्णाग्रा निर्झरोर्मिरिवोत्थिता ॥ १४
दृश्यते प्रकराभासा सदर्थे नोपयुज्यते ।
तरङ्गिण्यतरङ्गाभा स्वाकारपरिनिष्ठिता ॥ १५
कचिद्वक्राः कचित्स्पष्टा दीर्घाः खर्वाः स्थिराश्चलाः ।
यत्प्रसादोद्भवास्तस्याव्यतिरेकमुपागताः ॥ १६
अन्तःशून्यापि सर्वत्र दृश्यते सारसुन्दरी ।
न कचित्संस्थितापीह सर्वत्रैवोपलक्ष्यते ॥ १७
जडैव चिन्मयीवासावन्यस्पन्दोपजीविनी ।
निमेषमप्यतिष्ठन्ती स्थैर्याशङ्कां प्रयच्छति ॥ १८
ज्वालावच्छुद्धवर्णापि मषीमलिनकोटरा ।
वल्गत्यन्यप्रसादेन दीयते तदवेक्षणात् ॥ १९
आलोके विमले म्लाना तमस्यपि विराजते ।
मृगतृष्णेव शुष्काभा नानावर्णविलासिनी ॥ २०
वक्रा विषमयी तन्वी मृद्वी संकटकर्कशा ।
ललनाचञ्चला लुब्धा तृष्णा कृष्णेव भोगिनी ॥ २१
स्वयं दीपशिखेवाशु क्षीयते स्नेहसंक्षये ।
सिन्दूरधूलिलेखेव विना रागं विराजते ॥ २२
क्षणप्रकाशतरला कृतसंस्था जडाशया ।
मुग्धानां त्रासजननी वक्रा विद्युदिवोदिता ॥ २३
यत्नाद्गृहीत्वा दहति भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
लभ्यतेऽपि हि नान्विष्टा विद्युद्वदतिभङ्गुरा ॥ २४
अप्रार्थितैवोपनता रमणीयाप्यनर्थदा ।
अकालपुष्पमालेव श्रेयसेनाभिनन्दिता ॥ २५
अत्यन्तविस्मृतैवातिसुखाय भ्रमदायिनी ।
दुःस्वप्नकलनेवेयमनर्थायैव तर्किता ॥ २६
प्रतिभासवशादेषा त्रिजगन्ति महान्ति च ।
मुहूर्तमात्रेणोत्पाद्य धत्ते ग्रासीकरोति च ॥ २७
मुहूर्तो वत्सरश्रेणी लवणस्यानया कृता ।
रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रस्य निर्मिता ॥ २८
वियोगिनामथान्येषां कान्ताविभवशालिनाम् ।
रात्रिर्वत्सरवद्दीर्घा भवेत्तस्याः प्रसादतः ॥ २९
सुखितस्याल्पतामेति दुःखितस्यैति दीर्घताम् ।
कालो यस्याः प्रसादेन विपर्यासैकशीलिनाम् ॥ ३०
अस्याः स्वसत्तामात्रेण कर्तृतैतासु वृत्तिषु ।
दीपस्यालोककार्याणां यथा तद्वन्न वस्तुतः ॥ ३१
सनितम्बस्तनी चित्रे[1] न स्त्री स्त्रीधर्मिणी यथा ।
तथैवाकारचिन्तेयं कर्तुं योग्या न किंचन ॥ ३२
मनोराज्यमिवाकारभासुरा सत्यवर्जिता ।
सहस्रशतशाखापि न किंचित्परमार्थतः ॥ ३३
अरण्ये मृगतृष्णेव मिथ्यैवाडम्बरान्विता ।
विडम्बयति तान्मुग्धमृगानेव न मानुषान् ॥ ३४
फेनमालेव संजातध्वस्ता विच्छेदवर्जिता ।
जडेव चञ्चलाकारा गृह्यमाणा न किंचन ॥ ३५
अटत्युद्दामराकारा रजःप्रसरधूसरा ।
बलात्कल्पान्तवात्येव स्वाक्रान्तभुवनान्तरा ॥ ३६
धूमालीवाङ्गसंलग्ना दाहखेदप्रदायिनी ।
गर्भीकृतरसाक्रम्य जगन्ति परिवर्तते ॥ ३७
धारा जलधरस्येव सुदीर्घा जलनिर्मिता ।
असारसंसारदृढा रज्जुस्तृणगणैरिव ॥ ३८

शून्येत्यस्य विवरणं निःसारकोटरेति । मूलनाशं विना व्युच्छिन्नापि न नश्वरी ॥ १३ ॥ निर्झरोर्मिपक्षे कूलद्रुमच्छेदिनीत्वात्तीक्ष्णाग्रेति बोध्यम् ॥ १४ ॥ प्रकरः कार्यसमर्थकारणकलापस्तद्वदाभासः प्रथा यस्याः । तथापि सदर्थे सत्यपुरुषार्थे । तरङ्गिणीपक्षे स्नानपानादिसत्यार्थक्रियार्थे । अतरङ्गाभा सत्यतरङ्गशून्यस्वप्नतरङ्गिणीसदृशी मृगतृष्णातरङ्गिणीव । स्वाकारः प्रतीतिमात्रशोभमान आकारस्तत्रैव परिनिष्ठिता परिसमाप्ता नार्थक्रियायामित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वाकारानेव प्रपञ्चयति—**कचिदिति** । यस्या वर्ण्यमानचक्रिकायाः प्रसादादुद्भवा आविर्भूताः व्यतिरेकं परस्परभेदमुपागताः सर्वपदार्था इति शेषः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ अन्यस्पन्दं मनश्चाञ्चल्यमुपजीवति तच्छीला ॥ १८ ॥ सत्त्वगुणेन शुद्धवर्णापि तमसा मषीमलिनकोटरा । अन्यस्य परमात्मनः प्रसादेन सान्निध्येन वल्गति चलति । तस्यावेक्षणात्साक्षात्काराद्दीयते खण्ड्यते । दो अवखण्डने ॥ १९ ॥ विमले स्वात्मालोके आवरकत्वान्म्लाना ॥ २० ॥ तृष्णादिरूपेणापि तामेवाह—**वक्रेति** । संकटहेतुत्वात्कर्कशा । ललनेव चञ्चला । भोगिनी सर्पिणी ॥ २१ ॥ रागं स्नेहं विनापि सिन्दूरधूलिलेखेव रागवती विराजते ॥ २२ ॥ जडया आशया कृतसंस्था संपादितस्थितिः । विद्युत्पक्षे डलयोरभेदाज्जलस्याशया मेघे कृतस्थितिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ दहति । संतापदुःखे पर्यवस्यतीति यावत् । विद्युत्पक्षे स्पष्टम् ॥ २४ ॥ अकालपुष्पमालाप्युत्पातत्वादनर्थदा ॥ २५ ॥ तर्किता पुनःपुनस्तर्कैरनुसंधीयमाना ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ विपर्यासो भ्रमस्तदेकशीलिनां पुंसाम् ॥ ३० ॥ अविद्याया अपि ब्रह्मणि जगद्विवर्तारोपे सन्निधानमात्रेण निमित्तता नतु परिणामितेति स्वमतं दर्शयति—**अस्या इति** ॥ ३१ ॥ कुतो नास्याः कर्तृतेति चेदयोग्यत्वादित्याह—**सनितम्बेति** । स्त्रीधर्मिणी गृहकार्यकरणादिसमर्थेति यावत् । आकारचिन्ता प्रागनुभूतार्थवासनारूपा । इयमविद्या ॥ ३२ ॥ तदेव स्पष्टमाह—**मनोराज्यमिति** ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संजातध्वस्ता उत्पन्नप्रध्वंसिनी । विच्छेदवार्जिता प्रवाहनित्या । जडा नीहारपटलीव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ गर्भीकृतो रसः परमात्मा जलं च यया । अतएव जगन्ति आक्रम्य प्रक्रम्य परिभूय च परिवर्तते भ्रमति ॥ ३७ ॥ असारैः पेलवैः संसारैः संसरण-

---

१ चित्ते इति पाठः.

तरङ्गोत्पलमालेव कल्पनामात्रवर्णिता ।
मृणालीव बहुच्छिद्रा पङ्कप्रौढा जलात्मिका ॥ ३९
जनेन दृश्यते वृद्धितत्परा नच वर्धते ।
विषास्वाद इवापातमधुराऽन्ते सुदारुणा ॥ ४०
नष्टा दीपशिखेवैषा न जाने क्वेव गच्छति ।
मिहिकेवाग्रदृष्टापि गृह्यमाणा न किंचन ॥ ४१
पांसुमुष्टिरिवाकीर्य प्रेक्षिता पारमाणवी ।
आकाशनीलिमेवैषा निर्निमित्तैव दृश्यते ॥ ४२
द्विचन्द्रमोहवज्जाता स्वप्नवद्विहितभ्रमा ।
यथा नौयायिनः स्थाणुस्पन्दस्तद्वदिहोत्थिता ॥ ४३
अनयोपहते चित्ते दीर्घकालमिवाकुलैः ।
जनैराकल्प्यते दीर्घसंसारस्वप्नविभ्रमः ॥ ४४
अनयोपहते स्वास्मिंश्चित्राश्चेतसि विभ्रमाः ।
उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति तरङ्गास्तोयधेरिव ॥ ४५
मनोज्ञमपि सत्यं च दृश्यते सदसत्तया ।
अमनोज्ञमसत्यं च दृश्यते सत्तयाप्यसत् ॥ ४६
पदार्थरथमारूढा भावनैषा बलान्विता ।
आक्रामति मनः क्षिप्रं विहगं वागुरा यथा ॥ ४७
करुणास्यन्दमानाक्षी स्रवत्क्षीरलवस्तनी ।
भवत्युल्लसितानन्दं जननी गृहिणी यथा ॥ ४८
विषीकरोति निःस्यन्दसंतर्पितजगत्त्रयम् ।
सुधार्द्रार्द्रमपि क्षिप्रं प्रवृद्धं बिम्बमैन्दवम् ॥ ४९
उन्मत्तरववेतालनर्तनारम्भसंभ्रमम् ।
स्थाणवः संप्रयच्छन्ति मूका अप्येतयान्धया ॥ ५०
संध्यादिषु च कालेषु लोष्टपाषाणभित्तयः ।
अस्याः प्रसादाद्दृश्यन्ते सर्पाजगरदृष्टिभिः ॥ ५१
एकोऽपि द्वितयोदेति यथा द्विशशिदर्शने ।
दूरमभ्याशतां याति स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ ५२
आदीर्घं क्षणतामेति कालस्येष्टा यथा निशा ।
क्षणो वर्षमिवाभाति कान्ताविरहिणामिव ॥ ५३
न तदस्तीह यन्नाम न करोतीयमुद्धता ।
अस्यास्त्वकिंचनायास्तु शक्ततां पश्य राघव ॥ ५४
संरोधयेत्प्रयत्नेन संविदेवाशु संविदम् ।
सरित्स्रोतोनिरोधेन शुष्यत्येषा मनोनदी ॥ ५५

श्रीराम उवाच ।

अविद्यमानयैवेदं पेलवाङ्ग्या सुतुच्छया ।
मिथ्याभावनया नाम चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५६
अरूपया निराकृत्या चारुचेतनहीनया ।
असत्यैवाप्यनश्यन्त्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५७
आलोकेन विनश्यन्त्या[1] स्फुरन्त्या तमसोन्तरे ।
कौशिकेक्षणधर्मिण्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५८
कुकर्मैकान्तकारिण्या न सहन्त्या विलोकनम् ।
देहमप्यविजानन्त्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५९
सुदीनाचारधर्मिण्या नित्यं प्राकृतकान्तया ।
अनारतास्तंगतया चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६०
अनन्तदुःखाकुलया सदैव मृतयानया ।
संबोधहीनया यत्र चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६१
कामकोपघनाङ्गिन्या तमःप्रसरवक्रया ।
अचिरेणाशरीरिण्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६२
स्वात्मान्धरूपास्पदया जडया जाड्यजीर्णया ।
दुःखदीर्घप्रलापिन्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६३
पुरुषासङ्गसङ्गिन्या रागिण्या क्रिययानया ।

संस्कारैर्दृढा । तत्र दृष्टान्तः—**रज्जु**रिति ॥ ३८ ॥ कविभिः कल्पनामात्रेण वर्णिता तरङ्गमालेवोत्पलमालेव च पङ्के पापे कर्दमे च प्रौढा जलात्मिका जडात्मिका । लडयोरभेदात् ॥ ३९ ॥ विषास्वादः सविषमोदकास्वादः ॥ ४० ॥ **न जाने** इति । बाधितस्य वादिसहस्रैरपि स्वरूपनिरूपणासंभवादिति भावः । मिहिका नीहारधूमपटलीव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इवशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः ॥ ४४ ॥ स्वस्मिन्स्वात्मनि अनया उपहते । आवरणेनासत्प्राये कृते सतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तस्या विपर्यासशक्तिमाह—**मनोज्ञ**मिति । सद्ब्रह्म । असज्जगत् ॥ ४६ ॥ पदार्था विषयास्तद्रूपं रथं । तदाकारतामिति यावत् । भावना उद्भूतवासनारूपा एषा अविद्या मनः आक्रामति मोहयित्वा बध्नाति ॥ ४७ ॥ मातृपत्न्यादिरूपतामप्यविद्यैव धारयतीत्याह—**करुणे**ति ॥४८॥ निःस्यन्दैरमृतद्रवैश्चन्द्रिकाद्यात्मना परिणतैः संतर्पितजगत्त्रयमैन्दवं बिम्बमपि विषीकरोति ॥ ४९ ॥ अन्धयतीत्यन्धया एतया निमित्तभूतया मूका वागादिसर्वकर्मेन्द्रियव्यापारशून्या अपि स्थाणव उन्मत्तरववेतालनर्तनारम्भसंभ्रमं संप्रयच्छन्ति जनयन्ति वने इत्यर्थः ॥ ५० ॥ सर्पाजगरदृष्टिभिस्तथा तथा भ्रान्तिभिः ॥ ५१ ॥ अभ्याशतां सामीप्यम् ॥ ५२ ॥ कालस्य संहाररुद्रस्येष्टा निशा प्रलयरात्रिरिव ॥ ५३ ॥ अकिंचनायाः स्वसत्तायामपि दरिद्रायाः ॥ ५४ ॥ संविदा विवेकबुद्ध्या । संविदं विषयबुद्धिम् । संरोधफलमाह—**सरिदि**ति । स्रोतोनिरोधेन सरिदिवेत्यध्याहार्यम् ॥ ५५ ॥ इत्थं विस्मापितो रामोऽविद्यास्वरूपपर्यालोचनेन विस्मितस्तां वर्णयन्विस्मयमभिनयति-**अविद्यमानयैवे**त्यादिना ॥५६॥ आकृतेः पृथग्ग्रहणाद्रूपपदं नीलादिपरम् । असत्या मृगतृष्णानद्येवानश्यन्त्या अशुष्यन्त्या ॥ ५७ ॥ कौशिकस्येक्षणं चक्षुस्तद्धर्मिण्या तत्सदृशया ॥ ५८ ॥ क्रियाशक्तिमात्राश्रयत्वात्कुकर्मैकान्तकारिण्या ज्ञानशक्तिशून्यत्वाद्देहमप्यविजानन्त्या ॥ ५९ ॥ प्राकृतानां मूढानां कान्तया रम्यया । प्राकृतस्य पृथग्जनस्य कान्तया भार्यया च अस्तंगतया असत्या तमस्तिरोहितया च ॥ ६० ॥ मृतया मृतकल्पया ॥ ६१ ॥ अचिरेण ज्ञानोदये वधे च अशरीरिण्या ॥ ६२ ॥ स्वात्मविषये येऽन्धरूपा मूढास्तदास्पदया । इह श्लोकपञ्चके श्लिष्टैर्विशेषणैः समासोक्त्या निशाचरी दीना स्त्री काचिदुपमा गम्यते ॥ ६३ ॥ इतस्त्रिभिः श्लोकैस्तां पुरुषस्य प्रति-

1 विनाशयन्त्या इति पाठः.

विद्रवन्त्या विवक्षासु चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६४
पुरुषस्य न या शक्ता सोढुमीक्षितुमप्यलम् ।
तया स्त्रियावरणया चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६५
न यस्याश्चेतनैवास्ति याप्यनष्टैव नश्यति ।
तया स्त्रिया परुषया चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६६

अनन्तदुष्प्रसरविलासकारिणी
क्षयोदयोन्मुखसुखदुःखभागिनी ।
इयं प्रभो विगलति केन वाऽसमा
मनोगुहानिलयनिबद्धवासना ॥ ६७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे अविद्यावर्णनं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ११४

श्रीराम उवाच ।

अविद्याविभवप्रोत्थं निबिडं पुरुषस्य हि ।
महदान्ध्यमिदं ब्रह्मन्कथं नाम विनश्यति ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथा तुषारकणिका भास्करालोकनात्क्षणात् ।
नश्यत्येवमविद्येयं राघवात्मावलोकनात् ॥ २
तावत्संसारभृगुषु स्वात्मना सह देहिनम् ।
आन्दोलयति नीरन्ध्रदुःखकण्टकशालिषु ॥ ३
अविद्या यावदस्यास्तु नोत्पन्ना क्षयकारिणी ।
स्वयमात्मावलोकेच्छा मोहसंक्षयदायिनी ॥ ४
अस्याः परं प्रपश्यन्त्याः स्वात्मनाशः प्रजायते ।
आतपानुभवार्थिन्याश्छायाया इव राघव ॥ ५
दृष्टे सर्वगते बोधे स्वयमेव विलीयते ।
सर्वाशाभ्युदितेच्छाया द्वादशार्कगणे यथा ॥ ६
इच्छामात्रमविद्येह तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति राघव ॥ ७
मनागपि मनोव्योम्नि वासनारजनीक्षये ।
कालिमा तनुतामेति चिदादित्यमहोदयात् ॥ ८
यथोदिते दिनकरे क्वापि याति तमस्विनी ।
तथा विवेकेऽभ्युदिते क्वाप्यविद्या विलीयते ॥ ९
दृढवासनया बन्धो घनतामेति चेतसः ।
बलाद्वेतालसंकल्पः संध्याकाले यथा शिशोः ॥ १०

श्रीराम उवाच ।

यावत्किंचिदिदं दृश्यं साविद्या क्षीयते च सा ।
आत्मभावनया ब्रह्मन्नात्मासौ कीदृशः स्मृतः ॥ ११

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।
यच्चित्तत्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥ १२
आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं तृणादि यदिदं जगत् ।
तत्सर्वं सर्वदात्मैव नाविद्या विद्यतेऽनघ ॥ १३
सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिद्घनमक्षतम् ।
कल्पनान्या मनोनाम्नी विद्यते नहि काचन ॥ १४
न जायते न म्रियते किंचिदत्र जगत्त्रये ।
न च भावविकाराणां सत्ता क्वचन विद्यते ॥ १५
केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षतम् ।
चेत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते ॥ १६

कूलभार्यात्वेन वर्णयति—**पुरुषे**ति । पुरुषस्य आसक्तिरसङ्ग ऐक्याध्यासस्तेन पुरुषसङ्गिन्या । नानाविचित्रविषयकल्पनक्रियया पुरुषस्य भोगसंपादनात्पुरुषानुरागिण्या । विवक्षासु स्वतत्त्वविचारेषु विद्रवन्त्या ॥ ६४ ॥ ईक्षितं साक्षात्कारम् । आवृणोतीत्यावरणा । नन्द्यादित्वकल्पनाल्ल्युः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ वर्णितां वासनामयीमविद्यामुपसंहरंस्तदुच्छेदोपायं पृच्छति—**अनन्ते**ति । दुष्प्रसरविलासा दुश्चेष्टाविभ्रमाः । क्षयोदयोन्मुखानि मरणजन्मप्रभृतीनि सुखदुःखानि भाजयति प्रापयति तच्छीला । असमा विषमा । केनोपायेन विगलति नश्यति ॥ ६७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अविद्यावर्णनं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

इहाविद्याक्षयोपायः स्वात्मदर्शनमुच्यते ।
विशुद्धात्मस्वरूपं चासंकल्पाद्वासनाक्षयः ॥ १ ॥

वासनाक्षयोपायं पृष्ट्वा तन्मूलाविद्यावरणक्षयोपायं पृच्छति—**अविद्ये**ति ॥१॥ एवं पृष्टो वसिष्ठः प्रथममविद्याक्षयोपायमाह—**यथे**त्यादिना ॥ २ ॥ संसारलक्षणेषु भृगुषु गिरिप्रपातेषु । देहिनं देहाभिमानिनमहंकारम् । आन्दोलयत्यधोधःपातनेनावलोडयति ॥३॥४॥ परं परमात्मानम् ॥५॥ सर्वासु आशासु दिक्षु अभ्युदिते द्वादशार्कगणे छाया यथा तथा ॥ ६ ॥ कारणाविद्यानाशोपायमुक्त्वा कार्याविद्याजयोपायमाह—**इच्छे**ति । **तन्नाश** इति । तथाच श्रुतिः 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति ॥७॥ वासना कामवासना । कालिमा अविद्यावरणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ शिशोर्दृढतरवेतालवासनावासितस्येति शेषः ॥१०॥ प्रश्नः स्पष्टः ॥ ११ ॥ चेत्यानुपातो विषयव्याप्तिस्तद्रहितम् । सर्वचेत्यानां कारणत्वात्सामान्यमविद्या तेन च वार्जितम् । निर्विशेषावरणमिति[1] यावत् ॥ १२ ॥ तदसंभावनावारणाय सकार्याविद्यायास्तत्र बाधं प्रपञ्चयति—**आब्रह्मे**त्यादिना ॥१३॥१४॥ १५ ॥ सर्वसामान्यं

१ निर्विक्षेपावरणं इति पाठः.

तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरुपद्रवे ।
शान्ते समसमाभोगे निर्विकारोदितात्मनि ॥ १७
यैषा स्वभावातिगतं स्वयं संकल्प्य धावति ।
चिच्चैत्यं स्वयमाम्लाना सा म्लाना तन्मनः स्मृतम् १८
एतस्मात्सर्वगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः ।
विभागकलनाशक्तिर्लहरीवोत्थिताम्भसः ॥ १९
एकस्मिन्विततेे शान्ते या न किंचन विद्यते ।
संकल्पमात्रेण गता सा सिद्धिं परमात्मनि ॥ २०
अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव नश्यति ।
येनैव जाता तेनैव वह्निज्वालेव वायुना ॥ २१
पौरुषोद्योगसिद्धेन भोगाशा रूपतां गता ।
असंकल्पनमात्रेण साविद्या प्रविलीयते ॥ २२
नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढाद्बध्यते मनः ।
सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढान्मुच्यते मनः ॥ २३
संकल्पः परमो बन्धस्त्वसंकल्पो विमुक्तता ।
संकल्पं संविजित्यान्तर्यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २४
दृष्टा न याम्बरेऽत्रास्ति नलिनी हेमपङ्कजा ।
लोलवैदूर्यमधुपा सुगन्धितदिगन्तरा ॥ २५
उद्दण्डैः प्रकटाभोगैर्मृणालभुजमण्डलैः ।
विहसन्ती प्रकाशस्य शशिनो रश्मिमण्डलम् ॥ २६
विकल्पजालिकेवेत्थमसत्येवापि सत्समा ।
मनःस्वार्थविलासार्थं यथा बालेन कल्प्यते ॥ २७
तथैवेयमविद्येह भवबन्धनबन्धनी ।
चपला न सुखायैव बालेन कलिता दृढा ॥ २८
कृशोऽतिदुःखी बद्धोऽहं हस्तपादादिमानहम् ।
इति भावानुरूपेण व्यवहारेण बध्यते ॥ २९
नाहं दुःखी न मे देहो बन्धः कस्यात्मनः स्थितः ।
इति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ॥ ३०
नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः परो ह्यहम् ।
इति निश्चयवानन्तः क्षीणाविद्य इहोच्यते ॥ ३१
प्रोत्तुङ्गसुरशैलाग्रवैदूर्यशिखरप्रभा ।
अथवार्कांशुदुर्भेदा तिमिरश्रीः स्थितोपरि ॥ ३२
कल्प्यते हि यथा व्योम्नः कालिमेति स्वभावतः ।
पुंसा धरणिसंस्थेन स्वसंकल्पनयेद्धया ॥ ३३
कल्पितैवमविद्येयमनात्मन्यात्मभावना ।
पुरुषेणाप्रबुद्धेन न प्रबुद्धेन राघव ॥ ३४

श्रीराम उवाच ।

मेरुनीलमणिच्छाया नेयं नापि तमःप्रभा ।
तदेतत्किंकृतं ब्रह्मन्नीलत्वं नभसो वद ॥ ३५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

न नाम नीलता व्योम्नः शून्यस्य गुणवत्स्थिता ।
अन्यरत्नप्रभाभावान्न वाप्येषा च मैरवी ॥ ३६
तेजोमयत्वादण्डस्य स्फारत्वादिव तेजसः ।
प्राकाश्यादण्डपारस्य तमसो नात्र संभवः ॥ ३७

सर्वानुगतसद्रूपम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्मिन्नात्मनि यैषा आम्लाना सावरणा चित् स्वभावातिगतं चित्स्वभावविरुद्धं जाड्यपरिच्छेदादिस्वभावं चेत्यं स्वयं संकल्प्य धावति सा विक्षेपम्लाना तत्प्रसिद्धं मनः स्मृतमित्यर्थः ॥१८॥ एतस्मान्मनोदेवात् ॥ १९ ॥ या संसृतिः ॥ २० ॥ वायुनेति । 'वायोरग्निः' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २१ ॥ निदिध्यासनपरिपाकपौरुषोद्योगसिद्धेन साक्षात्कारप्रतिष्ठितेन असंकल्पनमात्रेण ॥२२॥ तथाच बन्धमोक्षावपि मनोधर्मावेव नात्मधर्मावित्याह—नाहमिति ॥ २३ ॥ नाहं ब्रह्मेति संकल्पं सर्वं ब्रह्मेति विरोधिसंकल्पप्रतिष्ठितज्ञानेन संविजित्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ अत्राम्बरे या नास्ति सा नलिनीव बालेन मनःस्वार्थो मनोरथस्तेन विलासार्थं यथा दृढा कल्प्यते, तथैवेयं द्विविधाप्यविद्या इत्थं विकल्पजालिकेवासत्येवापि सत्समा बालेन मूढजनेन न सुखाय अत्यन्तदुःखायैव दृढा कलिता कल्पितेति चतुर्थेनान्वयः । नलिनीविशेषणानि स्पष्टानि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बन्धकल्पनाभेदान्प्रपञ्चयति—कृश इति ॥ २९ ॥ तन्मोक्षोपायकल्पनां दर्शयति—नाहमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अविद्यादिकल्पनाया दृष्टान्तान्तरमाह—प्रोत्तुङ्गेत्यादिना । वैदूर्यं नीलमणिविशेषस्तन्मयशिखरस्य प्रभा परितः प्रसृता व्योम्नः कालिमेति योगभाष्यकारमतेनोक्तम् । ज्यौतिषिकमतेनाप्याह—अथवेति । दूरत्वादर्कांशुभिर्दुर्भेदा निरसितुमशक्या ब्रह्माण्डखर्परसंनिहितप्राग्वर्णिततिमिरस्य श्रीः कान्तिरेव व्योम्नः कालिमेति यथा धरणिसंस्थेन पुंसा कल्प्यते एवमियमविद्या इद्धया स्वसंकल्पनया कल्पितेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नीलमणिप्रभात्वे शरन्मेघनीरपटलादिष्वपि नीलिमप्रतिभासापत्तेरुत्तरतो नैल्याधिक्यप्रतीत्यापत्तेर्मेरोः पद्मरागादिमणिमयशृङ्गप्रभया रक्तिमादिप्रतिभासस्याप्यवर्जनाद्विनिगमकाभावाच्च योगिकल्पना युक्तिमती । ब्रह्माण्डोर्ध्वाधःखर्परयोः स्वर्णरजतमयत्वात् 'तदण्डमभवद्धैमं सहस्रार्कसमद्युति' इति पुराणेषु ब्रह्माण्डस्य महाप्रकाशताश्रवणादूर्ध्वोर्ध्वं सत्यलोकादिलोकैर्भास्वरतरतमैर्व्याप्तत्वादाब्रह्माण्डखर्परमसति व्यवधाने आदित्यरश्मिव्याप्तेर्दुर्वारत्वान्मध्ये तिमिरासंभवादतिदूरपातिनामादित्यरश्मीनामगम्ये दूरतमे देशे अस्मदादिचक्षुःप्रसरकल्पनाया असंभावनीयत्वात्तिमिरे नक्षत्रादिदर्शने तमसो व्यवधायकत्वादर्शनाद्ब्रह्माण्डखर्परस्यापि दर्शनापत्तेरान्तरालिकसत्यादिलोकविमानादिदर्शनावर्जनप्रसङ्गाच्च न ज्यौतिषिककल्पनापि युक्तेति मन्यमानो रामस्तत्पक्षावाक्षिप्य नभोनैल्यतत्त्वं पृच्छति—मेर्विति ॥ ३५ ॥ रामाभिप्रेतयुक्तीरेवानूद्य दर्शयन्वसिष्ठः पक्षद्वयासंभवं स्वयमपि दर्शयति—नेति । अन्येषां पद्मरागादिरत्नानां प्रभाया अभावात्तद्वन्मैरवी मेरुसंबन्धिनी नीलमणिप्रभापि नेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रथमपक्षं निरस्य द्वितीयं निरस्यति—तेजोमयत्वादिति । इवशब्दो-

१ जायते तेन इति पाठः.

केवलं शून्यतैवैषा बह्वी सुभग लक्ष्यते ।
वयस्येवानुरूपा या अविद्याया असन्मयी ॥ ३८
स्वदृष्टिक्षयसंपत्तावक्ष्णोरेवोदितं तमः ।
वस्तुस्वभावात्तद्व्योम्नः कार्ष्ण्यमित्यवलोक्यते ॥ ३९
एतद्बुद्ध्वा यथा व्योम्नि दृश्यमानोऽपि कालिमा ।
न कालिमेति बुद्धिः स्यादविद्यातिमिरं तथा ॥ ४०
असंकल्पो ह्यविद्याया निग्रहः कथितो बुधैः ।
यथा गगनपद्मिन्याः स भाति सुकरः स्वयम् ॥ ४१
भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरम् ॥ ४२
नष्टोऽहमिति संकल्पाद्यथा दुःखेन नश्यति ।
प्रबुद्धोऽस्मीति संकल्पाज्जनो ह्येति यथा सुखम् ॥ ४३
तथा संमूढसंकल्पान्मूढतामेति वै मनः ।
प्रबोधोदारसंकल्पात्प्रबोधायानुधावति ॥ ४४
क्षणात्संस्मरणादेषा ह्यविद्योदेति शाश्वती ।
यस्माद्विस्मरणादन्तः परिणश्यति नश्वरी ॥ ४५
भावनी सर्वभावानां सर्वभूतविमोहिनी ।
भारिणी स्वात्मनो नाशे स्वात्मवृद्धौ विनाशिनी ॥ ४६
मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्वेन्द्रियवृत्तयः ।
क्षणात्संपादयन्त्येता राजाज्ञामिव मन्त्रिणः ॥ ४७
तस्मान्मनोनुसंधानं भावेषु न करोति यः ।
अन्तश्चेतनयत्नेन स शान्तिमधिगच्छति ॥ ४८
यदादावेव नास्तीदं तदद्यापि न विद्यते ।
यदिदं भाति तद्ब्रह्म शान्तमेकमनिन्दितम् ॥ ४९
मननीयमतो नान्यत्कदा कस्य कथं कुतः ।
निर्विकारमनाद्यन्तमास्यतामपयन्त्रणम् ॥ ५०
परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात्परमया धिया ।
भोगाशाभावनां चित्तात्समूलामलमुद्धरेत् ॥ ५१
यदुदेति परो मोहो जरामरणकारणम् ।
आशापाशशतोल्लासिवासना तद्विजृम्भते ॥ ५२
मम पुत्रा मम धनमयं सोऽहमिदं मम ।
इतीयमिन्द्रजालेन वासनैव विवलगति ॥ ५३
शून्ये एव शरीरेऽस्मिन्विलोलो जलवातवत् ।
अनन्यया वासनया त्वहंभावाहिरर्पितः ॥ ५४
परमार्थेन तत्त्वज्ञ ममाहमिदमित्यलम् ।
आत्मतत्त्वादृते सत्यं न कदाचन किंचन ॥ ५५
खाद्रिद्यूर्वीनदिश्रेण्यो दृष्टिसृष्ट्या पुनः पुनः ।
सैवान्यैव विचित्रेयमविद्या परिवर्तते ॥ ५६
उदेत्यज्ञानमात्रेण नश्यति ज्ञानमात्रतः ।
सन्मात्रे परिविच्छेद्या रज्ज्वामिव भुजंगधीः ॥ ५७
खाद्र्यब्ध्युर्वीनदी सेयं याऽविद्याऽज्ञस्य राघव ।
नाविद्या ज्ञस्य तद्ब्रह्म स्वमहिम्ना व्यवस्थितम् ॥ ५८
रज्जुसर्पविकल्पौ द्वावज्ञेनैवोपकल्पितौ ।
ज्ञेन त्वेकैव निर्णीता ब्रह्मदृष्टिरकृत्रिमा ॥ ५९
मा भवाज्ञो भव प्राज्ञो जहि संसारवासनाम् ।
अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि ॥ ६०
कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव ।
यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ॥ ६१

ऽनर्थकः प्रसिद्धिद्योतको वा । प्राकाश्यात्सर्वतः प्रकाशव्याप्तत्वात् । अण्डपारस्य अण्डान्तर्वर्तिनभःपारस्य ॥ ३७ ॥ एवं पक्षद्वयमनूद्य सिद्धान्तमाह—**केवल**मिति । बह्वी विपुला । अविद्याया अनुरूपा वयस्या सखीव या लक्ष्यते ॥ ३८ ॥ अक्ष्णोरेव स्वदृष्टेः स्वीयदर्शनशक्तेः क्षयस्य दूरे कुण्ठीभावस्य संपत्तौ सत्यां यद्वस्तु स्वभावात्तमोऽदर्शनमुदितं तद्व्योम्नः कार्ष्ण्यं नैल्यमित्यवलोक्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एतत् निदर्शनम् । तथेति बुध्यस्वेति शेषः ॥ ४० ॥ प्रासङ्गिकं समाधाय प्रकृतमनुसंधत्ते—**असंकल्प** इत्यादिना । सः असंकल्पः सुकरो भाति न दुष्कर इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एतदेवाभिप्रेत्य प्राक्प्रतिज्ञातमित्याह—**भ्रमस्ये**ति ॥ ४२ ॥ दुःखेन नश्यति स्वप्ने । प्रबुद्धो जाग्रदस्मीति संकल्पात्सुखं स्वाप्नदुःखापगमम् ॥ ४३ ॥ प्रबोधाय बोधैकरसब्रह्मभावाय ॥ ४४ ॥ संस्मरणादज्ञोऽस्मीति संकल्पनात् । शाश्वतीति अनाद्यविद्यावत्तदनादितापि तत्प्रतीतिक्षणकल्पितैवेति न नित्यमुक्तत्वविरोध इति सूचनाय । विस्मरणात्संकल्पवासनामूलोच्छेदान्नश्वरी नित्यनष्टा ॥ ४५ ॥ स्वात्मनो नाशे अदर्शने भारिणी गुरुतरा । वृद्धिशीलेति यावत् । स्वात्मनो वृद्धौ अपरिच्छिन्नस्वरूपावाप्तौ ॥ ४६ ॥ मनसो निरोधेऽपि कथमिन्द्रियैर्वासनोद्भवो न स्यात्तत्राह—**मन** इति ॥ ४७ ॥ अन्तश्चेतनयत्नो ब्रह्माहंभावना ॥ ४८ ॥ तमेवान्तश्चेतनयत्नप्रकारं दर्शयति—**यदि**त्यादिना ॥ ४९ ॥ अतो ब्रह्मणोऽन्यन्नास्ति । चतुर्भिः किंवृत्तैः कालसंबन्धिप्रकारनिमित्तानि व्युदस्यन्ते । अपयन्त्रणमपगतसंकोचं पूर्णतयेति यावत् ॥५०॥५१॥ परो मोहः स्वाज्ञानं तदेव जरामरणादिकारणे । यद्यत्कार्यात्मना उदेति तत्सर्वं वासनैव विजृम्भते न वस्तुसदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यथा जले वातेन तरङ्गाहिः कल्पितस्तथा वासनया आत्मनि अहंभावलक्षणोऽहिः कल्पितः ॥५४॥ हे तत्त्वज्ञ विवेकिन्, परमार्थेन दर्शनेन मम अहमिति द्वयमपि अलम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ खं च अद्रयश्च द्यौश्च उर्वी च नदीश्रेण्यश्चेति द्वन्द्वः । दृष्टिसमकालया सृष्ट्या । जीवन्मुक्तानां दृष्ट्या दृष्टिसृष्टिवादस्यैव शास्त्रे प्रतिष्ठापनादिति भावः ॥ ५६ ॥ परितो विच्छेद्या त्रिविधपरिच्छेदवती ॥ ५७ ॥ खाद्रीत्यादिसमाहारद्वन्द्वः । आर्षं स्त्रीत्वम् । इयं या अविद्या सा अज्ञस्य । ज्ञस्य अविद्या नास्ति । तत् खादि ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ द्वौ व्यावहारिकप्रातिभासिकौ विकल्पौ । अकृत्रिमा स्वतःसिद्धा ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अनात्मनि देहे आत्मताभ्रान्तिरेव सर्वदुःखनिदानमिति प्रथमं तां वारयति

यथा हि काष्ठजतुनोर्यथा बदरकुण्डयोः ।
श्लिष्टयोरपि नैकत्वं देहदेहवतोस्तथा ॥ ६२
भस्त्रादाहे यथा दाहो न भस्त्रान्तरवर्तिनः ।
पवनस्य तथा देहनाशे नात्मा न नश्यति ॥ ६३
दुःखितोऽहं सुखाढ्योऽहमिति भ्रान्तिं रघूद्वह ।
मृगतृष्णोपमां बुद्ध्वा त्यज सत्यं समाश्रय ॥ ६४
अहो नु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् ।
यदसत्यमविद्याख्यं तन्नूनं स्मृतिमागतम् ॥ ६५
प्रसरं त्वमविद्याया मा प्रयच्छ रघूद्वह ।
अनयोपहिते चित्ते दुष्पारेह कदर्थना ॥ ६६
मिथ्यैवानर्थकारिण्या मनोमननपीनया ।
अनया दुःखदायिन्या महामोहफलान्तया ॥ ६७
चन्द्रबिम्बे सुधार्द्रेऽपि कृत्वा रौरवकल्पनम् ।
नारकं दाहसंशोषदुःखं समनुभूयते ॥ ६८
जलकल्लोलकह्लारपुष्पसीकरवीचिषु ।
सरस्सु मृगतृष्णाख्यं मरुत्वं परिदृश्यते ॥ ६९
नभोनगरनिर्माणपातोत्पातनसंभ्रमाः ।
स्वप्नादिष्वनुभूयन्ते विचित्राः सुखदुःखदाः ॥ ७०
संसारवासनाश्चेतो यदि नाम न पूरयेत् ।
तज्जाग्रत्स्वप्नसंरम्भाः किं नयेयुरिहापदम् ॥ ७१
दृश्यते रौरवा वीचिनरकानर्थशासना ।
मिथ्याज्ञाने गते वृद्धिं स्वप्नोपवनभूमिषु ॥ ७२
अनया वेधितं चेतो बिसतन्तावपि क्षणात् ।
पश्यत्यखिलसंसारसागरानर्थविभ्रमम् ॥ ७३
अनयोपहते चित्ते राज्य एव हि संस्थिताः ।
तास्तादृश्यो जना यान्ति या न योग्याः श्वपाकिनः ७४
तस्माद्राम परित्यज्य वासनां भवबन्धनीम् ।
सर्वरागमयीं तिष्ठ नीरागः स्फटिको यथा ॥ ७५
तिष्ठतस्तव कार्येषु मास्तु रागेषु रञ्जना ।
स्फटिकस्येव चित्राणि प्रतिबिम्बानि गृह्णतः ॥ ७६

विदितकौतुकसङ्गसमिद्धया
यदि करोषि सदैव सुशीलया ।
वरधिया गतप्राकृतिकक्रिय-
स्तदसि केन सहानुपमीयसे ॥ ७७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे यथाकथितदोषपरिहारोपदेशो नाम चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ११५

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना ।
रामः कमलपत्राक्ष उन्मीलित इवाबभौ ॥ १
विकासितान्तःकरणः शोभामलमुपाययौ ।
आश्वस्तस्तमसि क्षीणे पद्मोऽर्कालोकनादिव ॥ २
बोधविस्मयसंजातसौम्यस्मितसिताननः ।
दन्तरश्मिसुधाधौतामिमां वाचमुवाच ह ॥ ३

श्रीराम उवाच ।

अहो नु चित्रं पद्मोत्थैर्बद्धास्तन्तुभिरद्रयः ।
अविद्यमाना या विद्या तया सर्वे वशीकृताः ॥ ४

—क इति । जडत्वादेव मूको वागाद्यनधिष्ठाता ॥ ६१ ॥ जतु लाक्षा । श्लिष्टयोरपीत्यपिशब्दादत्यन्तासंश्लिष्टयोरध्यस्तासङ्गयोर्दूरनिरस्तमेकत्वमिति द्योत्यते ॥ ६२ ॥ विदेहत्वादेवात्मनो जन्ममरणादिसंभावनापि नास्तीत्याह—भस्त्रेति ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अविद्याया आत्मविस्मृतेः । कदर्थना दुरुक्तिः । दुष्पारा दुरुत्तरा ॥ ६६ ॥ अविद्याया असंभावितानर्थसहस्रकारितां प्रपञ्चयति—मिथ्यैवेत्यादिना । अनया चन्द्रबिम्बेऽपि दाहसंशोषदुःखं समनुभूयते इति परेणान्वयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अनयेत्येतदत्रोत्तरश्लोके चानुषज्जते ॥ ६९ ॥ ७० ॥ न पूरयेत् इयमिति शेषः । तत्तर्हि । नयेयुरात्मानमिति शेषः ॥ ७१ ॥ शासना यातना । मिथ्याज्ञाने वृद्धिं गते सति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ न योग्याः नोचिताः ॥ ७४ ॥ सर्वरागः सर्वद्वैताकाररञ्जनं तन्मयीम् ॥ ७५ ॥ कार्येषु व्यवहारेषु । रागेषु रक्तिविषयेषु । रञ्जना आसक्तिः ॥ ७६ ॥ विदितं निरतिशयानन्दरूपत्वात्परमकौतुकं ब्रह्म यैस्ते विदितकौतुकास्तत्त्वविदस्तेषां सङ्गे समाजे पुनःपुनर्विचारेण समिद्धया दृढतरब्रह्माहंभावनिश्चयप्रदीप्तया अतएव सर्वत्र समदर्शनादिसुशीलया वरधिया अनासक्तबुद्ध्या यदि करोषि सदा व्यवहरसि तत्तर्हि गता अपगताः प्राकृतिका अविद्याप्रयुक्ताः क्रिया जन्ममरणादिविभ्रमा यस्य तथाविधोऽसि । नित्यमुक्तस्वरूपोऽसीति यावत् । तदा केन जीवन्मुक्तेन महाप्रभावेण ब्रह्मणा हरिणा हरेण वा सह अनुपमीयसे नोपमां गच्छसि । नञस्तिङन्तेन समासश्छान्दसः । अनुपम आत्मा इष्यसे इति क्यचि कर्मणि अनुपम इवाचरसीति क्यङि वा च्छान्दसेनेत्वेन कथंचिद्योज्यम् । 'महानुपमीयसे' इति पाठस्तु ऋजुः । संयुक्तात्पूर्वं गुरु रहसंयुक्ताद्वेति च्छन्दःशिक्षावचनाद्गतप्राकृतिक इत्यत्र न वृत्तभङ्गः शङ्क्यः ॥७७॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे यथाकथितदोषपरिहारोपदेशो नाम चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

रामस्य बोधादाश्चर्यं मायातन्नाशसंस्थितिः ।
लवणापन्निदानं च पृष्टमत्र प्रकीर्त्यते ॥ १ ॥

उन्मीलितो विकासितः । अर्थात्पद्म इवेति गम्यते ॥ १ ॥ तदेव स्पष्टमाह—विकासितेति । आश्वस्तः समाधानतोषितः ॥ २ ॥ बोधप्रयुक्तविस्मयात्संजातेन सौम्येन स्मितेन सितं धवलितमाननं यस्य ॥ ३ ॥ अविद्यमाना अत्यन्तासती या

इदं तद्वज्रतां यातं तृणमात्रं जगत्त्रये ।
अविद्ययापि यन्नामासदेव सदिव स्थितम् ॥ ५
अस्याः संसारमायाया नद्यास्त्रिभुवनाङ्गणे ।
रूपं मदवबोधार्थं कथयानुग्रहात्पुनः ॥ ६
अन्यो यत्संशयोऽयं मे महात्मन्हृदि वर्तते ।
लवणोऽसौ महाभागः किं नामापदमाप्तवान् ॥ ७
संश्लिष्टयोराहतयोर्द्वयोर्वा देहदेहिनोः ।
ब्रह्मन्क इव संसारी शुभाशुभफलैकभाक् ॥ ८
लवणस्य तथा दत्त्वा तामापदमनुत्तमाम् ।
किं गतश्चञ्चलारम्भः क्वासावैन्द्रजालिकः ॥ ९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

काष्ठकुड्योपमो देहो न किंचन इहानघ ।
स्वप्नालोक इवानेन चेतसा परिकल्प्यते ॥ १०
चेतस्तु जीवतां यातं चिच्छक्तिपरिभूषितम् ।
विद्यात्संसारसंरम्भं कपिपोतकचञ्चलम् ॥ ११
देही हि कर्मभाग्यो हि नानाकारशरीरधृक् ।
अहंकारमनोजीवनामभिः परिकल्प्यते ॥ १२
तस्येमान्यप्रबुद्धस्य न प्रबुद्धस्य राघव ।
सुखदुःखान्यनन्तानि शरीरस्य न कानिचित् ॥ १३
अप्रबुद्धं मनो नानासंज्ञाकल्पितकल्पनम् ।
वृत्तीरनुपतच्चित्रा विचित्राकृतितां गतम् ॥ १४
अप्रबुद्धं मनो यावन्निद्रितं तावदेव हि ।
संभ्रमं पश्यति स्वप्ने न प्रबुद्धं कदाचन ॥ १५
अज्ञाननिद्राक्षुभितो जीवो यावन्न बोधितः ।
तावत्पश्यति दुर्भेदं संसारारम्भविभ्रमम् ॥ १६
संप्रबुद्धस्य मनसस्तमः सर्वं विलीयते ।
कमलस्य यथा हार्दं दिनालोकविकासिनः ॥ १७
चित्ताविद्यामनोजीववासनेति कृतात्मभिः ।
कर्मात्मेति च यः प्रोक्तः स देही दुःखकोविदः ॥ १८
जडो देहो न दुःखार्हो दुःखी देह्यविचारतः ।
अविचारो घनाज्ञानादज्ञानं दुःखकारणम् ॥ १९
शुभाशुभानां धर्माणां जीवो विषयतां गतः ।
अविवेकैकदोषेण कोशेनेव हि कीटकः ॥ २०
अविवेकामयोन्नद्धं मनो विविधवृत्तिमत् ।
नानाकारविहारेण परिभ्रमति चक्रवत् ॥ २१
उदेति रौति हन्त्यत्ति याति वल्गति निन्दति ।
मन एव शरीरेऽस्मिन्न शरीरं कदाचन ॥ २२
यथा गृहपतिर्गेहे विविधं हि विचेष्टते ।
न गृहं तु जडं राम तथा देहे हि जीवकः ॥ २३
सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वासु कलनासु च ।
मनः कर्तृ मनो भोक्तृ मानसं विद्धि मानवम् ॥ २४
अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तान्तमिममुत्तमम् ।
लवणोऽसौ यथा यातश्चण्डालत्वं मनोभ्रमात् ॥ २५
मनः कर्मफलं भुङ्क्ते शुभं वाऽशुभमेव वा ।
यथैतद्बुद्ध्यसे नूनं तथाकर्णय राघव ॥ २६
हरिश्चन्द्रकुलोत्थेन लवणेन पुरानघ ।
एकं तेनोपविष्टेन चिन्तितं मनसा चिरम् ॥ २७
पितामहो मे सुमहान्राजसूयस्य याजकः ।
अहं तस्य कुले जातस्तं यजे मनसा मखम् ॥ २८
इति संचिन्त्य मनसा कृत्वा संभारमादृतः ।
राजसूयस्य दीक्षायां प्रविवेश महीपतिः ॥ २९
ऋत्विजश्चाह्वयामास पूजयामास सन्मुनीन् ।
देवानामन्त्रयामास ज्वालयामास पावकम् ॥ ३०
यथेच्छं यजमानस्य मनसोपवनान्तरे ।
ययौ संवत्सरः साग्रो देवर्षिद्विजपूजया ॥ ३१
भूतेभ्यो द्विजपूर्वेभ्यो दत्त्वा सर्वस्वदक्षिणाम् ।
विबुध्यत दिनस्यान्ते स्व एवोपवने नृपः ॥ ३२

तया ॥ ४ ॥ इदं दृश्यमानं तत् प्रसिद्धं संसारदुःखमविद्योपादानभूतयापि । नामेति किलार्थे ॥ ५ ॥ नद्या इव प्रवाहवत्याः संसारनिदानभूताया मायायाः । मदवबोधार्थं ममावबोधदार्ढ्यार्थं पुनः कथय ॥ ६ ॥ किं कस्मान्निमित्तात् । नामेति किलार्थे ॥ ७ ॥ तृतीयं पृच्छति—**संश्लिष्टयो**रिति । जतुकाष्ठवत्संश्लिष्टयोर्मल्लमेषवत्परस्पराहतयोर्वा देहदेहिनोर्मध्ये कः शुभाशुभकर्मफलयोरेकभाक् । मुख्यो भोक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥ चतुर्थः प्रश्नः स्पष्टः ॥ ९ ॥ एवं पृष्टो वसिष्ठो विवेकदार्ढ्यहेतुत्वप्रकर्षात्तृतीयं प्रश्नं प्रथमं समादधानोऽर्थात्प्रथममपि समाधत्ते—**काष्ठे**त्यादिना । न किंचन वस्तुसदित्यर्थः । तथाचाचेतनत्वादसत्त्वाच्च न देहस्य कर्मफलभोक्तृताप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥ किं तर्हि भोक्तृ तदाह—**चेतस्त्व**ति । तस्य जाड्यदोषं परिहरति—**चिच्छक्ती**ति । चिदाभासतादात्म्यापन्नमित्यर्थः । संसारे भोक्तृत्वे संरम्भोऽभिनिवेशो यस्य तत् ॥ ११ ॥ तदेव जीव इत्याह—**देही**ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ नानावृत्तीरनुपतदिति नामभेदे निमित्तोक्तिः ॥ १४ ॥ तस्य चाप्रबोधो निमित्तमित्याह—**अप्रबुद्ध**मिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ हार्दं हृदयस्थम् ॥ १७ ॥ दुःखस्य कोविदो भोक्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥ कीटकः कौशेयकोशकाराख्यः ॥ २० ॥ अविवेकलक्षणेनामयेन रोगेणोन्नद्धं बद्धम् ॥ २१ ॥ भ्रमणमेव प्रपञ्चयति—**उदेती**ति ॥ २२ ॥ २३ ॥ मानवं जीवम् ॥ २४ ॥ तदुपपादकत्वे द्वितीयप्रश्नोत्तरमवतारयति—**अत्रे**ति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ बाह्यसंभारासामर्थ्याद्राजादिपीडानिमित्ते राजसूये मन्त्रिपुरोहिताद्यसंमतेर्वा मनसा यज्ञकल्पनमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विबुध्यत बाह्यदृष्टिं प्रापेत्यर्थः । अडभावश्छान्दसः । स्वे स्वीये ॥ ३२ ॥

---

१ एकान्तेनेति इति पाठः. २ पाधिभूतयेति इति पाठः.

एवं स लवणो राजा राजसूयमवाप्तवान् ।
मनसैव हि तुष्टेन युक्तं तस्य फलेन च ॥ ३३
अतश्चित्तं नरं विद्धि भोक्तारं सुखदुःखयोः ।
तन्मनः पावनोपाये सत्ये योजय राघव ॥ ३४
पूर्णे देशे सुसंपूर्णः पुमान्नष्टे विनश्यति ।
देहोऽहमिति येषां तु निश्चयस्तैरलं बुधाः ॥ ३५
उच्चैर्विवेकवति चेतसि संप्रबुद्धे
दुःखान्यलं विगलितानि विविक्तबुद्धेः ।
भास्वत्करप्रकटिते ननु पद्मखण्डे
संकोचजाड्यतिमिराणि चिरं क्षतानि ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० उत्पत्तिप्रकरणे सुखदुःखभोक्तृत्वोपदेशो नाम पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ११६

श्रीराम उवाच ।
राजसूयफलं प्राप्तं लवणेन किल प्रभो ।
प्रमाणं किमिवात्र स्यात्कल्पनाजालशम्बरे ॥ १
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यदा शाम्बरिकः काले संप्राप्तो लावणीं सभाम् ।
तदाहमवसं तत्र तत्प्रत्यक्षेण दृष्टवान् ॥ २
अहं सभ्यैस्ततस्तत्र गते शाम्बरिकर्मणि ।
किमेतदिति यत्नेन पृष्टश्च लवणेन च ॥ ३
चिन्तयित्वा मया दृष्ट्वा तत्र तत्कथितं ततः ।
शृणु तत्ते प्रवक्ष्यामि राम शाम्बरिकेहितम् ॥ ४
राजसूयस्य कर्तारो ये हि ते द्वादशाब्दिकम् ।
आपद्दुःखं प्राप्नुवन्ति नानाकारव्यथामयम् ॥ ५
अतः शक्रेण गगनाद्दुःखाय लवणस्य सः ।
प्रहितो देवदूतो हि राम शाम्बरिकाकृतिः ॥ ६
राजसूयक्रियाकर्तुस्तस्य दत्त्वा महापदम् ।
अगच्छत्स नभोमार्गं सुरसिद्धनिषेवितम् ॥ ७

तस्मात्प्रत्यक्षमेवैतद्राम नात्र संदेहोऽस्ति । मनो हि विलक्षणानां क्रियाणां कर्तृ भोक्तृ च तदेव निर्घृष्य संशोध्य चित्तरत्नमिह हिमकणमिवातपेन विलीनतां विवेकेन नीत्वा परं श्रेयः प्राप्स्यसि ।

तस्य फलेन युक्तं भवितुमिति शेषः ॥ ३३ ॥ तत्तस्मात्कारणान्मनसः पावने विशोधने उपाये विचारनिरोधादौ । मन एव क्रियाशक्तिप्राधान्येन कर्तृ करणं क्रिया च । सैव सुखदुःखफलात्मना परिणता तत्फलं मन एव चिदाभासव्याप्त्या चिच्छक्तिप्राधान्येन भोक्तृ भोगश्चेति कर्तृभोक्तृभावप्रवाह एव मायानद्याः स्वरूपमित्यर्थात्प्रथमप्रश्नविषयोऽप्यनेन संदर्भेण संदर्शितो बोध्यः । चतुर्थप्रश्नं तूत्तरसर्गे समाधास्यति ॥ ३४ ॥ एवं रामं समाधाय देवादीन्सभ्यान्प्रति विस्तरेण वर्णितमर्थं पिण्डीकृत्याह—**पूर्णे** इति । हे बुधाः, अयं मनोरूपः पुमान्पूर्णे कालादिपरिच्छेदशून्ये दिशति स्वात्माकारं ददातीति देश आलम्बनं तत्र प्रतिष्ठितः सम्पूर्णो भवति । नष्टे नित्यनश्वरे परिच्छिन्ने देहादिदेशे प्रतिष्ठितस्तु तद्भावप्राप्त्या विनश्यति । अतो देहोऽहमिति येषां नश्वराहंभावनिश्चयस्तैरलम् । प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ उपसंहरति—**उच्चै**रिति । शास्त्राचार्यपुरस्कृतसम्यग्विचारपरिपाकादुच्चैर्विवेकवति निरूढसारासारविवेके चेतसि संप्रबुद्धे नास्म्यहं कदापि देहादिस्वभावः किंतु पूर्णानन्दस्वप्रकाशैकरसं ब्रह्मैवाहमस्मीति सम्यक् प्रबुद्धे सति विविक्ता वृत्तीद्धबोधेन बाधिता बुद्धिवृत्तिरपि येन तथाविधस्य ब्रह्मीभूतस्याधिकारिणः सर्वदुःखानि अलं समूलं चिरं विगलितानि कदाचिदपि न भवन्तीत्यर्थः । पद्मखण्डे भास्वतः सूर्यस्य करैः प्रकटिते संकोचो मुकुलता, जाड्यं तुहिनम्लानता, तिमिरं कोशान्तर्बाह्यान्धकारश्च चिरं यथा क्षतानि नष्टानि भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सुखदुःखभोक्तृत्वोपदेशो नाम पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

तुर्यप्रश्नसमाधाने वर्णितार्थनिदर्शनात् ।
सोपोद्घातास्ततो योगभूमयोऽत्रावतारिताः ॥ १ ॥

चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं जिज्ञासू रामस्तदुपोद्घलकं द्वितीयप्रश्नोत्तरे प्रमाणं पृच्छति—**राजसूयफल**मिति । लवणेन राज्ञा चण्डालभावादिकल्पनारूपे जालशम्बरे शाम्बरिकोपदर्शितमायाजाले राजसूयप्रयुक्तमनिष्टफलं प्राप्तम् । किलेत्यैतिह्येन यदुक्तमत्रास्मिन्नर्थे किमिव प्रमाणं स्यात् । इवशब्दस्तदसंभवद्योतनार्थः । न तावत्प्रत्यक्षम् । मदीयमानसराजसूयस्येदं फलमिति लवणेन स्वतो ज्ञातुमशक्यत्वात् । तद्व्याप्यलिङ्गानामप्यप्रसिद्धेस्तेनान्यैर्वा ज्ञातुमशक्त्या तन्मूलशब्दस्य ह्यैतिह्यस्य वा तत्राप्रसरादित्यर्थः । 'कल्पनाजालमम्बरे' इति पाठे तु अम्बरे चित्ताकाशे कल्पनाजालात्मकं फलमित्यन्वयः ॥ १ ॥ यद्यप्यन्येषां तत्र प्रमाणाप्रसरस्तथापि योगबलात्स्वस्य तत्प्रत्यक्षमिति तन्मूलैवान्येषां प्रसिद्धिरिति वसिष्ठः समाधत्ते—**यदे**त्यादिना ॥ २ ॥ शाम्बरमस्यास्तीति शाम्बरि तथाविधं कर्म चरित्रं यस्य तस्मिन् । सभ्यैर्लवणेन च पृष्टः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा । योगबलेनेति शेषः । प्रासङ्गिकं प्रश्नं समाधाय प्राक्तनं चतुर्थप्रश्नसमाधानं प्रतिजानीते—**शृणु**वति । शाम्बरिकस्येहितमभिप्रायम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ महापदं शारीरराजसूयफलद्वादशाब्दिकापदपेक्षया पञ्चगुणां षष्टिवर्षकल्पनात्मिकामित्यर्थः । अनेन मानसराजसूयादेः स्वाराज्यादिसुखफलमपि शारीरापेक्षया पञ्चगुणमधिकमिति गम्यते ॥ ७ ॥ उक्तमुपसंहरन्प्रकृते योजयति—**तस्मादि**त्यादिना गद्येन । हठयोगेन निर्घृष्य राजयोगेन संशोध्य निर्विकल्पसमाधिना विलीनतां नीत्वा विवेकेन तत्त्वसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षं प्राप्स्यसि । विचि-

चित्तमेव सकलभूताडम्बरकारिणीमविद्यां विद्धि । सा विचित्रकेन्द्रजालवशादिदमुत्पादयति । अविद्याचित्तजीवबुद्धिशब्दानां भेदो नास्ति वृक्षतरुशब्दयोरिवेति ज्ञात्वा चित्तमेव विकल्पनं कुरु । अभ्युदिते चित्तवैमल्यार्कबिम्बे सकलङ्कविकल्पोत्थदोषतिमिरापहरणं न तदस्ति राघव यन्न दृश्यते यन्नात्मीक्रियते यन्न परित्यज्यते यन्न म्रियते यन्नात्मीयं यन्न परकीयं सर्वं सर्वदा सर्वो भवतीति परमार्थः ॥ ८

भावराशिस्तथा बोधः सर्वो यात्येकपिण्डताम् ।
विचित्रमृद्भाण्डगणो यथाऽपक्को जले स्थितः ॥ ९

श्रीराम उवाच ।

एवं मनःपरिक्षये सकलसुखदुःखानामन्तः प्राप्यत इति भवता प्रोक्तं तत्कथं महात्मंश्चपलवृत्तिरूपस्यास्य मनसोऽसत्ता भवति ॥ १०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

रघुकुलेन्दो शृणु मनःप्रशमने युक्तिं, यां ज्ञात्वा खखाचारदूरे मनःसंधिरयमेष्यसि ॥ ११

इह हि तावद्ब्रह्मणः सर्वभूतानां त्रिविधोत्पत्तिरिति तत्पूर्वोक्तम् ॥ १२

तत्रेदंप्रथमया मनःकल्पनया देहीति सा ब्रह्मरूपिणी संकल्पमयी भूत्वा यदेव संकल्पयति तदेव पश्यति तेनेदं भुवनाडम्बरं कल्प्यते ॥ १३

तत्र जननमरणसुखदुःखमोहादिकं संसरणं कल्पयन्ती कल्पानुरचना बहुनाममन्थरं स्थित्वा स्वयं विलीयते हिमकणिकेवातपगता ॥ १४

कालोदितः संकल्पवशात् पुनरन्यतया जायते सापि पुनर्विलीयते पुनरप्युदेति सैवेति भूयोभूयोऽनुसंसरन्ती स्वयमुपशाम्यति ॥ १५

इत्थमनन्ता ब्रह्मकोटयोऽस्मिन्ब्रह्माण्डेऽन्येषु च समतीता भविष्यन्तीति सन्ति चेतरा अनन्ता यासां संख्यापि न विद्यते ॥ १६

त्रकं विविधचित्ररचनाप्रकृतिभूतं यदिन्द्रजालमिव वासनारूपं तद्वशात् । विकल्पनं विगतकल्पनं कुरु । तिमिरापहरणं भविष्यतीति शेषः । ननु स्वचित्तलये स्वाविद्याक्षये वा स्वादृष्टार्जितस्य स्वाविद्याकार्यस्यैव निवृत्तिः स्यान्न सर्वादृष्टाविद्याकार्यस्य स्वचित्तादेस्तदकारणत्वादित्याशङ्क्य सर्वं सर्वादृष्टकार्यं सर्वोपभोग्यं चेति सर्वाविद्याकार्यं सर्वात्मकस्वात्मदर्शनात्सर्वं दृष्टं भवति सर्वमप्यात्मीकृतं भवति सर्वमपि त्यक्तं भवति सर्वमपि मारितं भवतीति नात्रासंभावना युक्तेत्याशयेनाह—**न तदस्ती**ति । तत्कुतस्तत्राह—**यन्नात्मीय**मिति । यतः सर्वमात्मीयं सर्वं परकीयं यस्मात्सर्वः सर्वदा सर्वो भवतीति परमार्था स्थितिरित्यर्थः । तथाच मधुब्राह्मणश्रुतिः 'इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु' इत्याद्या प्रसिद्धेत्याशयः ॥ ८ ॥ अतः समाधिपरिपाकजन्यबोधेन मनस्तत्कार्यप्रपञ्चयोरविद्यायाश्चैकरसब्रह्मात्मभावः परिशिष्यत इति पद्येनोपसंहरति—**भावराशि**रिति । भावराशिर्दृश्यपदार्थसमूहस्तथा तद्विषयकविचित्रवृत्तिरूपो बोधस्तदुपहितः सर्वो जीवश्चैकपिण्डतां ब्रह्मैकरसतां याति । यथा अपक्क इति च्छेदः ॥ ९ ॥ गुरूक्तेस्तात्पर्यसर्वस्वमनूद्य दर्शयन् रामो मनःसमुच्छेदं स्वबुद्धितर्कितोपायैरशक्यं मन्यमानस्तदुपायान्तरं जिज्ञासुर्गद्येन पृच्छति—**एव**मिति ॥ १० ॥ वसिष्ठस्तदुपायं वक्तुं प्रतिजानीते—**रघुकुलेन्दो** इति । खानि खानि बहिःप्रचारद्वाराणीन्द्रियाणि तेषामाचारः संचारस्तस्य दूरे तदविषये ब्रह्मणि मनःसंधिरयं मनोवृत्तिधाराम् । रलयोरभेदान्मनसः संधानेन लयं वा एष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ११ ॥ ननु यस्यानादौ संसारे कदापि नाशो न प्रसिद्धस्तस्य कथमुच्छेदः संभाव्यत इत्याशङ्क्य तत्संभावनाय मध्ये मध्ये तस्य नाशप्रसिद्धिं परिणामिस्वभावतया इतरभूतादितुल्यतां च दर्शयितुं प्रागुक्तां सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधां जीवसृष्टिं स्मारयति—**इह ही**त्यादिना । पूर्वोक्तं स्मर्तव्यमिति शेषः । यद्यपि द्वादशधा जीवजातयः प्रागुक्तास्तथापि सात्त्विकादित्रैविध्ये द्वादशानामन्तर्भावात्त्रिविधेत्युक्तम् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदाद्वा त्रिविधा । तासु त्रिविधास्वपि सृष्टिषु मूलकारणं हैरण्यगर्भं मनस्तत्संकल्पानुसारीण्यन्यानि मनांसीत्यपि प्रागुक्तम् ॥ १२ ॥ तत्र हैरण्यगर्भमनसः स्वसंकल्पवैचित्र्यब्रह्माण्डाकारपरिणतस्य कल्पान्ते विलयः प्रसिद्धस्तत्कार्याणां च भौतिकानां विलयदर्शनात्तस्यापि विलयस्वभावतानुमातुं शक्यते । एवं मूलकारणे मनसि विलयस्वभावतानिश्चये तत्तुल्यस्वभावतया अस्मदादिमनःस्वपि सा संभावयितुं शक्यत इत्याशयेनाह—**तत्रेदंप्रथमये**त्यादिना । इदंप्रथमया आद्यया । देही चतुर्मुखाकारदेहवानहमिति या ब्रह्मरूपिणी धातृस्वरूपा कल्पना सा तदेव पश्यति सत्यसंकल्पत्वादित्याशयः ॥ १३ ॥ अस्मदादिजन्ममरणादिसंसारोऽपि तदीयकल्पनैवेत्याह—**तत्रे**ति । कल्पेषु चतुर्युगसहस्रमितेषु स्वाहस्सु तत्तदनुकूलरचनाभी रचितानां देवासुरादीनां बहुभिर्नामभिर्मन्थरं गुरुतरं यथा स्यात्तथा स्थित्वा भोगिपर्यङ्कशायिनि विष्णौ स्वयं विलीयते आतपगता हिमकणिका यथा स्वकारणे तेजसि लीयते तद्वत् ॥ १४ ॥ पुनः सृष्टिकाले उदितो भगवन्नाभिपद्मादाविर्भूतश्चेत् पुनरन्यतया कल्पान्तरसर्गान्तरतया सा प्राक्तनी कल्पना जायते स पुनः कल्पान्ते विलीयते पुनरप्युदेति । इति यावदधिकारप्रारब्धक्षयं संसरन्ती तत्क्षये स्वतःसिद्धादात्मबोधाद्विपरार्धावसाने समूलं स्वयमुपशाम्यति ॥ १५ ॥ एवमन्येष्वपि हैरण्यगर्भमनस्सु नश्वरस्वभावता प्रमाणसिद्धेत्याह—**इत्थ**मित्यादिना । अस्मिन् ब्रह्माण्डेऽपि प्रतिपरमाणु ब्रह्माण्डकोटिकल्पनास्तीति

एवमस्यां तादृशि वर्तमानायामीश्वरादागत्य जीवो यथा जीव्यते विमुच्यते तच्छृणु ॥ १७

ब्रह्मणो मनःशक्तिरभ्युदिता पुरःस्थिताकाशशक्तिमवलम्ब्य तत्रस्थपवनतानुपातिनी घनसंकल्पत्वं गच्छति ॥ १८

ततः पुरःप्राप्तभूततन्मात्रपञ्चकतामेत्यान्तःकरणतां नीत्वा सात्वसूक्ष्मा प्रकृतिर्भूत्वा गगनपवनतेजोरूपतासंकल्पात्प्रालेयरूपतामुपेत्य शाल्योषधिं विशन्ती प्राणिनां गर्भतां च गच्छति ॥ १९

जायते तस्मात्ततः पुरुषः संपद्यते ॥ २०

तेन पुरुषेण जातमात्रेणैव बाल्यात्प्रभृति विद्याग्रहणं कर्तव्यं गुरवोऽनुगन्तव्याः ॥ २१

ततः क्रमात्पुंसस्तत्रैव चमत्कृतिर्जायते ॥ २२

स्वच्छदृशा चित्तवृत्तेः पुरुषस्य हेयोपादेयविचार उत्पद्यते ॥ २३

तादृग्विवेकवति संकलिताभिमाने
पुंसि स्थिते विमलसत्त्वमयाग्र्यजातौ ।
सप्तात्मिकावतरति क्रमशः शिवाय
चेतःप्रकाशनकरी ननु योगभूमिः ॥ २४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षो० उत्पत्तिप्रकरणे साधकजन्मावतारो नाम षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ११७

श्रीराम उवाच ।

कीदृश्यो भगवन्योगभूमिकाः सप्तसिद्धिदाः ।
समासेनेति मे ब्रूहि सर्वतत्त्वविदांवर ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अज्ञानभूः सप्तपदा ज्ञभूः सप्तपदैव हि ।
पदान्तराण्यसंख्यानि भवन्त्यन्यान्यथैतयोः ॥ २
स्वयत्नसाधकरसान्महासत्ताभरोन्नतेः ।

प्रागुक्तरीत्या बोध्यम् ॥१६॥ यथा समष्टिमनांसि पुरुषयत्नसाध्यैरेवोपासनज्ञानैरुपचीयन्ते शाम्यन्ति चैवं व्यष्टिजीवमनांस्यपि जन्ममरणबीजकामकर्मवासनासंकल्पैरुपचीयन्ते निरोधज्ञानाभ्यासप्रकर्षैः शाम्यन्तीति नासंभावनीयो मनोनाश इत्याशयेन सृष्ट्यादिकालादारभ्य मोक्षकल्पनान्तां जीवसंसृतिं संक्षेपविस्तराभ्यां प्रपञ्चयति—**एवमस्या**मित्यादिना । अस्यां प्रागुक्तायां समष्टिकल्पनायां तादृशि परमात्मनि वर्तमानायां सत्यां जीवो व्यष्टिजीवो जीव्यते जीवति । पदविकरणव्यत्ययश्छान्दसः ॥ १७ ॥ संक्षेपेण सूत्रितमर्थं विवरीतुकामः प्रथममीश्वरादागत्येत्यंशं विवृणोति—**मनःशक्ति**रिति । प्रलये उपाधिविलयादव्याकृते लीनानां जीवानां संस्कारमात्रेण परिशिष्टा मनःशक्तिः प्रथममव्याकृतात् शब्दतन्मात्रात्मकाकाशशक्त्याविर्भावे सति पुरःस्थितां प्रथमोत्पन्नां तामवलम्ब्य स्वयमप्यभ्युदिता सती पवनशक्त्यात्मकस्पर्शतन्मात्रोत्पत्तौ तत्रत्यपवनतानुपातिनी ईषच्चलनयोग्यतालक्षणं घनसंकल्पत्वं गच्छति ॥ १८ ॥ ततः पुरःप्राप्तरूपरसगन्धात्मकतन्मात्रक्रमेण पञ्चकतामपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकतामेत्य अन्तःकरणतां मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमिति व्यवहारबीजजीवोपाधितां नीत्वा प्राप्य सा प्रागुक्तमनःशक्तिरसूक्ष्मोपचिता पञ्चीकृतस्थूलप्रकृतिर्भूत्वा पञ्चीकृतगगनपवनतेजोरूपतासंकल्पात् क्रमेण प्रालेयरूपतां नीहारवृष्ट्यादिजलरूपतामुपेत्य शालिगोधूमाद्योषधिं सस्यं विशन्ती अन्नभूता पुरुषैर्भुक्ता रेतोभावं प्राप्य स्त्रीयोनौ निषिक्ता कललबुद्बुदादिक्रमेण प्राणिनां गर्भतां च गच्छति ॥ १९ ॥ तस्माज्जायते प्रसूयते, ततो जन्मनः कदाचित्सुकृताधिक्यात्कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः संपद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ तेनेत्यादि निगदव्याख्यातम् ॥ २१ ॥ तत्रैव चमत्कृतिर्विवेकवैराग्यादिसाधनसंपत्तिर्जायते ॥ २२ ॥ स्वच्छदृशा चित्तवृत्तेः पुरुषस्य संसारानर्थो हेयो मोक्षोपाय उपादेय इति विचार उत्पद्यते ॥ २३ ॥ गद्योक्तार्थसारं पद्येनोक्त्वोपसंहरंस्तादृशे पुरुषे योगभूमिकामात्यन्तिकमनोनाशोपायभूतामवतारयति—**तादृगि**ति । तादृक्साधनान्तरोपचितो यो विवेकस्तद्वति विमलसत्त्वमयी अग्र्यजातिर्ब्राह्मणाद्युत्तमजातिर्यस्य स तादृशोऽहमिति संकलितः स्वीकृतोऽभिमानोऽनेन तस्मिन्नधिकारिपुंसि स्थिते अचले सति शिवाय परमपुरुषार्थाय वक्ष्यमाणसप्तविध्यात्मिका चेतसः प्रकाशनं ज्ञानेनाभिज्वलनं तत्करणशीला योगभूमिः क्रमशश्चित्तोपरमतारतम्यक्रमेणावतरति । वक्ष्यमाणलक्षणैराविर्भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे साधकजन्मावतारो नाम षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

ज्ञानभूमिप्रभेदानामुपोद्घातेन वर्ण्यते ।
अज्ञानभूमिका सप्तविधा यद्वा प्रसङ्गतः ॥ १ ॥

समासेन संग्रहेण । इतिशब्दो लक्षणप्रभेदानां तदुपयोग्यर्थान्तराणां च प्रश्नस्य द्योतनाय ॥ १ ॥ तत्र इतिशब्दपृष्टं ज्ञानभूमिकाबोधोपयुक्तमज्ञानभूमिकाभेदं प्रथमं वक्तुकामो वसिष्ठो ज्ञानाज्ञानभूमिके विभज्य दर्शयति—**अज्ञाने**ति ॥२॥ स्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणः पुरुषप्रयत्नो भोगरागदार्ढ्यलक्षणो रसावेशश्चाज्ञानभूप्रतिष्ठायामसाधारणहेतू । शास्त्रीयसाधनचतुष्टयविशिष्टः श्रवणादिप्रयत्नो मुमुक्षादार्ढ्यलक्षणरसावेशश्च ज्ञानभूप्रतिष्ठायाम् । अधिष्ठानब्रह्मसत्तोत्कर्षाधीनस्वसत्तालाभस्तूभयत्र

एते प्रतिपदं बद्धमूले संफलतः फलम् ॥ ३
तत्र सप्तप्रकारां त्वमज्ञानस्य भुवं शृणु ।
ततः सप्तप्रकारां त्वं श्रोष्यसि ज्ञानभूमिकाम् ॥ ४
स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोऽहंत्ववेदनम् ।
एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं तज्ज्ञत्वाज्ञत्वलक्षणम् ॥ ५
शुद्धसन्मात्रसंवित्तेः स्वरूपान्न चलन्ति ये ।
रागद्वेषोदयाभावात्तेषां नाज्ञत्वसंभवः ॥ ६
यत्स्वरूपपरिभ्रंशाच्चेत्यार्थे चितिमज्जनम् ।
एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ॥ ७
अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये हि या स्थितिः ।
निरस्तमनना यासौ स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ ८
संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलान्तरिव स्थितिः ।
जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता ॥ ९
अहंतांशे क्षते शान्ते भेदे निःस्पन्दतां गते ।
अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितम् ॥ १०
तत्रारोपितमज्ञानं तस्य भूमीरिमाः शृणु ।
बीजजाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च ॥ ११
जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकम् ।
इति सप्तविधो मोहः पुनरेव परस्परम् ॥ १२
श्लिष्टो भवत्यनेकाख्यः शृणु लक्षणमस्य च ।
प्रथमे चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चितः ॥ १३
भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ।
बीजरूपं स्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ १४
एषा ज्ञप्तेर्नवावस्था त्वं जाग्रत्संसृतिं शृणु ।
नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं मम ॥ १५
इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात् ।
अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः ॥ १६
पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् ।
अरूढमथ वा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम् ॥ १७
यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते ।
द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः ॥ १८
अभ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नोऽनेकविधो भवेत् ।
अल्पकालं मया दृष्टमेवं नो सत्यमित्यपि ॥ १९
निद्राकालानुभूतेऽर्थे निद्रान्ते प्रत्ययो हि यः ।
स स्वप्नः कथितस्तस्य महाजाग्रत्स्थितेर्हृदि ॥ २०
चिरसंदर्शनाभावादप्रफुल्लबृहद्वपुः ।
स्वप्नो जाग्रत्तया रूढो महाजाग्रत्पदं गतः ॥ २१
अक्षतेवाक्षते देहे स्वप्नजाग्रन्मतं हि तत् ।
षडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥ २२

साधारणो हेतुः । एतेभ्यो हेतुभ्य एते भूमिके प्रतिपदं स्वस्वविषये बद्धमूले सत्यौ स्वस्वोचितं संसारस्थितिदुःखलक्षणं तन्मुक्तिनिरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणं च फलं संफलतः । यथा अधोभुवनभुवः सप्तपदा उत्तरोत्तरं रजस्तमोदुःखबहुला नरकान्ताः, ऊर्ध्वभुवनभुवस्तूत्तरोत्तरं सत्त्वसुखज्ञानबहुलाः सत्यलोकान्ताः क्रममुक्तिफलाश्च तद्वदित्यर्थाद्गम्यते ॥ ३ ॥ तत्र तयोर्भूमिकयोर्मध्ये ॥ ४ ॥ तत्र भूमिद्वयस्य प्रत्येकं फलतः सामान्यलक्षणमाह—**स्वरूपे**ति ॥ ५ ॥ तत्राद्यलक्षणं स्फुटयति—**शुद्धे**ति ॥ ६ ॥ द्वितीयं स्फुटयति—**यदि**ति ॥ ७ ॥ आद्यस्याप्रसिद्धिं वारयति—**अर्थादि**ति । पूर्वविषयाच्च्युतस्य विषयान्तरमननात्प्राङ् निरस्तमनना स्वरूपावस्थितिः प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ८ ॥ मूर्च्छासुषुप्त्योर्वारणाय विशिनष्टि—**जाड्यनिद्रे**ति ॥ ९ ॥ अन्तरहंतांशे बहिर्भेदे । उभयत्र निस्पन्दतां गते । अजडा स्वप्रकाशा या चिदिति शेषः ॥ १० ॥ तत्र तस्यां प्रत्यक्चिति । आरोपितमनादितयाध्यस्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पदान्तराण्यसंख्यानीति यदुक्तं तदुपपादयति—**पुनरेव परस्परं श्लिष्ट** इति । अस्य सप्तविधस्य मोहस्य प्रत्येकं लक्षणं शृण्वित्यर्थः । बीजजाग्रल्लक्षणमाह—**प्रथम**मिति । चितो मायाशबलचैतन्यात्सकाशात्सर्गादौ जागरादौ वा प्रथमं चेतनं चिदाभाससंवलितरूपं यत्स्यात्तत्प्राणधारणादिक्रियोपाधिना भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दानां तदर्थानां च भाजनं वक्ष्यमाणजाग्रद्बीजभूतं स्थितं बीजजाग्रदिति परेणान्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ जाग्रल्लक्षणं श्रावयति—**त्व**मिति । नवप्रसूतस्य बीजजाग्रतः परात् परतः । अयं स्थूलदेहोऽहं, इदं देहभोग्यजातं मम इति यः प्रत्ययस्तज्जाग्रदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं सोऽहमिदं तन्मे इत्युक्तलक्षणस्य जाग्रत्प्रत्ययस्य जन्मानन्तरमुदितः । नकारलोपश्छान्दसः । अथवा सजातीयपूर्वपूर्वजन्मसंस्कारोद्बोधेन दृढतरोदितः, अतएव पीवरः अभ्यासादुपचितः । तथाहि ब्राह्मणादिजन्मसाधारण्येऽपि जन्मान्तराभ्यासात् केषांचिद्ब्राह्मणोचितक्रियास्वभिनिवेशः पाटवातिशयश्च दृश्यते न सर्वेषाम् । तथाचैहिकात्प्राक्तनाद्वा दृढाभ्यासपाटवादुपचिताभिनिवेशो जाग्रत्प्रत्ययो महाजाग्रदित्यर्थः ॥ १६ ॥ जाग्रत्स्वप्नं लक्षयति—**अरूढ**मिति । अरूढमनभ्यासपेलवं, रूढमभ्यासदृढम् । यथा लवणस्य ॥ १७ ॥ द्विचन्द्रशुक्तिरूप्यादिभ्रान्तयोऽपि जाग्रत्स्वप्नभेदा एवेत्याह—**द्विचन्द्रे**ति ॥ १८ ॥ स्वप्नं लक्षयति—**अल्पकाल**मिति । निद्रान्ते निद्रामध्ये निद्रावसाने वा प्रतीयत इति प्रत्ययः । यः प्रत्ययोऽनुसंधीयते स स्वप्नः कथित इत्यर्थः । तस्याज्ञस्य । स च महाजाग्रत्स्थितेर्महाजाग्रदन्तर्गतस्थूलशरीरस्य हृदि कण्ठादिहृदयान्तनाडीप्रदेशे भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ उक्तलक्षणोपपादनाय स्वप्नमेव पुनर्विशिनष्टि—**चिरसंदर्शनाभावादि**ति । स्वप्नजाग्रतोर्लक्षणमाह—**स्वप्नो जाग्रत्तये**ति । रूढो दृढाभिनिवेशाच्चिरकालस्थायित्वकल्पनाद्वा उपचितः, यथा हरिश्चन्द्रस्य द्वादशवर्षात्मकः । महाजाग्रत्पदं महाजाग्रत्साम्यं गतः सन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥ स चास्य दैवाद्देहनाशेऽपि तथैवाग्रेऽप्यनुवर्तते इति सूचनाय क्षते देहे इत्युक्तम् । सुषुप्तिं लक्षयति—**षडवस्थे**ति । पूर्वाः षडवस्थाः कर्मफलभोगभूमित्वात्कर्मजाः । सुषुप्तिस्तु पूर्वोद्भूतकर्मणां भोगेन क्षये उत्तरेषामनुद्भवेऽन्तराले

भविष्यद्दुःखबोधाढ्या सौषुप्ती सोच्यते गतिः ।
एते तस्यामवस्थायां तृणलोष्ठशिलादयः ॥ २३
पदार्थाः संस्थिताः सर्वे परमाणुप्रमाणिनः ।
सप्तावस्था इति प्रोक्ता मयाऽज्ञानस्य राघव ॥ २४
एकैका शतशाखात्र नानाविभवरूपिणी ।
जाग्रत्स्वप्नश्चिरं रूढो जागृतावेव गच्छति ॥ २५
नानापदार्थभेदेन सविकासं विजृम्भते ।
अस्यामप्युदरे सन्ति महाजाग्रद्दशादशः ॥ २६
तासामप्यन्तरे लोको मोहान्मोहान्तरं व्रजेत् ।
अन्तःपातिजलावर्त इव धावति नौर्भ्रमम् ॥ २७
काश्चित्संसृतयो दीर्घं स्वप्नजाग्रत्तया स्थिताः ।
काश्चित्पुनः स्वप्नजाग्रज्जाग्रत्स्वप्नास्तथेतराः ॥ २८
अज्ञानभूमिरिति सप्तपदा मयोक्ता
नानाविकारजगदन्तरभेदहीना ।
अस्याः समुत्तरसि चारुविचारणाभि-
र्दृष्टे प्रबोधविमले स्वयमात्मनीति ॥ २९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे अज्ञानभूमिकावर्णनं नाम सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ११८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ ।
नानया ज्ञातया भूयो मोहपङ्के निमज्जसि ॥ १
वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः ।
मम त्वभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः ॥ २
अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं सप्तभूमिकम् ।
मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्तं भूमिकासप्तकात्परम् ॥ ३
सत्यावबोधो मोक्षश्चैवेति पर्यायनामनी ।
सत्यावबोधो जीवोऽयं नेह भूयः प्ररोहति ॥ ४
ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।
विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ ५
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।
पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ ६
आसामन्ते स्थिता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते ।
एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥ ७
स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्येऽहं शास्त्रसज्जनैः ।
वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥ ८
शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।

छत्रापायवत्सर्वसूक्ष्मस्थूलप्रपञ्चविलये तद्बीजाज्ञानमात्रपरिशेषात्तदुपहितात्ममात्रपरिशेषरूपेत्याशयेनाह—**जडा जीवस्य या स्थितिरिति** ॥ २२ ॥ भविष्यद्दुःखानि बोधयन्ति अनुभावयन्तीति भविष्यद्दुःखबोधानि वासनाकर्माणि तैराढ्या संपन्ना सुषुप्तिरेव सौषुप्ती । सुषुप्तौ कारणे विलीनस्य जगतः संस्कारात्मना सत्त्वमेव नासत्त्वं पुनरुद्भवाभावप्रसङ्गादित्याशयेनाह–एते इति ॥ २३ ॥ उपसंहरति—**सप्तावस्था** इति ॥ २४ ॥ तासामेकैकान्तरन्यान्याविर्भावात्परस्परं संवलनाच्चानन्तभेदाः संभवन्तीत्याह—**एकैकेति** । जागृतावेव गच्छति मिलति ॥ २५ ॥ अस्यां जाग्रद्भावापन्नायां जाग्रत्स्वप्नदशायाम् । उदरे अन्तः महाजाग्रद्दशालक्षणाः दशाः प्रत्ययाः । दृशः साक्षिणो महाजाग्रद्दशाः सन्तीति पृथक् पदच्छेदो वा ॥ २६ ॥ लोको जनः जीव इति यावत् । नद्यन्तःपातिजलावर्ते नौरिव भ्रमं धावति गच्छति ॥२७॥ दीर्घं दीर्घकालम् । स्वप्नजाग्रदिति जातावेकवचनम् ॥२८॥ वर्णितामज्ञानभूमिकामुपसंहरंस्तदुत्तरणोपायमाह—**अज्ञानभूमिरि**ति । नानाविकारैर्जगदन्तरभेदैश्च हीना निन्द्या अवश्यहेयेति यावत् । इति उक्तवक्ष्यमाणप्रकाराभिश्चारुविचारणाभिः प्रबोधमले स्वयं प्रत्यक्स्वात्रैकरसे आत्मनि दृष्टे सति अस्या अविद्याभूमेः सकाशात्समुत्तरसि निर्गत एवासीत्यर्थः । स्वयमुत्तरसीति वा संबन्धः ॥ २९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अज्ञानभूमिकावर्णनं नाम सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

१ भविष्यदुःखेति मुद्रितपुस्तके पाठः.

इह सप्तपदा ज्ञानभूमिका लक्षणैः स्वकैः ।
आरूढलक्षणैश्चैव मोक्षान्ता साधु वर्ण्यते ॥ १ ॥

ज्ञातया अभ्यासक्रमेणानुभूतया ॥ १ ॥ ननु योगशास्त्रे यमनियमाद्यष्टाङ्गभेदभिन्ना योगभूमिकाः प्रसिद्धा **एव,** किं ता एवैता नेत्याह—**वदन्तीति** । वादिनो योगसांख्य**वादिनः** । ता योगभूमिकास्तुच्छसिद्धिफला अन्येषामभिमताः । **मम तु इमा** ज्ञानभूमिका एवाभिमताः । यतः परमपुरुषार्थलक्षण**शुभप्रदा** इत्यर्थः ॥ २ ॥ किं तज्ज्ञेयं किं वा ज्ञानं यद्भूमयो वर्ण्यन्ते इति ते लक्षयति—**अवबोधमिति** । अखण्डस्वाकारवृत्त्या रूढं ब्रह्म अज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानं निवृत्ताज्ञानं तु तदेव ज्ञेयमित्युपचाराद्विधोच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथाच पूर्वापरावस्थाकल्पितावान्तरप्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य मिथ्याभूतस्यापाये अवबोधमोक्षपदयोरैकार्थमात्रनिष्ठत्वात्पर्यायनामता फलिता । यतस्तादृशो जीवो न भूयः प्ररोहति येन भेदादपर्यायता स्यादित्याशयेनाह—**सत्यावबोध** इति ॥ ४ ॥ उद्देशः स्पष्टः ॥ ५ ॥ ६ ॥ उद्दिष्टानां लक्षणोक्तिं वक्तुं प्रतिजानीते—**एतासामिति** ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्ये प्रेक्षिष्ये । इडभावश्छान्दसः । शास्त्रैर्विचारितवेदान्त**वाक्यैः** सज्जनैर्गुरुभिश्च । वैराग्यग्रहणं साधनचतुष्टयोपलक्षणम् । तथाच निषिद्धवर्जननिष्कामयज्ञदानाद्यनुष्ठानप्रयुक्ता संन्याससाधनचतुष्टयसंपत्तिसहिता मुक्तिपर्यवसिता श्रवणादिप्रवृत्तिफलोपहितात्मसाक्षात्कारोत्कटेच्छैव प्रथमा भूमिकेत्यर्थः ॥ ८ ॥ गुरुशुश्रूषाभिक्षाशनशौचादियतिधर्मपालनसहिते श्रवणमनने एवात्र

सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ ९
विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता ।
यात्र सा तनुता भावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥ १०
भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थे विरतेर्वशात् ।
सत्यात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥ ११
दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसङ्गफलेन च ।
रूढसत्त्वचमत्कारात्प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका ॥ १२
भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया दृढम् ।
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात् ॥ १३
परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनार्थभावनात् ।
पदार्थाभावनानाम्नी षष्ठी संजायते गतिः ॥ १४
भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भतः ।
यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ १५
एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते ।

विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतमतः परम् ॥ १६
ये हि राम महाभागाः सप्तमीं भूमिकां गताः ।
आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः ॥ १७
जीवन्मुक्ता न सज्जन्ति सुखदुःखरसस्थितौ ।
प्रकृतेनार्थकार्याणि किंचित्कुर्वन्ति वा न वा ॥ १८
पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः सर्वाचारक्रमागतम् ।
आचारमाचरन्त्येव सुप्तबुद्धवदक्षतम् ॥ १९
आत्मारामतया तांस्तु सुखयन्ति न काश्चन ।
जगत्क्रियाः सुसंसुप्तान्रूपालोकाः स्त्रियो यथा ॥ २०
भूमिकासप्तकं चैतद्धीमतामेव गोचरम् ।
न पशुस्थावरादीनां न च म्लेच्छादिचेतसाम् ॥ २१
प्राप्ता ज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छादयोऽपि ये ।
सदेहा वाप्यदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः ॥ २२
ज्ञप्तिर्हि ग्रन्थिविच्छेदस्तस्मिन्सति हि मुक्तता ।

सदाचारः । अन्यस्य चित्तशुद्धिमात्रहेतुत्वेन प्रागेव सिद्धत्वात् ॥ ९ ॥ अभ्यर्हितत्वाद्विचारणाशब्दस्य पूर्वनिपातः । भावनं **भावो** निदिध्यासनं तस्मात् । तथाच साधनचतुष्टयसंपत्त्यादिपूर्वकश्रवणमननाभ्यां सहितान्निदिध्यासनाद्या मनस इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु असक्तता अग्रहणपर्यन्ता तनुता सविकल्पसमाधिरूपा सूक्ष्मता सा तनुमानसाख्या भूमिका प्रोक्ता । तनु सूक्ष्मतमं मानसं यस्यामिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । अणन्तस्योपसर्जनत्वान्न ङीप् । तथाचोक्तं योगशास्त्रे 'श्रोत्रादिकरणैर्यावच्छब्दादिविषयग्रहः । तावद्ध्यानमिति प्रोक्तं समाधिः स्यात्ततः परः ॥' इति ॥१०॥ अर्थे बाह्यार्थे विषये संस्कारोच्छेदादात्यन्तिकी चित्ते या विरतिस्तद्वशात्तत्स्थैर्यात् । शुद्धे मायातत्कार्यादवस्थात्रयाच्च शोधिते सर्वाधिष्ठानसन्मात्ररूपे आत्मनि क्षीरोदकवत्त्रिपुटीविलयेन साक्षात्कारपर्यन्ता या स्थितिर्निर्विकल्पकसमाधिरूपा सा सत्त्वापत्तिर्मनसः परमात्मसत्त्वात्मनैवापन्नत्वादित्यर्थः । अत्र ह्यसौ ब्रह्मविदित्युच्यते ॥ ११ ॥ असंसङ्गश्चितस्य बाह्याभ्यन्तराकारैस्तत्संस्कारैश्चास्पर्शस्तल्लक्षणेन समाधिपरिपाकफलेन च हेतुना रूढ उपचितश्चित्ते निरतिशयानन्दनित्यापरोक्षब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारलक्षणश्चमत्कारो यस्यां सा । यद्यप्युत्तमाधिकारिणां द्वितीयभूमिकायामपि साक्षात्कारः शाब्दापरोक्षात्प्रसिद्धस्तथापि पञ्चमभूमिकायामात्यन्तिकद्वैतसंस्कारोच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षातिशयस्य मन्दमध्यमाधिकारिणामपि चतुर्थभूमिकान्तोत्पन्नसाक्षात्कारस्य पञ्चम्यां निरूढतरत्वोपपत्तेश्च सूचनाय रूढेति चमत्कारविशेषणम् । अतएव चतुर्थभूमिकान्ते क्वचित्पञ्चमीं भूमिकां प्राप्तो ब्रह्मविद्वर इत्युच्यते । न विद्यते अविद्यातत्कार्यसंसक्तिः सर्वथा यस्यामिति व्युत्पत्त्या असंसक्तिनामिका ॥ १२ ॥ अस्या एव परिपाकोत्कर्षादुत्तरे द्वे भूमिके भवत इत्याशयेनाह—**भूमिकापञ्चकेति** । वक्ष्यमाणं नाम अन्वर्थतया निर्वक्ति—**आभ्यन्तराणामिति** ॥१३॥ तर्हि कथं देहयात्रासिद्धिस्तत्राह—**परप्रयुक्तेनेति** । अस्यां च भूमिकायां ब्रह्मविद्वरीयानित्याख्यायते ॥ १४ ॥ सप्तमीं भूमिकामाह—**भूमिषट्केति** । परप्रयत्नेनापि भेदस्यानुपलम्भत इत्यर्थाद्गम्यते । 'तुर्यं जाग्रदाद्यवस्थात्रयनिर्मुक्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति श्रुत्या तादृशीविद्वदनुभवसिद्धत्वेन प्रतिपादितं ब्रह्म गच्छति आत्मतयानुभवत्यखण्डितं यस्यामवस्थायां सा तुर्यगा । तां नु प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते । सच ब्रह्मवित्प्रभृतिषु तुरीयत्वं गच्छतीति तुर्यगा ॥१५॥ इहास्मिन्नेव देहे विद्यते । अतोऽस्या अवस्थायाः परं विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतं ब्रह्मैवेति न भूमिकासु गण्यत इत्यर्थः ॥१६॥१७॥ किंचित्कुर्वन्ति षष्ठभूमिकायां न वा कुर्वन्ति सप्तमभूमिकायामित्याशयः ॥१८॥ कुर्वन्ति वा न वेत्युक्तेर्यथेष्टाचारपरत्वाशङ्कां वारयन्स्वाशयं प्रकटयति—**पार्श्वस्थेति** । सर्वेषां तत्तदाश्रमनिष्ठानामाचारक्रमेणागतमाचारं सदाचारमेवाचरन्ति आचरन्त्येवेति द्विविधोऽपि नियमोऽत्र विवक्षितः । अक्षतं आसङ्गेनादूषितम् । 'अक्षता' इति पाठे फलासक्तिलक्षणक्षतरहिता इत्यर्थः । तथाच न यथेष्टाचरणप्रसक्तिरिति भावः । तथाचाहुः—'विदितब्रह्मतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि । शुनां तत्त्वविदां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥' इति ॥१९॥ अनासङ्गव्यवहारेण सुखदुःखानुदयं सदृष्टान्तमाह—**आत्मारामतयेति** । जगत्क्रियाव्यवहारास्तान् जीवन्मुक्तान्न सुखयन्ति । यथा सुसंसुप्तान् गाढनिद्रावशान् रूपेण सौन्दर्यातिशयेन आलोक्यन्त इति रूपालोकाः स्त्रियो न सुखयन्ति तद्वदित्यर्थः । 'जगत्क्रियासु संसुप्तान् रूपालोकः स्त्रियो यथा' इति पाठे तु 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति भगवदुक्तदिशा जगद्व्यापारेषु स्वप्नवन्मिथ्यात्वदर्शनात्सुप्तप्रायांस्तान् ब्रह्मादिसंपदोऽपि न सुखयन्ति । यथा स्त्रीरूपालोकोऽन्याः स्त्रियो न सुखयति तत्र रागाभावात्तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥ म्लेच्छादिवच्चेतो देहात्मबुद्धिर्येषां तेषां मनुष्यादीनां चेत्यर्थः ॥२१॥ पशवो हनुमत्प्रभृतयः । म्लेच्छा धर्मव्याधादयः, आदिपदादसुराः, प्रह्लादकर्कटीप्रभृतयश्च गृह्यन्ते ॥ २२ ॥ मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्यादिवत्ता-

मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्यादि शान्तिमात्रात्मकस्त्वसौ ॥ २३
ये तु मोहात्समुत्तीर्णा न प्राप्ताः पावनं पदम् ।
आस्थिता भूमिकास्वासु स्वात्मलाभपरायणाः ॥ २४
सर्वेभूमिगताः केचित्केचिद्द्वित्रैकभूमिकाः ।
भूमिषट्कगताः केचित्केचित्सप्तैकभूमिकाः ॥ २५
भूमित्रयगताः केचित्केचिदन्त्यां भुवं गताः ।
भूचतुष्टयगाः केचित्केचिद्भूमिद्वये स्थिताः ॥ २६
भूम्यंशभाजनाः केचित्केचित्सार्धत्रिभूमिकाः ।
केचित्सार्धचतुर्भूगाः सार्धषड्भूमिकाः परे ॥ २७
विवेकिनो नरा लोके चरन्त इति भूमिषु ।
ग्रहायतनतापस्य दशावेशेषु संस्थिताः ॥ २८
ते हि धीराः सुराजानो दशास्वासु जयन्ति ये ।
तृणायतेऽत्र दिग्दन्तिघटाभटपराजयः ॥ २९
ये तासु भूमिषु जयन्ति हि ये महान्तो
वन्द्यास्त एव हि जितेन्द्रियशत्रवस्ते ।
सम्राड्विराडपि च यत्र तृणायते वै
तस्मात्परं जगति ते समवाप्नुवन्ति ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे ज्ञानभूमिकोपदेशो नामाष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११८॥

एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ११९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
ऊर्मिकासंविदा हेम यथा विस्मृत्य हेमताम् ।
विरौति नाहं हेमेति तथात्माहंतयानया ॥ १
श्रीराम उवाच ।
ऊर्मिकासंविदुदयः कथं हेम्नो यथा मुने ।
अहंता चात्मन इति यथावद्ब्रूहि मे प्रभो ॥ २
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
सत एवागमापायौ प्रष्टव्यौ नासतः सता ।
अहंत्वमूर्मिकात्वं च सती तु न कदाचन ॥ ३

च्छुक्तिरूप्यबुद्धेश्च या शान्तिर्बाधः सैव मात्रा तुला यस्य तदात्मकः । तत्तुल्य इति यावत् ॥ २३ ॥ यद्यपि द्वितीयादिभूमिषु चतुर्थभूमौ वा ज्ञानोदयेनाज्ञानावरणभङ्गान्मोहात्सम्यगुत्तीर्णा एव तथापि प्रबलप्रारब्धप्रयुक्तविक्षेपात्पावनमात्यन्तिकमनोनाशोपलक्षितनिरतिशयानन्दपूर्णतालक्षणं विदेहकैवल्यं न प्राप्ता इत्यर्थः ॥ २४ ॥ एकस्मिन्नेव जन्मनि क्रमात्सर्वभूमिगताः । एवं सर्वत्र । सप्तैकभूमिकाः सप्तमैकभूमिकाः सनकादयः ॥ २५ ॥ भूचतुष्टयगाः केचिदित्येतदन्यस्य पूर्वोक्तस्यैवानुवादः प्रपञ्चार्थः ॥२६॥ भूम्यंशः पादभूम्यर्धभूम्यादिः ॥२७॥ इति उक्तप्रकारासु भूमिषु चरन्तः सन्तो दशा भूमात्मदृष्ट्या गृह्णन्तीति ग्रहाः ग्रहातिग्रहाख्याः सान्तर्बाह्यकरणतद्विषयाः आयतनं तदाधारभूतं शरीरं च तत्प्रयुक्तस्य तापस्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नस्य आवेशेषु बाधलक्षणेष्वात्मान्तःप्रवेशनेषु संस्थिता उद्युक्ताः सन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ सेन्द्रियमनोजय एव सर्वशत्रुजयादुत्कृष्टः स्वात्मसाम्राज्यमेव सर्वोत्कृष्टा राजता नान्येत्याह—**ते हीति** । शोभनाः सर्वोत्कृष्टा राजानः । 'न पूजनात्' इति न टच् । अत्र अस्याग्रे दिग्दन्तिघटासहितानां सर्वशत्रुभटानां पराजयस्तत्प्रयुक्तसपद्वीपराज्यं च तृणायते तुच्छीभवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ उक्तमेवार्थं स्फुटं वदन्नुपसंहरति—**एतास्विति** । येनेष्टं राजसूयेन यश्चैकः सर्वभूमण्डलाधिपतिरन्येषां राज्ञां शासिता स सम्राट् । 'युवा स्यात्साधुयुवाध्यापकः । आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः' इति श्रुत्युक्तलक्षणमानुषानन्दसंपन्न इत्यर्थः । विराट् ब्रह्मशरीरः प्रजापतिर्दैवानन्दपरमावधिरपि यत्र सप्तमभूमौ तृणायते तस्मात्परं विदेहकैवल्यसुखं जगति इहैव यतस्ते समवाप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ज्ञानभूमिकोपदेशो नामाष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११८॥

निरस्य मायिकं रूपं सन्मात्रैकत्वदर्शनम् ।
भूमिकासु स्थिरीकर्तुं युक्तिरत्र प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥

तदर्थं परमात्मनः सहजस्वपूर्णानन्दस्वप्रकाशभावविस्मरणे मायिकजीवजगद्भावारोपेण नानाविधदुःखशोकादिप्राप्तौ च दृष्टान्तमाह—**ऊर्मिकेति** । यथा हेम स्वतः सर्वतः कालत्रयेऽपि स्वर्णैकस्वभावं परमार्थतो लेशतोऽप्यस्वर्णशून्यमपि स्वात्मन्येव कल्पितया ऊर्मिकासंविदा अङ्गुलीयकभ्रान्त्या स्वां हेमतां हेमैकरसतां विस्मृत्य अदृष्ट्वा बाह्यमलसंपर्कप्रयुक्तकांस्यादिभावकल्पनया विरौति रोदिति । अचेतनस्य रोदनायोगात्कांस्योर्मिकादिशब्दाभिलापस्तत्स्वामिरोदनं वा तदीयरोदनत्वेनोपचर्यते । तथा आत्माप्यहंतया रोदितीत्यर्थः ॥१॥ यथाशब्दोऽपि कथमित्यर्थे उत्तरान्वयी । तथाच आत्मनः अहंता च कथं इति दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं च यथावदुपपत्तिभिर्ब्रूहि । व्यक्तं वर्णयेत्यर्थः ॥ २ ॥ आगमापायावुत्पत्तिनाशौ स्वतःसिद्धेन द्रष्ट्रा द्रष्टुं शक्यौ अतस्तादृशावेव प्रष्टव्यौ त्वयेत्यर्थः । अयं भावः । षट्सु भावविकारेषु मध्यमाश्चत्वारः सत एव प्रसिद्धाः, नासतस्तद्वदुत्पत्तिनाशावपि सत एव वाच्यौ । नह्यसदुत्पत्तिक्रियां कर्तुं नाशक्रियाधारीभवितुं वा शक्नोति । यद्यसदुत्पद्येत नश्येद्वा तर्ह्यसद्धर्मावुत्पत्तिनाशावप्यसन्तौ स्याताम् । नहि तौ तदा द्रष्टुं शक्यौ । सतोऽसद्भिः संबन्धाभावात् । तस्मात्सदेव हेम ब्रह्म वा ऊर्मि-

हेमं हेम्न्यूर्मिकां च त्वं गृहाणेत्युदितो यदि ।
यद्दीयते सोर्मिकेण तत्तदस्ति न संशयः ॥ ४

श्रीराम उवाच ।

एवं चेत्तत्प्रभो किं स्यादूर्मिकात्वं तु कीदृशम् ।
अनयैवार्थनिश्चित्या ज्ञास्यामि ब्रह्मणो वपुः ॥ ५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

रूपं राघव नीरूपमसतश्चेन्निरूप्यते ।
तद्वन्ध्यातनयाकारगुणांस्त्वं समुदाहर ॥ ६
ऊर्मिकात्वं मुधा भ्रान्तिर्मायैषा सत्स्वरूपिणी ।
रूपं तदेतदेवास्याः प्रेक्षिता यन्न दृश्यते ॥ ७
मृगतृष्णाम्भसि द्वीन्दावहंतारूपकादिषु ।
एतावदेव रूपं यत्प्रेक्ष्यमाणं न लभ्यते ॥ ८
यः शुक्तौ रजताकारं प्रेक्षते रजतस्य सः ।
न संप्राप्नोत्यणुमपि कणं क्षणमपि क्वचित् ॥ ९
अपर्यालोकनेनैव सदिवासद्विराजते ।
यथा शुक्तौ रजतता जलं मरुमरीचिषु ॥ १०
यन्नास्ति तस्य नास्तित्वं प्रेक्ष्यमाणं प्रकाशते ।
अप्रेक्ष्यमाणं स्फुरति मृगतृष्णास्विवाम्बुधीः ॥ ११
असदेव च सत्कार्यकरं भवति च स्थिरम् ।
बालानां मरणायैव वेतालभ्रान्तिसंभ्रमः ॥ १२
हेमतां वर्जयित्वैकां विद्यते हेम्नि नेतरत् ।
ऊर्मिकाकटकादित्वं तैलादिसिकतास्विव ॥ १३
नेहास्ति सत्यं नो मिथ्या यद्यथा प्रतिभा[२]स्यते ।
तत्तथार्थक्रियाकारि बालयक्षविकारवत् ॥ १४
सद्वा भवत्वसद्वापि सुरूढं हृदये हि यत् ।
तत्तदर्थक्रियाकारि विषस्येवामृतक्रिया ॥ १५
परमैषैव सा विद्या मायैषा संसृतिर्ह्यसौ ।
असतो निष्प्रतिष्ठस्य यदहंत्वस्य भावनम् ॥ १६
हेम्न्यस्ति नोर्मिकादित्वमहन्ताद्यस्ति नात्मनि ।
अहन्ताभाववस्त्वेवं स्वच्छे शान्ते सिते परे ॥ १७
न सनातनता काचिन्न च काचिद्विरिञ्चिता ।
न च ब्रह्माण्डता काचिन्न च काचित्सुतादिता ॥ १८
न लोकान्तरता काचिन्न च स्वर्गादिता क्वचित् ।
न मेरुता नासुरता न मनस्त्वं न देहता ॥ १९
न महाभूतता काचिन्न च कारणता क्वचित् ।
न च त्रिकालकलना न भावाभाववस्तुता ॥ २०
त्वत्ताहन्तात्मता तत्ता सत्ताऽसत्ता न काचन ।
न कचिद्भेदकलना न भावो न च रञ्जना ॥ २१
सर्वं शान्तं निरालम्बं जगत्त्वं शाश्वतं शिवम् ।
अनामयमनाभासमनामकमकारणम् ॥ २२
न सन्नासन्न मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च ।
मनोवचोभिरग्राह्यं शून्याच्छून्यं सुखात्सुखम् ॥ २३

काहन्तादिवेषेणोत्पद्यत इति ॥ ३ ॥ हानोपादानादिक्रियासंबन्धोऽपि सत एव दृष्टो नासत इत्याह—**हेमेति** । गृहाण मूल्येन क्रीणीहि इति मूल्ये दापिते सोर्मिकेण विक्रेत्रा यत् हेम बहुमूल्येन दीयते तदस्ति सत्यम् । तथाच ब्रह्मैव सर्वव्यवहारगोचरो नाणुमात्रमपि तदन्यद्व्यवहारेऽपि निरूपयितुं शक्यमिति भावः ॥ ४ ॥ यदि हेमैव क्रयादिसर्वव्यवहारगोचरस्तर्हि तदनुभातस्योर्मिकाद्याकारस्य हेमस्वरूपातिरिक्तं किं स्वरूपं स्यात्कीदृशं किंप्रकारं वा यदूर्मिकादिशब्दैरभिलप्यत इति प्रश्नार्थः ॥ ५ ॥ अविचारितरमणीयं तत्, विचारिते तु न किंचिदित्याशयेनोत्तरमाह—**रूपमिति** ॥ ६ ॥ यद्यवश्यं रूपं वाच्यं तर्ह्यविचारकालमात्रस्थितिकत्वं मायाया रूपमित्याशयेनाह—**रूपमिति** । प्रेक्षिता विचार्य दृष्टा सती न दृश्यते तुच्छीभवतीति यत्तत्प्रसिद्धमेतदेवास्या रूपमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तथा प्रसिद्धिमेवान्यत्रापि मायिके दर्शयति—**मृगतृष्णे**त्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अप्रेक्ष्यमाणं नास्तित्वं स्फुरति रजतादिभावेनेति शेषः ॥ ११ ॥ नन्वसतः सत्कार्यकारिता स्थिरता च क्व दृष्टा तत्राह—**बालाना**मिति । भ्रान्तिप्रयुक्तः संभ्रमो भयरोदनादिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ न वस्तुसत्ता अर्थक्रियाव्यवस्थाहेतुः, किंत्वारोपे अधिष्ठानसत्ताप्रतिभास एवेत्याशयेनाह—**नेहे**ति । सत्यमेवार्थक्रियाकारि मिथ्याभूतमेव वा अर्थक्रियाकारीति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इदं च प्राग्बहुश उक्तमेवेति स्मारयति—**सद्वे**ति ॥ १५ ॥ दृष्टान्तं व्युत्पाद्य दार्ष्टान्तिकेऽपि तत्साम्यमाह—**परमैषैवे**त्यादिना ॥ १६ ॥ अभाववस्त्वसदेव वस्तु न परमार्थवस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥ अवस्तुत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य 'अथात आदेशो नेति नेति', 'स एष नेति नेत्यात्मा', 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्', 'नेह नानास्ति किंचन', 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इत्याद्यपवादकश्रुतिसहस्रसिद्धमित्याशयेनाह—**न सनातनते**त्यादिना । सर्वकालसंबन्धः सनातनता सा च कालातीते नास्ति । सुता ब्रह्मसूनवः प्रजापतयस्तदादिता ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ भावो रागस्तत्कार्यं रञ्जना ॥ २१ ॥ सर्वं जगत्त्वं जगतः पारमार्थिकं रूपं शान्तमधिष्ठानसन्मात्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥ सत् उत्पत्त्याख्यभावविकारवत् । असत् नाशाख्यभावविकारवत् । मध्यान्तं आन्तरालिकभावविकारवत् । अथवा सच्च नष्टम् असच्च स्थितम् अनयोर्मध्यं उत्पत्तिनाशौ अन्तौ अवधी यस्य तथा-

---

१ यदि हेम ग्राह्यं तर्हि हेम्नि हेमनिमित्तमूर्मिकां त्वं गृहाणेति मध्यस्थेन उदितो भवत्यर्थात्क्रेता तत्तदा सोर्मिकेणार्थाद्विक्रेत्रा यद्दीयते तदस्ति सत्यमित्यन्वयः । उदिते यदीति सप्तम्यन्तपाठेऽर्थात्क्रेतरि मध्यस्थेन इति उदिते सति इत्याद्यन्वयः । हेम्नीति 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी.

२ भासव इति पाठः.

श्रीराम उवाच ।

अवबुद्धं समं ब्रह्म सर्वमेव मयाधुना ।
तथापि भूयः कथय सर्गः किमिव लोक्यते ॥ २४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

परे शान्ते परं नाम स्थितमित्थमिदंतया ।
नेह सर्गो न सर्गाख्या काचिदस्ति कदाचन ॥ २५
महार्णवाम्भसीवाम्बु संस्थिता परमेश्वरे ।
जलं द्रवत्वात्स्पन्दीव निस्पन्दं परमं पदम् ॥ २६
भाः स्वात्मनीव कचति न कचत्येव तत्पदम् ।
भासां तत्त्वं हि कचनं पदं त्वकचनं विदुः ॥ २७
अध ऊर्ध्वं वर्जयित्वा यथाब्धेरुदरे पयः ।
स्फुरत्येवं परे चित्त्वादिदं नानेव तत्परम् ॥ २८
ईषद्विदः स्वयं चित्त्वाच्चेत्यतामिव गच्छति ।
बुध्यते सर्ग इत्येव समास्थास्यति शाश्वतम् ॥ २९
सर्गस्तु परमार्थस्य संज्ञेत्येव विनिश्चयः ।
नानास्ति नायमत्यन्तमम्बरस्य यथाम्बरम् ॥ ३०
चित्तात्सर्गसमापत्तिरचित्तात्सर्गसंक्षयः ।
परे परमसंशान्ते हेम्नीव कटकभ्रमः ॥ ३१
सन्नेव सर्गो सत्यत्वमेति चित्तशमोदये ।
असत्सत्तामवाप्नोति स्वतः संवेदनोदये ॥ ३२
संवेदनमहंतावत्सर्गसंभ्रमसंभ्रमः ।
असंवेदनमाशान्तं परं विद्धि न तज्जडम् ॥ ३३
नानेव सर्गो नानायं ज्ञस्यैकात्मशिवात्मकः ।
पुंस्त्वकर्मक्रिया सेना मृन्मयी शिल्पिनां यथा ॥ ३४
इदं पूर्णमनारम्भमनन्तमनघोदरम् ।
पूर्णे पूर्णपरापूरैः पूर्णमेवावतिष्ठते ॥ ३५
यदयं लक्ष्यते सर्गस्तद्ब्रह्म ब्रह्मणि स्थितम् ।
नभो नभसि विश्रान्तं शान्तं शान्ते शिवे शिवम् ॥ ३६
मुकुरप्रतिबिम्बस्थे नगरे नवयोजने ।
यथा दूरमदूरं च तथेशे तदतत्क्रमः ॥ ३७
असदभ्युदितं विश्वं सदप्यभ्युदितं सदा ।
प्रतिभासात्सदाभासमवस्तुत्वादसन्मयम् ॥ ३८
आदर्शनगराकारे मृगतृष्णाम्बुभास्वरे ।
द्विचन्द्रविभ्रमाभासे सर्गेऽस्मिन्कैव सत्यता ॥ ३९
मायाचूर्णपरिक्षेपाद्यथा व्योम्नि पुरभ्रमः ।
तथा संविदि संसारः सारोऽसारश्च भासते ॥ ४०

भूतम् ॥२३॥ इत्थं निष्प्रपञ्चे परमार्थैकरसे ब्रह्मणि बोधितेऽपि तत्र चित्तवृत्तिस्थिरीकरणाशक्तेः परावृत्तः पुनर्विपरीतभावनाकातरो रामः पृच्छति—**अवबुद्ध**मिति । **किमिव लोक्यत** इति । ज्ञानेनाज्ञाने नष्टे तन्मूलजगतोऽपि बाधात्पुनर्भानमनुपपन्नमिति भावः ॥२४॥ यदि त्वया तत्त्वं बुद्धं तर्हि पुनर्जगद्भानं ब्रह्मभानमेव ॥२५॥ तत्र सकृद्भेदस्य तदाख्यायाश्च निमित्तापायादेव असत्त्वादित्याशयेन वसिष्ठः परिहरति—**परे** इति । परं तत्त्वं परे शान्ते स्वस्वभावे एव स्थितं न ततः प्रच्युतम् । इत्थं च पूर्णात्मभावात्सर्गस्तदाख्या च इदन्तया इह ब्रह्मणि नास्ति किंतु तत्स्वभावेनैवास्तीत्यर्थः । कदाचनेत्युक्तेस्तादृशस्थितेः कादाचित्कत्वाभाव उक्तः । किमिव लोक्यते इति किं दृष्टान्तस्य प्रश्न उत निमित्तस्य । आद्ये बाधाद्ब्रह्मीभूतनामरूपस्य ब्रह्मस्वरूपे स्थितौ दृष्टान्तमुक्त्वा यस्ततो विशेषस्तमाह—**जल**मिति ॥ २६ ॥ तस्य स्वप्रकाशत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा तत्रापि पूर्ववद्विशेषमाह—**भा** इति । भाः सूर्यादिज्योतिः कचति दीप्यते । कचनं दीप्तिक्रिया भासां सूर्यादीनां तत्त्वं स्वभावः । अकचनं निष्क्रियम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ द्वितीयेऽप्याह—**ईषदि**ति । ईषद्विदः अपरिपक्वबोधस्य तव । चेत्यतामिव गच्छतीत्यस्य विशदीकरणं बुध्यते सर्ग इत्येवेति । स च सर्गो ज्ञानपरिपाके शाश्वतं ब्रह्मस्वरूपं प्रतिष्ठास्यति॥२९॥ यतस्तदा अयमज्ञदृष्टो नानाभेदः अत्यन्तं नास्ति । यथा अम्बरस्याकाशस्याम्बरमाकाशान्तरं नास्त्यनवस्थापातादतस्तथा परमार्थस्य परमार्थान्तराभावात्सर्गशब्दो ब्रह्मण एव संज्ञेति विद्धि निश्चय इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तथा चात्यन्तिकचित्तविनाशाभाव एव तव पुनः सर्गालोकने हेतुरित्याशयेनाह—**चित्तादि**ति ॥३१॥ संवेदनं चित्तं तस्योदये ॥ ३२ ॥ अहंतावत् अभिमानयुक्तं संवेदनं चित्तमेव सर्गभ्रमणभ्रान्तिः ॥ ३३ ॥ ज्ञानिनामपि व्युत्थानदशायां चित्ताभासोदये कथं सर्गभानं तदाह—**नाने**वेति । तत्त्वदृशा अनानाभूतोऽपि सर्गः प्रातिभासिको नानेव भासत इति शेषः । यथा शिल्पिनां पुंस्त्वं पुरुषचातुरी तत्कर्मणा क्रियानिष्पत्तिर्यस्यास्तथाविधा मृन्मयी सेना वस्तुतो मृदपि सेनेव भासते तद्वदित्यर्थः । अथवा मृन्मयी पुरुषाद्याकारा सेना पुंस्त्वकर्मक्रिया युद्धादिपुरुषार्थकारिणीव भाति तद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तेषां पारमार्थिकदृष्टौ तु इदं जगत्पूर्णं ब्रह्मैवावतिष्ठते इत्यत्र 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति श्रुतिमर्थतो दर्शयति—**इद**मिति । अनारम्भमनुत्पत्तिकम् । अनन्तं नाशरहितम् । अतएव विकारान्तरदोषरहितमुदरं मध्यं यस्य तथाभूतम् । यतः पूर्णस्यैव परमात्मन आपूरैः सर्वतोव्याप्तिभिः पूर्णमतः पूर्णं सत्पूर्णमेवावतिष्ठते नाणुमात्रमप्यपूर्णतां यातीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेव दृढीकाराय पुनराह—**यदय**मिति । सामान्ये नपुंसकम् ॥ ३६ ॥ ईशे ब्रह्मणि । तस्य दूरत्वस्य अतस्य सामीप्यस्य वा क्रमः परिपाटीत्यर्थः ॥३७॥ एवं च सत एवासद्विश्वाकारेण भानात्तत्त्वदृशा सदेवाभ्युदितमतत्त्वदृशा असदेवाभ्युदितम् । यतो भेदप्रतिभासात्तत्सदाभासमसद्भेददर्शने त्वसन्मयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ऐन्द्रजालिकैः परमोहनायाभिमन्त्रितमौषधचूर्णं मायाचूर्णम् । सारः सत्योऽसारो मृतश्च ॥ ४० ॥

यावद्विचारदहनेन समूलदाहं
दग्धा न जर्जरलतेव बलादविद्या ।
शाखाप्रतानगहनानि बहूनि ताव-
न्नानाविधानि सुखदुःखवनानि सूते ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उत्पत्तिप्रकरणे हेमोर्म्युपदेशो नामैकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

हेमोर्मिकादिवन्मिथ्या कथितायाः क्षयोन्मुखम् ।
त्वं महत्त्वमविद्यायाः शृणु राघव कीदृशम् ॥ १
लवणोऽसौ महीपालस्तथा दृष्ट्वा तदा भ्रमम् ।
द्वितीये दिवसे गन्तुं प्रवृत्तस्तां महाटवीम् ॥ २
यत्र दृष्टं मया दुःखमरण्यानीं स्मरामि ताम् ।
चित्तादर्शगतां विन्ध्यात्कदाचिल्लभ्यते हि सा ॥ ३
इति निश्चित्य सचिवैः प्रययौ दक्षिणापथम् ।
पुनर्दिग्विजयायेव प्राप्य विन्ध्यमहीधरम् ॥ ४
पूर्वदक्षिणपाश्चात्यमहार्णवतटस्थलीम् ।
बभ्राम कौतुकात्सर्वां व्योमवीथीमिवोष्णगुः ॥ ५
अथैकस्मिन्प्रदेशे तां चिन्तामिव पुरोगताम् ।
ददर्शोग्रामरण्यानीं परलोकमहीमिव ॥ ६
स तत्र विहरंस्तांस्तान्वृत्तान्तान्सकलानथ ।
दृष्टवान्पृष्टवांश्चैव ज्ञातवांश्च विसिस्मिये ॥ ७
तान्परिज्ञातवांश्चासीद्व्याधान्पुल्कसजान्पुनः ।
विस्मयाकुलया बुद्ध्या भूयो बभ्राम संभ्रमी ॥ ८
अथ प्राप्य महाटव्यां पर्यन्ते धूमधूसरे ।
तमेव ग्रामकं यस्मिन्सोऽभवत्पुष्टपुल्कसः ॥ ९
तत्रापश्यज्जनांस्तांस्तांस्ताः स्त्रियस्ताः कुटीरकाः ।
नानाकाराञ्जनाधारांस्तांस्तांश्च वसुधातटान् ॥ १०
तांश्चाकाण्डपरिभ्रष्टांस्तान्वृक्षांस्तांस्त्वनुव्रजान् ।
तांस्तथैव समुद्देशांस्तान्व्याधानेकलान्सुतान् ॥ ११

अन्यासु वृद्धासु सबाष्पनेत्रा-
स्वार्तार्तियुक्तासु च वर्णयन्ती ।
अकालकान्तारविशीर्णबन्धु-
दुःखान्यसंख्यानि सखीषु वृद्धा ॥ १२
वृद्धा प्रवृद्धोज्ज्वलनेत्रबाष्पा
कंष्टं बताशुष्ककुचा कृशाङ्गी ।
अवग्रहोग्राशनिदग्धदेशे
तत्रार्तनादा परिरोदितीदम् ॥ १३
हा पुत्रि पुत्रावृतसर्वगात्रे
दिनत्रयाभोजनजर्जराङ्गि ।
कृत्वासिना वर्मणि जीर्णदेहाः
कथं क मुक्ता भवतासवस्ते ॥ १४
तालीदलालम्बनमम्बुदाद्रौ
दन्तान्तरस्थारुणसत्फलस्य ।

सवासनाविद्यानाशो यावत्सप्तमभूमिकाधिरोहणपर्यन्तो न संपन्नस्तावद्विक्षेपदुःखं तत्त्वज्ञानामपि भासत एवातो जीवन्मुक्तिसुखार्थिभिर्भूमिकाभ्यासः कार्य इत्याशयेनोपसंहरति—**यावदिति** ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे हेमोर्म्युपदेशो नामैकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥११९॥

लवणेन पुनर्गत्वा प्राग्दृष्टं विन्ध्यपक्कणम् ।
चण्डालीश्वश्रुसंवादः कृतोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

हेमोर्मिकानिदर्शनेन वर्णितं विश्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वं तत्परीक्षितवतो लवणस्यानुभवसिद्धमिति त्वयापि विमृश्य द्रष्टव्यमित्याशयेनाह—**हेमोर्मिकेति** । मिथ्याशब्दोत्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । विमर्शमात्रेण क्षयोन्मुखं महत्त्वमाश्चर्यभूतत्वम् ॥ १ ॥ असौ प्राग्वर्णितो लवणः । तामैन्द्रजालिकोपदर्शिताम् ॥ २ ॥ चित्तमेवादर्शो दर्पणस्तद्गताम् । विन्ध्यादिति ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे वा पञ्चमी । विन्ध्यं प्राप्य विन्ध्ये गत्वा वेत्यर्थः ॥३॥ ४ ॥ उष्णगुः सूर्यः ॥ ५ ॥ अरण्यानीं महारण्यम् । अरण्यान्महत्त्वे आनुक् ॥ ६ ॥ तांस्तान् प्रागनुभूतानित्यर्थः ॥७॥ संभ्रमी कुतूहली ॥ ८ ॥ ९ ॥ कुटीरकाः अल्पाः कुटीः । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' स्वार्थे कन् ॥ १० ॥ अकाण्डे दुर्भिक्षे परिभ्रष्टान् दुर्दशाक्रान्तान् । अनुव्रजान् स्वानुगान् । एकलान् बन्धुवर्जितान् ॥ ११ ॥ तत्रत्यं वृत्तान्तं वर्णयति—**अन्यास्वित्यादिना** । वृद्धा अस्य श्वश्रूः । आर्तानां स्वबन्धूनामार्तिभिर्युक्तास्वन्यासु वृद्धासु सखीषु अकाले दुष्काले कान्तारेषु विशीर्णानां स्वबन्धूनां दुःखानि वर्णयन्ती सती इदं वक्ष्यमाणप्रकारं परिरोदितीति परेणान्वयः ॥ १२ ॥ तामेव विशिनष्टि—**वृद्धेति** । इतरवृद्धापेक्षया प्रकर्षेण वृद्धान्युज्ज्वलानि नेत्रबाष्पाणि यस्याः । अवग्रहोऽनावृष्टिस्तल्लक्षणेनोग्राशनिना दग्धप्राये देशे ॥ १३ ॥ रोदनप्रकारमेवाह—**हा पुत्रीत्यादिना** । वर्मणि स्वकोशे असिनेव प्रवेशं कृत्वा भवता स्थितेन राज्ञा अतएव प्राणप्रियास्ते यूयं दुर्भिक्षजीर्णदेहाः कथं मुक्तास्त्यक्ताः क वा मुक्ता इति पुत्रैः सह बहुत्वोक्तिः । अथवा पूर्ववदसिना भवता राज्ञा जीर्णदेहा जर्जरशरीरा असवः स्वप्राणाः कथं मुक्ताः क मुक्ता इत्यर्थः । निर्विसर्गपाठे तु जीर्णदेहा त्वं कथं मुक्ता असवश्च ते कथं मुक्ता इति योज्यम् ॥ १४ ॥ इदानीं राज्ञः कुटुम्बभरणाय कृतं साहसकृत्यं स्मरन्त्याह—**तालीति** । अम्बुदवदुन्नते अद्रौ तालवृक्षमारुह्य फलं गृहीत्वा अवतरणकाले करद्वयस्यापि व्यापृतत्वा-

१ कंथावृता इति पाठः.

स्मरामि गुञ्जाफलदाम भर्तुः
पुरस्थमुद्रामरहासिनस्ते ॥ १५
कदम्बजम्बीरलवङ्गगुञ्जा-
कुञ्जान्तरतस्तु चरत्तरक्षोः।
पश्यामि पुत्रस्य कदा नु भूयो
भयंकराण्युड्यतिवल्गितानि ॥ १६
न तानि कामस्य विलासिनीह
मुखेऽपि शोभालसितानि सन्ति।
तमालनीले चिबुकैकदेशे
सुतस्य चान्यास्यगतामिषस्य ॥ १७
सुतापनीता सह तेन भर्त्रा
यमेन यस्या यमुना समाना।
तमालवल्लीसहपुष्पगुच्छा
समीरणेनेव वने वरेण ॥ १८
हा पुत्रि गुञ्जाफलदामहारे
समुन्नताभोगपयोधराङ्गि।
वातोल्लसत्कज्जललोलवर्णे
पर्णाम्बरे बादरजम्बुदन्ते ॥ १९
हा राजपुत्रेन्दुसमानकान्त
संत्यज्य शुद्धान्तविलासिनीस्ताः।
रतिं प्रयातोऽसि ममात्मजायां
न सापि ते सुस्थिरतामुपेता ॥ २०
संसारनद्याः सुतरङ्गभङ्गैः
क्रियाविलासैर्विहितोपहासैः।
किं नाम तुच्छं न कृतं नृपेशो
यद्योजितः पुष्कसकन्यकायाम् ॥ २१
सा त्रस्तसारङ्गसमाननेत्रा
स हृप्तशार्दूलसमानवीर्यः।
उभौ गतावेकपदेन नाश-
माशा सहार्थेन यथा महेहा ॥ २२
मृतेश्वराश्वस्तनिजात्मजास्मि
दुर्दैशयातास्मि च दुर्गताऽस्मि।
दुर्जातिजातास्मि महापदेऽस्मि
साक्षाद्भयं भोऽस्मि महापदस्मि ॥ २३
नीचावमानप्रभवस्य मन्योः
क्षुधाप्रपन्नस्य कलत्रकस्य।
शोकस्य वृत्तावनिवार्यवृत्ते-
र्नार्यस्म्यनेकायतनं विनाथा ॥ २४
दैवोपतप्तस्य विबान्धवस्य
मूढस्य रूढस्य महाधिभूमौ।
यत्प्राणनं यन्मरणं महाप-
द्यस्यात्मनिर्जीवितमुत्तमं तत् ॥ २५
जनैर्विहीनस्य कुदेशवृत्ते-
र्दुःखान्यनन्तानि समुल्लसन्ति।
सहस्रशाखारससंकुलानि
तृणानि वर्षास्विव पर्वतस्य ॥ २६
एवं लपन्तीं स्वकलत्रवृद्धां
दासीभिराश्वास्य नृपः स्त्रियं ताम्।

त्फलधारणाशक्तेर्दन्तान्तरस्थं दन्तावष्टब्धं अरुणं सत् परिपक्कं फलं यस्य तथाविधस्य अतएव पुरस्थमुद्रया तत्कालोपस्थितवेषेण अमरं मरणवर्जितं हनूमन्तं हासिनः हसितुं शीलस्य ते तव दैवात्स्खलने तालीदलस्य सन्निहिततालान्तरशाखाया आलम्बनं साहसम्। 'तलालम्बनम्' इति पाठे तले मूले आलम्बनमवतरणं साहसं स्मरामीत्यर्थः ॥१५॥ कदम्बजम्बीरवृक्षाणां लवङ्गगुञ्जावल्लीनां च कुञ्जस्यान्तरन्तःप्रदेशे निलीय चरतस्तरक्षोर्व्याघ्रजातिभेदस्य भयंकराणि भयजनकानि पुत्रस्य पुत्रात्प्रियतमस्य जामातुः उड्यतिना उड्डयनेन वल्गितानि तद्वधार्थं गमनानि ॥ १६ ॥ इदानीं स्वपुत्र्यां सकामस्य तस्य मुखशोभां स्मृत्वा वर्णयति-**न तानी**ति। पानादिकाले अन्यस्याः स्वप्रेयस्या आस्यात् गतं प्रीत्या प्राप्तमामिषं मांसशकलं येन तथाविधस्य सुतस्य अनुकंप्यस्य ते तच्चर्वणकाले तमालसदृशश्मश्रुभिर्नीले चिबुकैकदेशे यानि शोभायुक्तानि लसितानि विलासाः सन्ति तानि इह जगति विलासिनि कामस्य मन्मथस्य मुखे संपूर्णेऽपि न सन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानीं भर्त्रा सह पुत्र्या मरणं संभावयन्त्याह—**सुते**ति। यस्याः यमुना वर्णेन समाना सा मम सुता तेन भर्त्रा सह यमेन अपनीता नूनमित्यर्थः। वरेण बलीयसा॥१८॥ पर्णान्येव अम्बरादिवस्त्रवत्परिधानादीनि यस्याः। बादराणि बदरबीजानि जम्बूनि तद्बीजानीव वा दन्ता यस्याः॥१९॥२०॥**विहित**ः उचित उपहासो येभ्यस्तथाविधैः क्रियाविलासैः कर्मपरिपाकैः। सुतरङ्गभङ्गैरिति व्यस्तरूपकम्। किं नाम तुच्छं निन्द्यं **फलं** न कृतम्। तदेवाह—**नृपेश** इति ॥ २१ ॥ एकपदेन **युगपत्** यथा महेहा बहुमनोरथयुक्ता आशा अर्थेन धनेन सह **नाशं** गच्छति भाग्यविपर्यये तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ इदानीं **स्वात्मा**नमनुशोचन्त्याह—**मृतेश्वरे**ति। आशु अस्तनिजात्मजा **मृत**स्वपुत्री। दुर्गता दरिद्रास्मि। महति अपदे विषमस्थाने **अस्मि**। किंच भो सख्यः, साक्षाद्भयमेवाहमस्मि। महापदेवाहम**स्मी**त्यतिशयद्योतनायाभेदारोपः ॥ २३ ॥ विनाथा अहं नीचावमा**न**प्रभवस्य मन्योः कोपस्य क्षुधया प्रपन्नस्य कलत्रकस्य पोष्य**वर्ग**स्य वृत्तौ आहारविषये अनिवार्यवृत्तेः शोकस्य चेत्याद्यनेकेषा**मा**यतनं गृहं नारीरूपं धात्रा निर्मितास्मीति शेषः ॥ २४ ॥ इदानीं स्वसदृशं जनमन्यमपि निन्दन्त्याह—**दैवे**ति। **महत्यां** आधिर्मानसदुःखं तल्लक्षणायां भूमौ रूढस्य प्रादुर्भूतस्य ईदृशस्य **यस्य** जनस्य यत्प्राणनं जीवनं यन्मरणं या च महापत् तत् ततः **आत्म**निर्जीवितं स्वतो जीवशून्यं पाषाणादि उत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ २५॥ जनैः स्वजनैर्विहीनस्य कुदेशे वृत्तिः स्थितिर्यस्य तथा**विधस्य** पुंसः। विशेषणे पुंस्पर्वतसाधारणे ॥ २६ ॥ लपन्तीं **विलप**-

पप्रच्छ किंवृत्तमिहैव का च
का ते सुता कश्च सुतस्तवेति ॥ २७
उवाच सा बाष्पविलोचनाथ
ग्रामस्त्वयं पुष्पसघोषनामा ।
इहाभवत्पुष्कसकः पतिर्मे
बभूव तस्येन्दुसमा सुतैका ॥ २८
सा दैवयोगात्पतिमिन्द्रतुल्य-
मिहागतं दैववशेन भूपम् ।
अयं विशीर्णं मधुकुम्भमाप
वने वराकी करभी यथैका ॥ २९
सा तेन सार्धं सुचिरं सुखानि
भुक्त्वा प्रसूता तनयाः सुतांश्च ।
वृद्धिं गता काननकोटरेऽस्मि-
स्तुम्बीलता पादपसंश्रितेव ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे चण्डालीशोचनं नाम विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२१

चण्डाल्युवाच ।
केनचित्त्वथ कालेन ग्रामकेऽस्मिञ्जनेश्वर ।
अवृष्टिदुःखमभवद्भीषणं भग्नमानवम् ॥ १
महतानेन दुःखेन सर्वे ते ग्रामका जनाः ।
विनिर्गत्य गता दूरं सर्वे पञ्चत्वमागताः ॥ २
तेनेमा दुःखभागिन्यः शून्या वयमिह प्रभो ।
सौम्य शोचाम सद्बाष्पमाचान्तेक्षणधारया ॥ ३
इत्याकर्ण्याङ्गनावक्त्राद्राजा विस्मयमागतः ।
मन्त्रिणां मुखमालोक्य चित्रार्पित इवाभवत् ॥ ४
भूयो विचारयामास तदाश्चर्यमनुत्तमम् ।
भूयो भूयोऽथ पप्रच्छ बभूवाश्चर्यवानिति ॥ ५
तेषां समुचितैर्दानसन्मानैर्दुःखसंक्षयम् ।
कृत्वा करुणयाविष्टो इष्टलोकपरावरः ॥ ६
स्थित्वा तत्र चिरं कालं विमृश्य नियतेर्गतीः ।
आजगाम गृहं पौरैर्वन्दितः प्रविवेश ह ॥ ७
प्रातस्तत्र सभास्थाने मामपृच्छदसौ नृपः ।
कथमेवं मुने स्वप्नः प्रत्यक्षमिति विस्मितः ॥ ८
यथावस्तुतया तस्य तत उक्तः स तादृशः ।
संशयो हृदयाच्चुन्नो वालेनेवाम्बुदो दिवः ॥ ९
इत्येवं राघवाविद्या महती भ्रमदायिनी ।
असत्सत्तां नयत्याशु सच्चासत्तां नयत्यलम् ॥ १०
श्रीराम उवाच ।
कथमेवं वद ब्रह्मन्स्वप्नः सत्यत्वमागतः ।
भ्रमोदार इवैषोऽर्थो न मे गलति चेतसि ॥ ११
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
सर्वमेतदविद्यायां संभवत्येव राघव ।
घटेषु पटता दृष्टा स्वप्नसंभ्रमितादिषु ॥ १२
दूरं निकटवद्भाति मुकुरेऽन्तरिवाचलः ।
चिरं शीघ्रत्वमायाति पुनः श्रेष्ठेव यामिनी ॥ १३
असंभवच्च भवति स्वप्ने स्वमरणं यथा ।
असच्च सदिवाभाति स्वप्नेष्विव नभोगतिः ॥ १४
सुस्थितं सुष्ठु चलति भ्रमे भूपरिवर्तवत् ।
अचलं चलतामेति मदविक्षुब्धचित्तवत् ॥ १५
वासनावलितं चेतो यद्यथा भावयत्यलम् ।
तत्तथानुभवत्याशु न तदस्ति न वाप्यसत् ॥ १६
यदैवाभ्युदिता विद्या त्वहंत्वादिमयी मुधा ।

न्तीम् । स्वकलत्रवृद्धां पुल्कसीभूतस्वपोष्येषु वृद्धां श्वश्रूं दासीभिराश्वास्येति साक्षादसंभाष्यत्वद्योतनाय ॥ २७ ॥ २८ ॥ दैवयोगाद्भाग्यवशात् । दैववशेन दुरदृष्टवशेन अयं शुभावहं विधिं प्राप्येति शेषः । विशीर्णं विशीर्णमुखपिधानं मधुकुम्भं करभी गर्दभी उष्ट्री वा आप प्राप्तवती ॥ २९ ॥ तुम्बीलता अलाबुवल्ली ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चण्डालीशोचनं नाम विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

तच्छ्रुत्वा विस्मितस्यात्र लवणस्य गृहागमे ।
विनिर्णयो वसिष्ठोक्त्या रामस्याप्यत्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

अवृष्टिप्रयुक्तं दुर्भिक्षदुःखम् । भग्ना मानवा येन तत् ॥ १ ॥ पञ्चत्वं मरणम् ॥ २ ॥ तेन बन्धुमरणेन दुर्भिक्षेण च सद्बाष्पं सबाष्पं आचान्तयेव स्रवन्त्या ईक्षणधारया अस्रधारया । 'सद्बाष्पाः' इति पाठे वयमित्यस्य विशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ इतिशब्दः प्रश्नप्रकारबाहुल्यद्योतकः ॥ ५ ॥ तेषां पंक्कणजनानाम् ॥ ६ ॥ नियतेर्दैवस्य ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षं दृष्ट इति शेषः ॥ ८ ॥ स तादृशः प्रश्नो मया यथावस्तु वस्तुयाथार्थ्यं तद्भावेन उक्तः समाहितः । दिवः अन्तरिक्षात् ॥ ९ ॥ १० ॥ सत्यत्वं जाग्रत्कालानुभवयोग्यताम् । 'भ्रमोदार इवैषोऽर्थ' इति पाठे न मे गलतीत्येतदुत्तरं संशयपदमध्याहार्यम् । 'संशयो भगवन्सोऽयम्' इति पाठे तु स्पष्टम् ॥ ११ ॥ संभवमेवोपपादयति—घटेष्वित्यादिना ॥ १२ ॥ श्रेष्ठा सुखनिद्राप्रयाता यामिनी रात्रिरिव ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुस्थितं स्थिरम् । भ्रमे भ्रमणे । चित्तशब्देन तद्दृश्यं लक्ष्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनन्तता

१ सदिवोदेतीति इति पाठः. २ पक्कणेति पाठो मुद्रितपुस्तके सर्वत्र.

तदैवानादिमध्यान्ता भ्रमस्यानन्ततोदिता ॥ १७
प्रतिभासवशादेव सर्वो विपरिवर्तते ।
क्षणः कल्पत्वमायाति कल्पश्च भवति क्षणः ॥ १८
विपर्यस्तमतिर्जन्तुः पश्यत्यात्मानमेडकम् ।
बिभर्ति सिंहतामेडो वासनावशतः स्वयम् ॥ १९
विषमभ्रमदाविद्यामोहाहन्तादयः समाः ।
सर्वे चित्तविपर्यासफलसंपत्तिहेतुतः ॥ २०
काकतालीयवच्चेतोवासनावशतः स्वतः ।
संवदन्ति महारम्भा व्यवहाराः परस्परम् ॥ २१
वृत्तं प्राक्पक्कणे राज्ञः कस्यचिल्लवणस्य यत् ।
प्रतिभातं तदेतस्य सद्वासद्वा मनोगतम् ॥ २२
विसरत्यपि विस्तीर्णा कृतां चेतःक्रियां यथा ।
तथा कृतामप्यकृतामिति स्मरति निश्चितम् ॥ २३
तथा न भुक्तवानस्मि भुक्तवानिति चेतसि ।
स्वप्ने देशान्तरगमे प्राकृतोऽप्यवबुद्ध्यते ॥ २४
विन्ध्यपुष्कससुग्रामे व्यवहारोऽयमीदृशः ।
प्रतिभासागतस्तस्य स्वप्ने पूर्वकथा यथा ॥ २५
अथवा लवणेनाशु दृष्टो यः स्वप्नविभ्रमः ।
स एव संविदं प्राप्तो विन्ध्यपुष्कसचेतसि ॥ २६
लावणी प्रतिभाऽऽरूढा विन्ध्यापुष्कसचेतसि ।
विन्ध्यपुष्कससंविद्वाऽऽरूढा पार्थिवचेतसि ॥ २७
यथा बहूनां सदृशं वचनं नाम मानसम् ।
तथा स्वप्नेऽपि भवति कालो देशः क्रियापि च ॥ २८
व्यवहारगतेस्तस्याः सत्तास्ति प्रतिभासतः ।
सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते ॥ २९
संवेदनेतरा भाति वीचिर्वा जलसंगतिः ।
भूतभव्यभविष्यस्था तरुबीजे तरुर्यथा ॥ ३०
तस्याः सत्त्वमसत्त्वं च न सन्नासदिति स्थितम् ।
सत्सदेव हि संवित्तेरसंवित्तेरसन्मयम् ॥ ३१
नाविद्या विद्यते किंचित्तैलादि सिकतास्विव ।
हेम्नः किं कटकादन्यत्पदं स्याद्धेमतां विना ॥ ३२
अविद्ययात्मतत्त्वस्य संबन्धो नोपपद्यते ।
संबन्धः सदृशानां च यः स्फुटः स्वानुभूतितः ॥ ३३
जतुकाष्ठादिसंबन्धो यः समासमयोगतः ।
नान्योन्यानुभवायासौ तदेकस्पन्दमात्रकम् ॥ ३४
परमार्थमयं सर्वं यथा तेनोपलादयः ।
चिता समभिचेत्यन्ते संबन्धवशतः समाः ॥ ३५
यदा चिन्मात्रसन्मात्रमयाः सर्वे जगद्गताः ।
भावास्तदा विभान्त्येते मिथः स्वानुभवस्थितेः ॥ ३६
न संभवति संबन्धो विषमाणां निरन्तरः ।
न परस्परसंबन्धाद्विनानुभवनं मिथः ॥ ३७
संदृशे सदृशं वस्तु क्षणाद्गत्वैकतामलम् ।
रूपमास्फारयत्येकमेकत्वादेव नान्यथा ॥ ३८

असंख्येयता ॥१७॥१८॥ आत्मानं स्वं एडकं मेषम् ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ तथाच कल्पितत्वाविशेषेऽपि संवादविसंवादाभ्यामेव लोके सत्यत्वमिथ्यात्वव्यवहारो न परमार्थविमर्शेनेत्याशयेनाह— **काकतालीयवदि**ति ॥२१॥ तर्हि लवणव्यवहारे कया रीत्या संवादस्तमाह— **वृत्त**मिति । पक्कणे प्राक्स्यचिद्यद्वृत्तं चाण्डालीविवाहादि तल्लवणस्य मनोगतं प्रतिभातमिति संवादभ्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनुभूतविस्मृतिवदननुभूतस्मृतिरपि न दोषायेत्याशयेनाह— **विसरती**ति । यद्यपि लवणस्य भ्रान्तावनुभव एव न स्मृतिस्तथाप्यनुभवस्मृत्याद्यवान्तरवैलक्षण्यमपि कल्पनामात्रत्वान्न विमर्शक्षममिति सूचनायेत्थमुक्तम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिभाससंवादयोः पूर्वापरभावोऽपि कल्पनामात्रत्वान्न व्यवस्थित इत्याशयेनाह— **विन्ध्ये**ति द्वाभ्याम् । तस्य लवणस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रतिभाभेदकल्पनमपि तथा एकत्र जाताया एवोभयत्र भानसंभवादित्याशयेनाह— **लावणी**ति । लवणस्येयं लावणी । उभयत्र आरूढेति च्छेदः ॥ २७ ॥ प्रतिभातद्विषययोः संवादे दृष्टान्तमाह— **यथे**ति । बहूनां कवीनां मानसोत्प्रेक्षारचितकाव्यार्थप्रतिपादकं वचनं कदाचित्सदृशं सच्छन्दतोऽर्थतश्च संवादि भवति तथा लवणपुल्कसभ्रान्तिरूपे स्वप्नेऽपि भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ तर्हि किं सा व्यवहारगतिरत्यन्तासती नेत्याह— **व्यवहारे**ति । अधिष्ठानचित्सत्तयैव सर्ववस्तुसत्ता न स्वातन्त्र्येणेत्याह— **सत्ते**ति ॥२९॥ इवार्थे वाशब्दः । संवेदनसत्तैव भूतभव्यभविष्यत्प्रपञ्चगता सती संवेदनादितरेव भाति जले वीचिरिव बीजे तरुरिव चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ तस्याः **संवेदने**तरसत्तायाः । सत्त्वदृशा संवेदनात्सत्त्वं तथा असंवित्तेस्त्वसन्मयमिति । तत्सत्तासत्ते भ्रान्तिसंवेदनाधीने इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ भ्रान्तिगोचरस्य चाविद्यामात्रत्वादसत्त्वमेव फलितमित्याशयेनाह— **ने**ति । पदं वस्तु स्यात्किं, नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ वस्तुसंबन्धाद्वस्तु कुतो न स्यात्तत्राह— **अविद्ये**ति ॥ ३३ ॥ पार्थिवत्वद्रवत्वाभ्यां समासमयोगतः यो जतुकाष्ठादिसंबन्धः असौ असदृशयोरन्योन्ययोः संबन्धोदाहरणाय न योग्यो यतस्तदुभयतस्तस्या अविद्याया एकस्या एव स्पन्दो विलासस्तन्मात्रमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ यदि तु चिन्मयमेवाभ्युपगम्येत तर्हि समैस्तैश्चितः संबन्ध उपपद्यत इत्याह— **परार्थमय**मिति । यथा येन प्रकारेण परमार्थमयास्तेन हेतुना चिता समा इति संबन्धवशातश्चेत्यन्ते चिता प्रकाश्यन्ते इति भवेदित्यर्थः ॥३५॥ तस्मिन्पक्षेऽपि दोषमाह— **यदे**ति । तदा स्वानुभवस्थितेः स्वप्रकाशताबलादेव विभान्ति न चिदन्तरसंबन्धबलात् । दीपस्य स्वप्रथायां दीपान्तरसंबन्धापेक्षाभावादित्यर्थः ॥३६॥ उक्तमेव कल्पद्वयं श्लोकद्वयेन स्फुटं पुनराह— **न संभवती**ति ॥ ३७ ॥ द्वितीयकल्पे अणुमात्रस्याप्यचिदंशस्य भेदकस्याभावादखण्डब्रह्मस्वप्रकाशतैव

१ संगत इति पाठः. २ सदृशे इति पाठः.

चिच्चेत्यमिलिता दृश्यरूपयोदेति चेतनः ।
[जडं जडेन मिलितं घनं संपद्यते जडम् ।]
न च चिज्जडयोरैक्यं वैलक्षण्यात्कचिद्भवेत् ॥ ३९
चिज्जडौ चित्र एकत्र न तौ संमिलतः कचित् ।
चिन्मयत्वाच्चिदालम्भश्चिदालम्भेन वेदनम् ॥ ४०
दारुपाषाणभेदानां ननु ह्येते चिदात्मकाः ।
पदार्थौ हि पदार्थेन परिणाम्यनुभूयते ॥ ४१
जिह्वयैव रसास्वादः सजातीयामलोदयः ।
ऐक्यं च विद्धि संबन्धं नास्त्यसावसमानयोः ॥ ४२
जडचेतनयोस्तेन नोपलादि जडं मतम् ।
चिदेवोपलकुड्यादिरूपिणीति सिता चिता ॥ ४३
एकीभावं गता द्रष्टृदृश्यादि कुरुते भ्रमम् ।
काष्ठोपलाद्यशेषं हि परमार्थमयं यतः ॥ ४४
तदात्मना तत्संबन्धं दृश्यत्वेनोपलभ्यते ।
सर्वं सर्वप्रकाराढ्यमनन्तमिव यत्ततः ॥ ४५
विश्वं सन्मात्रमेवैतद्विद्धि तत्त्वविदां वर ।
असत्तात्यागनिष्ठेन विश्वं लक्षशतभ्रमैः ॥ ४६
पूरितं चिच्चमत्कारो नच किंचन पूरितम् ।
संकल्पनागरा नृणां मिथः स्पन्दन्ति नो यथा ॥ ४७
न देशकालरोधाय तथा सर्गेष्विति स्थितिः ।
भेदबोधे हि सर्गत्वमहंत्वादिभ्रमोदयः ॥ ४८
हेमसंवित्परित्यागे कटकादिभ्रमो यथा ।
कटकादिभ्रमो हेम्नि देशाद्देशं भवाद्भवम् ॥ ४९
दृग्दर्शनपरित्यागे नाविद्यास्ति पृथक्सदा ।
कटकादिमहाभेदमेकं हेम यथामलम् ॥ ५०
बोधैकत्वादयं सर्गस्तदेवासन्नयत्यलम् ।
सेना मृत्संविदा चित्रा मृन्मात्रमिव मृन्मयी ॥ ५१
जलमेकं तरङ्गादि दार्वेकं शालभञ्जिका ।
मृन्मात्रमेकं कुम्भादि ब्रह्मैकं त्रिजगद्भ्रमः ॥ ५२
संबन्धे दृश्यदृष्टीनां मध्ये द्रष्टुर्हि यद्वपुः ।
द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं परम् ॥ ५३
देशाद्देशं गते चित्ते मध्ये यच्चेतसो वपुः ।
अजाड्यसंविन्मननं तन्मयो भव सर्वदा ॥ ५४
अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनम् ।
अचेतनं चाजडं च तन्मयो भव सर्वदा ॥ ५५
जडतां वर्जयित्वैकां शिलाया हृदयं हि तत् ।
अक्षुब्धो वाथवा क्षुब्धस्तन्मयो भव सर्वदा ॥ ५६
कस्यचित्किंचनापीह नोदेति न विलीयते ।
अक्षुब्धो वाथवा क्षुब्धः स्वस्थस्तिष्ठ यथासुखम् ॥ ५७
नाभिवाञ्छति नो द्वेष्टि देहे किंचित्कचित्पुमान् ।
स्वस्थस्तिष्ठ निराशङ्कं देहवृत्तिषु मा पत ॥ ५८
भविष्यद्ग्रामकग्राम्यकार्यव्यवसितो यथा ।

फलितेत्याशयेन क्षणाद्गत्वैकतामलमित्युक्तम् ॥ ३८ ॥ यो मूढानां चेतनस्य चिच्चेत्यचितितारूपेण दृश्यया त्रिपुट्या उदितत्वानुभवः स न चिज्जडयोरभेदसंबन्धमादायोपपादयितुं शक्य इत्याशयेनाह—**चिदि**ति ॥ ३९ ॥ नापि भेदसंबन्धमादायोपपादयितुं शक्यत इत्याह—**चिज्जडावि**ति । एकत्र एकस्मिंस्त्रिपुटीपटीचित्रे । नापि चिन्मयानां चिता संबन्ध इति पक्षमादायाप्युपपादयितुं शक्यत इत्याह—**चिन्मयत्वादि**ति । सादृश्याच्चिदालम्भसंभवेऽपि भेदकाभावाद्द्वैयत्वासिद्धेर्न दृश्यवेदनांशोपपत्तिरित्यर्थः ॥४०॥ ननु जडत्वेन साम्येऽपि यथा दारुपाषाणमृदामेकगृहघटकत्वेन योगो यथा वाऽऽप्यत्वेन साजात्येऽपि जिह्वारसयोर्योगस्तथा चित्त्वेन साम्येऽपि दृशो दृश्ययोगोऽस्तु तत्राह—**दार्वि**ति । दार्वादिजडपदार्थौ गृहादिपदार्थभावेन परिणामी अनुभूयते नतु चिदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ सजातीयाभ्यां जिह्वारसाभ्याममलः स्फुट उदयो यस्य तथाविधो रसास्वादो रासनचित्तवृत्तिरूपः परिणाम्यनुभूयते इत्यनुषङ्गः । किंचिदभिन्नयोरेकीभावो हि संबन्धः स च पक्षद्वयेऽपि दुर्घट इत्याह—**ऐक्यं चे**ति ॥ ४२ ॥ जडचेतनयोरिति पूर्वान्वयि । तेन किं फलितं तदाह—**तेने**ति । इति मिता सती ॥ ४३ ॥ परमार्थतस्त्वेकीभावं गता ॥ ४४ ॥ तर्हि परमार्थचिदात्मनां काष्ठपाषाणादीनां कथं गृहभावेन संबन्धो दृश्यते तत्राह—**तदात्मने**ति । कल्पितरूपेणैव तेषां संबन्धो दृश्यते न वास्तवचिद्रूपेणेत्यर्थः । यद्यस्माद्धेतोरनन्तं ब्रह्मैव सर्वप्रकाराढ्यं सर्वमिव भाति ततो हेतोर्विश्वं सन्मात्रमिति परेणान्वयः ॥ ४५ ॥ असत्तात्यागो मिथ्यात्वाग्रहणं स एव चिच्चमत्कारः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कटकादि हेम्नि भ्रमो मिथ्यैव । यतस्तत् हेमदेशादेव देशं हेमभवनादेव भवं सत्तां च लभते इति शेषः ॥ ४९ ॥ कटकादिमहाभेदं हेम यथा भेददृग्दर्शनपरित्यागे एकं हेमैव तद्वदित्यर्थः ॥ ५० ॥ बोधव्यक्तेरेकत्वात् सदेव विश्वं असन्नयति असत्त्वमापादयति । असद्विश्वं वा सन्नयति सदैकरस्यं प्रापयति ॥५१॥ ॥ ५२ ॥ कुम्भाद्यनुस्यूतं निष्कृष्टमृत्स्वरूपमिव द्रष्ट्रादित्रिपुट्यनुस्यूतं तत्साक्षिचिन्मात्रं त्रिपुटीनिरासेन दर्शयति—**संबन्धे** इति । तत्प्राग्दर्शितं यत्परं ब्रह्म तदिदं निष्कृष्टप्रत्यक्स्वरूपमेवेत्यखण्डो वाक्यार्थो दर्शितो द्रष्टव्यः ॥ ५३ ॥ तस्य त्रिपुटीशून्यता कदा प्रसिद्धा तत्राह—**देशादि**ति । प्राग्व्याख्यातम् ॥५४॥ अचेतनं चित्तवृत्तिरहितम् । तन्मयस्तदेकरसः ॥५५॥ शिलाया हृदयं घनं चिदेकघनमिति यावत् । अक्षुब्धः समाधिस्थः, क्षुब्धो व्यवहरन् ॥५६॥ ननु क्षुब्धस्य कथं तन्मयता तिष्ठेत्तत्राह—**कस्यचिदि**ति । व्यवहारदशायामपि परमार्थदृष्टिमेवानुवर्तस्वेति भावः ॥ ५७ ॥ सामान्येनोक्तं विशिष्याह—**ने**ति । पुमान् आत्मा ॥ ५८ ॥ यथा अनागते व्यवहार्ये

१ चिच्चेत्यचितितारूपदृश्ययोदेति चेतन इति पाठष्टीकानुगुणः. २ जडं जडेन इति श्लोकार्धं कचिन्न पठ्यते. ३ तत्संबन्ध इति पाठः साधुः.

चित्तवृत्तिषु मा तिष्ठ तथा सत्यात्मतां गतः ॥ ५९
यथा देशान्तरनरो यथा काष्ठं यथोपलः ।
तथैव पश्य चित्तं त्वमचित्तैव यदात्मना ॥ ६०
यथा दृषदि नास्त्यम्बु यथाम्भस्यनलस्तथा ।
स्वात्मन्येवास्ति नो चित्तं परमात्मनि तत्कुतः ॥ ६१
प्रेक्ष्यमाणं न यत्किंचित्तेन यत्क्रियते क्वचित् ।
कृतं भवति तन्नेति मत्वा चित्तातिगो भवेत् ॥ ६२
अत्यन्तानात्मभूतस्य यश्चित्तस्यानुवर्तते ।
पर्यन्तवासिनः कस्मान्न म्लेच्छस्यानुवर्तते ॥ ६३
निरन्तरमनादृत्य त्वमाराच्चित्तपुष्कसम् ।
स्वस्थमास्स्व निराशङ्कं पङ्केनेव कृतो जडः ॥ ६४
चित्तं नास्त्येव मे भूतं मृतमेवाद्य वेत्ति वा ।
भव निश्चयवान्भूत्वा शिलापुरुषनिश्चलः ॥ ६५
प्रेक्षायामस्ति नो चित्तं तद्विहीनोऽसि तत्त्वतः ।
स किमर्थमनर्थेन तद्यर्थेन कदर्थ्यसे ॥ ६६
असता चित्तयक्षेण ये मुधा स्ववशे कृताः ।
तेषां पेलवबुद्धीनां चन्द्रादशनिरुत्थितः ॥ ६७
चित्तं दूरे परित्यज्य योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ।
भव भावनया मुक्तो युक्त्या परमयान्वितः ॥ ६८
असतो येऽनुवर्तन्ते चेतसोऽसत्यरूपिणः ।
व्योममारणकर्मैकनीतकालान्धिगस्तु तान् ॥ ६९

व्यपगलितमना महानुभावो
भव भवपारगतो भवामलात्मा ।
सुचिरमपि विचारितं न लब्धं
मलममलात्मनि मानसात्म किंचित् ॥ ७०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे चित्ताभावप्रतिपादनं नामैकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

प्रथमं जातमात्रेण पुंसा किंचिद्विकसितबुद्धिनैवं सत्संगमपरेण भवितव्यम् ॥ १

अनवरतप्रवाहपतितोऽयमविद्यानदीनिवहः शास्त्रसज्जनसंपर्कादृते न तरितुं शक्यते ॥ २

तेन विवेकतः पुरुषस्य हेयोपादेयविचार उपजायते ॥ ३

तदासौ शुभेच्छाभिधां विवेकभुवमापतितो भवति ॥ ४

ततो विवेकवशतो विचारणायाम् ॥ ५

सम्यग्ज्ञानेनासम्यग्वासनां त्यजतः संसारभावनातो मनस्तनुतामेति ॥ ६

तेन तनुमानसां नाम विवेकभूमिमवतीर्णो[1] भवति ॥ ७

चित्तस्यानासङ्गः स्वतःसिद्धस्तथा वर्तमानेऽपि मिथ्यात्वदृष्ट्या संपादनीय इत्याशयेनाह—**भविष्यदि**ति ॥५९॥ यथा दूरदेशस्थो नरः सन्नप्यसत्समः । काष्ठोपलं तु सन्निहितमप्यचेतनत्वादेवासङ्गाभिमानाद्यक्षमं तथैव चित्तं पश्येत्यर्थः । यद्यस्मादात्मना आत्मस्वरूपेण विविच्य दर्शने अचित्ततैव विदुषामनुभवसिद्धेत्यर्थः । छान्दसस्तलोपः ॥ ६० ॥ तदेव स्पष्टमाह—**यथे**ति ॥ ६१ ॥ चित्तस्यावस्तुत्वे चित्तकार्याणां सुतरामसत्त्वमित्याह—**प्रेक्ष्यमाण**मिति ॥६२॥ शुद्धस्यात्मनः अशुद्धचित्तानुवृत्तिरनुचितत्वादपि हेयेत्याशयेनाह—**अत्यन्ते**ति । पर्यन्ताः प्रत्यन्तदेशास्तद्वासिनः । 'तस्मान्न जननमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि' इति श्रुत्या म्लेच्छानुवृत्तेर्निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥ पङ्केन मृदा कृतो निर्मितः प्रतिमादिरिव ॥ ६४ ॥ नास्त्येवेति मुख्यः कल्पः । भूतं मृतमेव सत् अद्य वेत्ति मिथ्या पश्यतीति गौणः कल्पः ॥ ६५ ॥ प्रेक्षायां आत्मप्रेक्षायां चित्तप्रेक्षायां च ॥ ६६ ॥ अशनिर्वैद्युताग्निः ॥६७॥ युक्त्या मननेन, भावनया ध्यानेन ॥६८॥ मूढनिन्दात्राधिकारिप्रोत्साहनाय ॥ ६९ ॥ महानुभावस्तत्त्वावबोधकुशलः सन् प्रथमं व्यपगलितमना भव ततस्तत्त्वबोधेनामलात्मा सन् भवपारगतो भव । उक्तार्थं द्रढयितुं वसिष्ठो विचारविशुद्धं स्वानुभवमाह—**सुचिर**मिति । मया सुचिरमपि मनस्तत्त्वलाभाय विचारितं तथाप्यमलात्मनि मानसात्मकं मलं किंचिदपि न लब्धं तस्मान्नास्त्येवेति मद्वाक्यादपि स्थिरो भवेत्यर्थः ॥ ७० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चित्ताभावप्रतिपादनं नामैकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

इहादौ वर्ण्यते पुंसो ज्ञानभूम्युदयक्रमः ।
रामस्य शोकमोहादिनिरासैर्बोधनं ततः ॥ १ ॥

तत्र ज्ञानभूमिकाक्रमं गद्यैर्विवक्षुस्तल्लाभोपायेषु प्रथमपीठिकामाह—**प्रथम**मिति किंचिद्विकसितबुद्धिना इह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितैर्निष्कामकर्मभिः शुद्धचित्तेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्सङ्गात्साधनचतुष्टयसंपत्तिसहितोऽध्यात्मशास्त्रसंबन्धः सिध्यति सैव प्रथमा भूमिकेत्याशयेनाह—**अनवरते**त्यादिना ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तज्जयाद्द्वितीयभूमिकावतारं दर्शयति—**तत** इत्यादिना ॥ ५ ॥ तज्जयात्तृतीयभूमिकावतार इत्याह—**सम्यग्ज्ञा**-

---

[1] मवतीर्णो भवतीति पाठः.

यदैव योगिनः सम्यग्ज्ञानोदयस्तदैव सत्त्वापत्तिः ॥ ८

तद्वशाद्वासना तनुतां गता यदा तदैवासावसंसक्त इत्युच्यते कर्मफलेन न बध्यत इति ॥ ९

अथ तानववशादसत्ये भावनातानवमभ्यस्यति ॥ १०

यावन्न कुर्वन्नपि व्यवहरन्नप्यसत्येषु संसारवस्तुषु स्थितोऽपि स्वात्मन्येव क्षीणमनस्त्वादभ्यासवशाद्बाह्यं वस्तु कुर्वन्नपि न पश्यति नालम्बनेन सेवते नाभिध्यायति तनुवासनत्वाच्च केवलं मूढः सुप्तप्रबुद्ध इव कर्तव्यं करोति ॥ ११

तनुभावितमनस्कस्तेन योगभूमिकां भावनामधिरूढः ॥ १२

इत्यन्तर्लीनचित्तः कतिचित्संवत्सरानभ्यस्य सर्वथैव कुर्वन्नपि बाह्यपदार्थान्भावनां त्यजति तुर्यात्मा भवति ततो जीवन्मुक्त इत्युच्यते ॥ १३

नाभिनन्दति संप्राप्तं नाप्राप्तमभिशोचति ।
केवलं विगताशङ्कं संप्राप्तमनुवर्तते ॥ १४
त्वयापि राघव ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलान्तरम् ।
ननु ते सर्वकार्येभ्यो वासना तनुतां गता ॥ १५
शरीरातीतवृत्तिस्त्वं शरीरस्थोऽथवा भव ।
मागाः शोकं च हर्षं त्वं त्वमात्मा विगतामयः ॥ १६
त्वय्यात्मनि सिते स्वच्छे सर्वगे सर्वदोदिते ।
कुतो दुःखसुखे राम कुतो मरणजन्मनी ॥ १७
अबन्धुरपि कस्मात्त्वं बन्धुदुःखानि शोचसि ।
अद्वितीये स्थिते ह्यस्मिन्बान्धवाः क इवात्मनि ॥ १८
दृश्यते केवले देहे परमाणुचयः परम्[३] ।
देशकालान्यतापत्तेर्नात्मोदेति न लीयते ॥ १९
अविनाशोऽपि कस्मात्त्वं विनश्यामीति शोचसि ।
अमृत्युवसतौ स्वच्छे विनाशः क इवात्मनि ॥ २०
घटे कपालतां याते घटाकाशो न नश्यति ।
यथा तथा शरीरेऽस्मिन्नष्टेऽपि न विनश्यति ॥ २१
मृगतृष्णातरङ्गिण्यां क्षीणायामातपो यथा ।
न नश्यति तथा देहे नष्टे नात्मा विनश्यति ॥ २२
वाञ्छैवोदेति ते कस्माद्भ्रान्तिरन्तर्निरर्थिका ।
अद्वितीयो द्वितीयं किं यद्वस्त्वात्माभिवाञ्छतु ॥ २३
श्रव्यं स्पृश्यं तथा दृश्यं रस्यं घ्रेयं च राघव ।
न किंचिदस्ति जगति व्यतिरिक्तं यदात्मनः ॥ २४
सर्वशक्ताविमास्तस्मिन्नात्मन्येवाखिलाः स्थिताः ।
शक्तयो वितते व्यक्ते आकाश इव शून्यता ॥ २५
चित्ताद्राघव रूढेयं त्रिलोकीललनोदिता ।
त्रिविधेन क्रमेणेह जन्मना जनितभ्रमा ॥ २६
मनःप्रशमने सिद्धे वासनाक्षयनामनि ।
कर्मक्षयाभिधानैव मायेयं प्रविनश्यति ॥ २७

नेनेत्यादिना ॥६॥७॥ चतुर्थभूमिकावतारप्रकारमाह—**यदैवेति** ॥ ८ ॥ पञ्चम्यवतारमाह—**तद्वशादिति** । तन्नाम व्याचष्टे—**कर्मफलेनेति** ॥९॥ षष्ठ्यां भूमौ ततोऽवतारमाह—**अथेति** । असत्ये बाह्येऽर्थे भावनातानवं सदैवतान्तरमुखतयावस्थानेन ब्रह्माहंभाववासनोपचयेन बाह्यार्थस्य क्रमेण विस्मरणमित्यर्थः ॥ १० ॥ कियत्कालं तदभ्यासस्तत्राह—**यावदिति** । न कुर्वन् समाधिस्थोऽपि । व्यवहरन् व्युत्थितोऽपि । बाह्यं स्नानभोजनादि कुर्वन्नपि न पश्यति । अतएव नालम्बनेन रुच्या सेवते, नाभिध्यायति न स्मरति । मूढः शिशुरुन्मत्तो वा सुप्तप्रबुद्ध इव कर्तव्यं स्नानभोजनादि परेच्छया करोति ॥ ११ ॥ तनुभावितमनस्कः सूक्ष्मतमब्रह्मैकरसीकृतचित्तस्तेनोक्तलक्षणेन योगभूमिकां भावनां पदार्थाभावनाख्यां अधिरूढो भवतीति शेषः ॥१२॥ सप्तमभूमिकावतारक्रममाह—**इत्यन्तर्लीनचित्त** इति । इति उक्तप्रकारेणान्तर्ब्रह्मणि लीनचित्तः परेच्छया कार्यमात्रेण कदाचिद्बाह्यपदार्थान्स्नानभोजनादीन्कुर्वन्नपि सर्वथैव तद्भावनां त्यजति । तुर्यात्मा स्वयमेव भवति । षष्ठभूमिकापर्यन्तं चित्तस्य ब्रह्माकारतास्थैर्ये लेशतो यत्नानुवृत्तिरस्ति । सप्तम्यां तु भूमिकायां सर्वथैव तन्निवृत्त्या स्वारसिकी प्रतिष्ठेति विशेष इति भावः । स एव जीवन्मुक्त इत्युच्यते ॥ १३ ॥ यद्यपि प्राक्तनभूमिष्वपि कृतसाक्षात्कारा जीवन्मुक्ता एव तथापि तेषां कदाचित्प्रबलप्रारब्धोपनीतप्रियाप्रियस्पर्शसत्त्वान्न मुख्यं जीवन्मुक्तिसुखं, सप्तम्यां तु भूमिकायां योगपरिपाकजन्यपुण्यातिशयेनात्युत्कटेन तिरस्कृतं प्रारब्धकर्म जीवनव्यवहाराभासमात्रे व्यवतिष्ठते न हर्षशोकादिजननाय प्रभवतीत्याशयेन तल्लक्षणं पद्येनाह–**नाभिनन्दतीति** ॥ १४ ॥ तव तु अत्यन्तशुद्धचित्तत्वाद्द्वितीयभूमिकायामेव स्वविचारेणैव प्रत्यगात्मतत्त्वं परिज्ञातमित्याशयेनाह—**त्वयेति** ॥ १५ ॥ शरीरातीतवृत्तिः सदैव समाधिस्थः । शरीरस्थो लोकसंग्रहव्यवहारी ॥ १६ ॥ सिते स्वयंप्रभे । स्वच्छे निर्मले ॥ १७ ॥ आत्मबोधेन मरणजन्मादिप्रयुक्तशोकजयेऽपि बान्धवसङ्गजः शोकः कथं जय्यस्तत्राह—**अबन्धुरिति** ॥ १८ ॥ बन्धूनां देहः शोकार्ह उतात्मा । नाद्य इत्याह—**दृश्यत** इति । केवले भस्मीभूते । परमाणुचयस्त्वचेतनत्वादेव न शोकार्ह इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—**देशेति** ॥ १९ ॥ २० ॥ न विनश्यति आत्मेति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नन्वातपे मृगतृष्णाभ्रमशक्तय इव जगच्छक्तयस्तर्हि पृथक् स्युस्तत्राह—**शक्तय** इति ॥ २५ ॥ तर्ह्यत्यन्तासतो जगतः प्ररोहे किं बीजमिति चेच्चित्तमेवेति प्रागुक्तमेवेत्याह—**चित्तादिति** । उदिता प्रागुक्ता । त्रिविधेन सात्त्विकादिना क्रमेण ॥ २६ ॥ अतएव चित्तक्षयात्तत्क्षय इत्याह—**मन**

१ स्वात्मन्यवक्षीण इति पाठः. २ सदैवान्तर्मुखतया इति पाठः. ३ पर इति पाठः.

संसारोग्रारघट्टेऽस्मिन्नारूढा यन्त्रवाहिनी ।
रज्जुस्तां वासनामेतां छिन्धि राघव यत्नतः ॥ २८
अपरिज्ञायमानैषा महामोहप्रदायिनी ।
परिज्ञाता त्वनन्ताख्या सुखदा ब्रह्मदायिनी ॥ २९
आगता ब्रह्मणो भुक्त्वा संसारमिह लीलया ।
पुनर्ब्रह्मैव संस्मृत्य ब्रह्मण्येव विलीयते ॥ ३०
शिवाद्राघव नीरूपादप्रमेयान्निरामयात् ।
सर्वभूतानि जातानि प्रकाशा इव तेजसः ॥ ३१
रेखावृन्दं यथा पर्णे वीचिजालं यथा जले ।
कटकादि यथा हेम्नि तथोष्णादि यथाऽनले ॥ ३२
तदेतद्भावनारूपे तथेदं भुवनत्रयम् ।
तस्मिन्नेव स्थितं जातं तस्मादेव तदेव च ॥ ३३
स एव सर्वभूतानामात्मा ब्रह्मेति कथ्यते ।
तस्मिञ्ज्ञाते जगज्ज्ञातं स ज्ञाता भुवनत्रये ॥ ३४
शास्त्रसंव्यवहारार्थं तस्यास्य विततात्मनः ।
चिद्ब्रह्मात्मेति नामानि कल्पितानि कृतात्मभिः ॥ ३५
विषयेन्द्रियसंयोगे हर्षामर्षविवर्जिता ।
सैषा शुद्धानुभूतिर्हि सोऽयमात्मा चिदव्ययः ॥ ३६
आकाशातितराच्छाच्छ इदं तस्मिंश्चिदात्मनि ।
स्वाभोग एव हि जगत्पृथग्वत्प्रतिबिम्बति ॥ ३७
बुद्धिस्तद्व्यतिरेकेण लोभमोहादयो हि तान् ।
पात्यसद्व्यतिरेकेण ते च तस्मिंस्तदेव ते ॥ ३८
अदेहस्यैव ते राम निर्विकल्पचिदाकृतेः ।
लज्जाभयविषादेभ्यः कुतो मोहः समुत्थितः ॥ ३९
अदेहो देहजैरेभिर्लज्जादिभिरसन्मयैः ।
किं मूर्ख इव दुर्बुद्धिर्विकल्पैरभिभूयसे ॥ ४०
अखण्डचितिरूपस्य देहे खण्डनमागते ।
असम्यग्दर्शिनोऽप्यस्ति न नाशः किमु सन्मतेः ॥ ४१
आपतेदर्कमार्गेऽपि न निरुद्धगमागमम् ।
चित्तं नाम स विज्ञेयः पुरुषो न शरीरकम् ॥ ४२
शरीरे सत्यसति वा पुमानेव जगत्त्रये ।
ज्ञोऽप्यज्ञोऽपि स्थितो राम नष्टे देहे न नश्यति ॥ ४३
यानीमानि विचित्राणि दुःखानि परिपश्यसि ।
तानि देहस्य सर्वाणि नाग्राह्यस्य चिदात्मनः ॥ ४४
मनोमार्गादतीतत्वादासौ शून्यमिव स्थिता ।
चित्कथं नाम दुःखैर्वा सुखैर्वा परिगृह्यते ॥ ४५
स्वास्पदात्मानमेवासौ विनष्टाद्देहपञ्जरात् ।
अभ्यस्तां वासनां यातः षट्पदः खमिवाम्बुजात् ॥ ४६
असच्चेदात्मतत्त्वं तदस्मिंस्ते देहपञ्जरे ।
नष्टे किं नाम नष्टं स्याद्राम केनानुशोचसि ॥ ४७

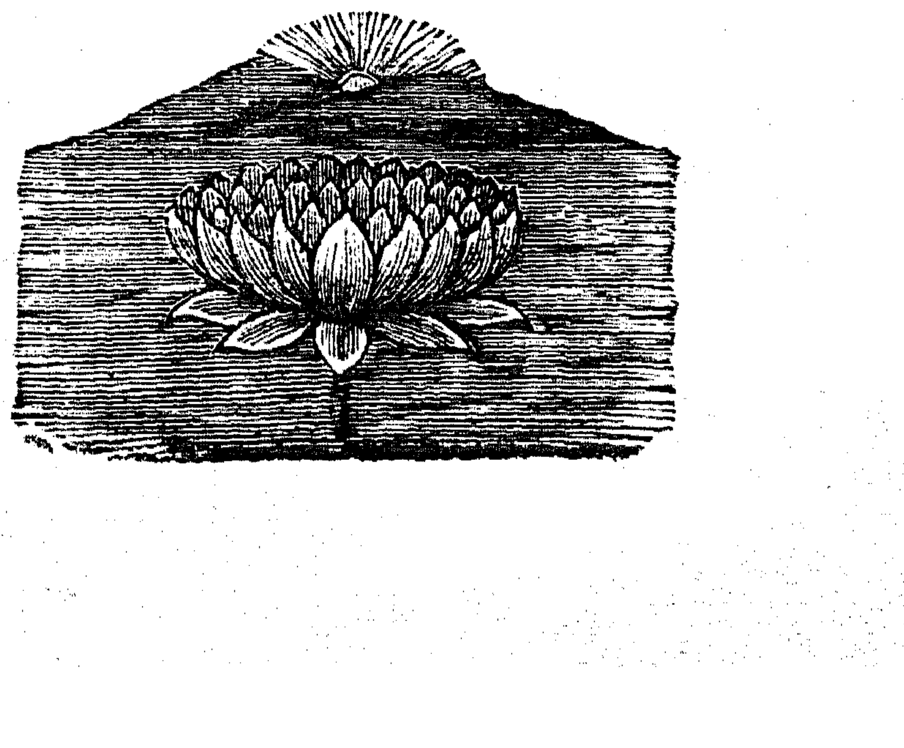
इति । कर्मणां क्रियादिशक्तीनां क्षयो निवासस्तदभिधाना ॥२७॥ आरघट्टे । पेषणयन्त्राधःशिलामध्यशङ्काविति यावत् । आरूढा तिर्यक्काष्ठप्रान्ते आरोपिता । अतएव यन्त्रमूर्ध्वपेषणपाषाणं वहति तच्छीला रज्जुः । तथाहि । पृथ्वी अधोयन्त्रशिलेव, मेरुस्तच्छङ्कुरिव, ज्योतिश्चक्रमूर्ध्वशिलायन्त्रमिव, वासनावष्टब्धं जगद्दृश्यत इति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ संसारं भुक्त्वा स्वलीलाभूतयैव ब्रह्मविद्यया ब्रह्मैव संस्मृत्य ब्रह्मण्येव विलीयत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रेखावृन्दं शिराजालम् ॥ ३२ ॥ भावनारूपे वासनावच्छिन्ने ब्रह्मणि ॥ ३३ ॥ तदेकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातमित्याह—**तस्मिन्निति** । **स ज्ञाते**ति । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥३४॥३५॥ प्रियाप्रियविषयाणामिन्द्रियैः सह दैवात्संयोगेऽपि तेषु मिथ्यात्वनिश्चयाद्धर्षामर्षविवर्जिता सैषोक्तलक्षणा जीवन्मुक्तानुभूतिरेव स प्रसिद्ध आत्मा नतु मूढैरनुभूयमानः संसारस्वभाव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ हर्षामर्षविवर्जितेति यदुक्तं तदुपपादनायाह—**इदं तस्मिन्नि**त्यादिना । स्वाभोगे स्वान्तरेव जगत्पृथग्वत् अन्यदिव प्रतिबिम्बति, तस्य च शुद्धसाक्षिणा प्रियाप्रियभागेन विवेक्तुमशक्यत्वात्तद्विवेकाय तदुभयव्यतिरेकेणान्तराले बुद्धिरन्तःकरणं प्रतिबिम्बति सैव प्रियाप्रियविकल्पनैर्लोभमोहादयो ये भावास्तान्याति न त्वात्मेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ते च जगत्तद्बुद्धितत्प्रयुक्तलोभमोहादयः असतैव व्यतिरेकेण परस्परभेदेन तस्मिंश्चिदात्मनि प्रतिबिम्बिता इति परमार्थतस्तदात्मरूपमेव । तेन हि दर्पणव्यतिरेकेण तदन्तर्दृश्यमानाः पर्वतवननद्यादयः सन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवंच देहात्मबुद्धीनां मूढानामेव भयविषादादयो युक्ता नतु तवेत्याह—**अदेहस्यैवे**त्यादिना ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ असम्यग्दर्शिनोऽपि न नाश इति यदुक्तं तदुपपादयितुं देहाद्व्यतिरिक्तञ्चित्तात्मानं व्युत्पादयति—**आपतेदि**ति । यच्चित्तं संचारस्वातन्त्र्यात्सर्वत्र आपतेत् । अर्कस्य मार्गे निरालम्बनेऽपि यन्न निरुद्धा गमागमाः संचारा यस्य तथाविधं तच्चित्तमेव पुरि शेते इति पुरुषः संसार्यात्मा विज्ञेयो नतु शरीरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इदानीमसंसार्यात्मानं दर्शयितुं चित्तमपि देहकोटावेव निक्षिप्य देहस्यैव प्रियाप्रियस्पर्श इत्याह—**यानी**ति ॥ ४४ ॥ परिगृह्यते व्याप्यते ॥ ४५ ॥ ननु नष्टे देहे जीवः क्व याति तत्राह—**स्वास्पदात्मान**मिति । असौ जीवो विनष्टाद्देहपञ्जराद्छिन्नदेहाभिमानं परित्यज्य प्रथमं स्वास्पदं स्वप्रतिष्ठाभूतं परमात्मानमेव याति । 'मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतेर्मनःप्राणाद्युपाधिविलयाद्बिम्बभूतेश्वरैक्यं गच्छतीत्यर्थः । तर्हि कुतो न मुच्यते तत्राह—**अभ्यस्ता**मिति । भेदवासनामूलोच्छेदिज्ञानानुदयान्न मुच्यत इति भावः ॥ ४६ ॥ ननु यदि जीवः प्रतिबिम्बस्तर्हि तस्योपाध्यतिरिक्तसत्त्वायोगादसत्त्वमुपाधिनाशेन नाशश्च स्यादिति चेदस्त्वेवं तथापि न त्वं जीव इति तदसत्त्वे नाशे वा न तव शोको युक्त इत्याह—**असदि**ति । तत्प्रसिद्धमात्मतत्त्वं जीवरूपम् ॥ ४७ ॥ वस्तुतस्तु प्रतिबिम्बो बिम्बमेव । बिम्बस्यैवोपाध्यनुप्रवेशभेदादिकल्पनया

सत्यं भावय तेन त्वं मा मोहमनुभावय ।
निरिच्छस्यात्मनो नेच्छा काचिदप्यनघाकृतेः ॥ ४८
साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि ।
निरिच्छं प्रतिबिम्बन्ति जगन्ति मुकुरे यथा ॥ ४९
साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि ।
स्वयं जगन्ति दृश्यन्ते सन्मणाविव रश्मयः ॥ ५०
अनिच्छमपि संबन्धो यथा दर्पणबिम्बयोः ।
तथैवेहात्मजगतोर्भेदाभेदौ व्यवस्थितौ ॥ ५१
सूर्यसंनिधिमात्रेण यथोदेति जगत्क्रिया ।
चित्सत्तामात्रकेणेदं जगन्निष्पद्यते तथा ॥ ५२
पिण्डग्रहो निवृत्तोऽस्या एवं राम जगत्स्थितेः ।
आकाशमेषा संपन्ना भवतामपि चेतसि ॥ ५३
सत्तामात्रेण दीपस्य यथालोकः स्वभावतः ।
चित्तत्त्वस्य स्वभावात्तु तथेयं जागती स्थितिः ॥ ५४
पूर्वं मनः समुदितं परमात्मतत्त्वा-
त्तेनाततं जगदिदं स्वविकल्पजालैः ।
शून्येन शून्यमपि तेन यथाम्बरेण
नीलत्वमुल्लसितचारुतराभिधानम् ॥ ५५
संकल्पसंक्षयवशाद्गलिते तु चित्ते
संसारमोहमिहिका गलिता भवन्ति ।
स्वच्छं विभाति शरदीव खमागतायां
चिन्मात्रमेकमजमाद्यमनन्तमन्तः ॥ ५६
कर्मात्मकं प्रथममेव मनोऽभ्युदेति
संकल्पतः कमलजप्रकृतीस्तदेत्य ।
नानाभिधं जगदिदं हि मुधा तनोति
वेतालदेहकलनामिव मुग्धबालः ॥ ५७
असन्मयं सदिव पुरो विलक्ष्यते
पुनर्भवत्यथ परिलीयते पुनः ।
स्वयं मनश्चिति चितसंस्फुरद्वपु-
र्महार्णवे जलवलयावली यथा ॥ ५८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे स्वरूपनिरूपणं नाम द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

प्रतिबिम्बत्वेन ग्रहणात् । जडोपाधिकार्यत्वे चिदाभासस्य जडत्वापत्तौ संसारभानाभोगाच्च । तेन त्वं जीवं तदुपाधिपरित्यागेन सत्यं ब्रह्मैवेति भावय संभावय, मोहं भ्रान्तिप्राप्तमसन्नश्वरदेहादिभावं मानुभावय । पूर्णब्रह्मभावतृप्तत्वादेव निरिच्छस्य ॥४८॥ तर्हीच्छां विना तस्य कथं सर्गादिसिद्धिस्तत्राह—**साक्षिभूते** इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पिण्डग्रहो मूर्ताकारः । एवं उक्तोपदेशप्रकारेण । भवतामिति रामातिरिक्तान् श्रोतॄन् प्रत्युक्तिः ॥५३॥ आलोकः प्रभा ॥५४॥ विस्तरोक्तं प्रकरणार्थं संक्षिप्य दर्शयन्नुपसंहरति–**पूर्व**मित्यादिना । यथा शून्येनाम्बरेणाकाशेन शून्यमसदपि नीलत्वं सर्वजनानुभवेनोल्लसितमवाङ्मुखीकृतस्निग्धेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहमिव नीलं नभो दृश्यते इत्युपमोत्प्रेक्षादियोग्यतया चारुतरमभिधानं वाग्व्यवहारो यस्मिंस्तथाविधमाततं विस्तारितं तथा तेन मनसापीदं जगदित्यर्थः॥५५॥ अतएव निमित्तापाये नैमित्तिकापायान्निर्मलात्ममात्रपरिशेषसिद्धिरित्याह—**संकल्पे**ति । मिहिकास्तुषाराः । शरदि समागतायां खमाकाशमिव स्वच्छं चिन्मात्रमन्तः प्रत्यगात्मस्वभावे ॥५६॥ व्यष्टिभ्रमकल्पनायामिव समष्टिसृष्टिकल्पनायामपि मनोधीनावेवाविर्भावतिरोभावाविति दर्शयति—**कर्मात्मक**मिति । सकलप्राणिकर्मसमष्ट्यात्मकं समष्टिक्रियाशक्तिप्रधानं च मनः प्रथममुदेति आविर्भवति । ततस्तत्र चित्प्रतिबिम्बात्कमलजमन्वादिरूपाः प्रकृतीः स्रष्टृशरीराण्येत्य स्वीकृत्य संकल्पतो नानाभिधं जगन्मुधा व्यर्थमेव तनोति सृजतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तस्माद्दृश्यं सर्वं व्यष्टिसमष्टिभेदकल्पितमनोमात्रं मनश्चासदज्ञानकार्यत्वादित्यसत एवाधिष्ठानसाक्षिसत्तास्फूर्तिबलेन सत्तया स्फुरणमुत्पत्तिरिति रीत्या जगज्जन्मादिविवर्तोपादानत्वं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं तेन निष्प्रपञ्चसच्चिदानन्दैकरसं पूर्णं ब्रह्मैव परमार्थभूतं लक्ष्यत इति सर्वसृष्टिश्रुतीनां तात्पर्यार्थ इति सिद्धमित्याशयेनाह—**असन्मय**मिति । असदज्ञानं तन्मयं तत्परिणामभूतं मनः स्वयमेव चिति स्वाधिष्ठानचैतन्ये चितेन उपचयेन संस्फुरज्जगद्वपुः पुरः सदिव साक्षिणा विलोक्यते । यथा महार्णवे पूर्णे तत्सत्तामात्रसिद्धापरिच्छिन्नजलवलयानां पङ्क्तिरित्यर्थः । तस्माद्दृश्यमात्रस्य वाचारम्भणस्यानृतत्वात्प्रत्यगेकरसं पूर्णं ब्रह्मैवाविकृतं सदास्ते इति सिद्धम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमद्रामचन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमद्गङ्गाधरेन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे स्वरूपनिरूपणं नाम द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

समाप्तमिदमुत्पत्तिप्रकरणम् ॥

श्रीः ।

योगवासिष्ठः ।

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः ।

स्थितिप्रकरणं चतुर्थम् ।

प्रथमः सर्गः १

अथोत्पत्तिप्रकरणादनन्तरमिदं श्रृणु ।
स्थितिप्रकरणं राम ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १
एवं तावदिदं विद्धि दृश्यं जगदिति स्थितम् ।
अहं चेत्याद्यनाकारं भ्रान्तिमात्रमसन्मयम् ॥ २
अकर्तृकमरङ्गं च गगने चित्रमुत्थितम् ।
अद्रष्टृकं चानुभवमनिद्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३
भविष्यत्पुरनिर्माणं चित्तसंस्थमिवोदितम् ।
मर्कटानलतापान्तमसदेवार्थसाधकम् ॥ ४
ब्रह्मण्यनन्यदन्याभमम्ब्वावर्तवदास्थितम् ।
सद्रूपमपि[१] निःशून्यं तेजः सौरमिवाम्बरे ॥ ५
रत्नाभापुञ्जमिव खे दृश्यमानमभित्तिमत् ।
गन्धर्वाणां पुरमिव दृश्यं[२] नित्यमभित्तिमत् ॥ ६
मृगतृष्णाम्बिववासत्यं सत्यवत्प्रत्ययप्रदम् ।
संकल्पपुरवत्प्रौढमनुभूतमसन्मयम् ॥ ७
कथार्थप्रतिभानात्म न क्वचित्स्थितमस्थितम् ।
निःसारमप्यतीवान्तःसारं स्वप्नाचलोपमम् ॥ ८

सदभयनिजपूर्णानन्दसंवित्प्रतिष्ठं
यदिह निजमहिम्ना विश्वरूपाणि बिभ्रत् ।
विहरति च विमोहात्तेषु नानात्मबुध्द्या
श्रुतिविदितसतत्त्वं तत्परं ब्रह्म वन्दे ॥ १ ॥

प्रसिद्धचित्रवैधर्म्यं जगच्चित्रस्य वर्ण्यते ।
सांख्यादिमतमुन्मृज्य साध्यते ब्रह्ममात्रता ॥ १ ॥

उत्पत्तिप्रकरणे 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादीनां सर्वेषां सृष्टिप्रतिपादकवाक्यानामद्वये ब्रह्मणि जगदध्यारोपप्रदर्शनद्वारा तटस्थलक्षणतया तात्पर्यविश्रान्तिप्रदर्शनमुखेन जगज्जीवादिभेदं निरस्य प्रत्यग्ब्रह्मैकरस्यं व्युत्पादितम् । इदानीं 'येन जातानि जीवन्ति', 'येन द्यौः पृथिवी दृढा', 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः', 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाति', 'भीषास्माद्वातः पवते', 'एको दाधार भुवनानि विश्वा', 'य एको जालवानीशत ईशनीभिः परमशक्तिभिः' 'अनुज्ञाता ह्ययमात्मास्य सर्वस्य स्वात्मानं दधाति' इत्यादि सांप्रतिकजगत्स्थितिनिर्वाहकताप्रतिपादकश्रुतीनाम्, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यादिप्रलयकालिकजगत्सत्तानिर्वाहकत्वप्रतिपादकश्रुतीनां च पुरुषमतिवैचित्र्यप्रभवनानातात्पर्योत्प्रेक्षणयुक्तभ्रान्तिवैचित्र्यनिरासेन सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि सच्चिद्रूपतोपपादनेन तटस्थलक्षणतात्पर्यपर्यवसानप्रदर्शनमुखेनापि विस्तरोपपादितं ब्रह्मैक्यज्ञानं स्थिरीकर्तुं स्थितिप्रकरणमारभमाणो भगवान्वसिष्ठः संगतिं प्रदर्शयन्प्रतिजानीते—**अथे**ति । उत्पत्तेः स्थितिहेतुत्वाद्धेतुतासंगतिरिति भावः । एवमेककार्यत्वसंगतिरप्यस्तीत्याशयेनाह—**ज्ञात**मिति । आनन्तर्याधिकारपरोऽप्यथशब्दः शङ्खवीणामृदङ्गध्वनिवत्स्वरूपतो मङ्गलमेवेति प्रकरणादौ मङ्गलमप्याचरितं बोध्यम् ॥ १ ॥ जगदुत्पत्तौ मिथ्यात्वप्रदर्शनाय व्युत्पादिता न्यायाः स्थितावपि तुल्या इत्यतिदेशेन दर्शयति—**एवं तावदि**त्यादिना ॥२॥ अकर्तृकं हेतुकरणोपकरणसंपन्नलेखकशून्यम् । अरङ्गमुपादानरञ्जकद्रव्यशून्यम् । गगने इत्यनेनाधारभित्त्यादिशून्यतापि चित्रस्य दर्शिता । द्रष्टुरपि दृश्यान्तःपातादद्रष्टृकम् । मोहनिद्रया प्रमातुरभिभवेऽपि साक्षिणोऽनभिभवादनिद्रम् ॥३॥ मर्कटैः कल्पितोऽनलो गुञ्जागैरिकादिसंचयरूपस्तत्तापोऽन्तो दृष्टान्तो यस्य । तेनापि तेषां शीतनिवृत्तिरैतिह्यप्रसिद्धेत्याशयेनोक्तमसदेवार्थसाधकमिति ॥ ४ ॥ सौरं तेज आलोको नत्वातपः ॥ ५ ॥ अभित्तिमदनाधारम् ॥ ६ ॥ प्रौढं विस्तृतम् । स्फुटमनुभूतमिति वा ॥ ७ ॥ कविकल्पित-

१ तद्रूपम् इति पाठः.

२ दृश्यमानं इति पाठः.

भूताकाशमिवाकारभासुरं शून्यमात्रकम् ।
शरदभ्रमिवाग्रस्थमलमक्षयमक्षतम् ॥ ९
वर्णो व्योममलस्येव दृश्यमानमवस्तुकम् ।
स्वप्नाङ्गनारताकारमर्थनिष्ठमनर्थकम् ॥ १०
चित्रोद्यानमिवोत्फुल्लमरसं सरसाकृति ।
प्रकाशमपि निस्तेजश्चित्रार्कानलवत्स्थितम् ॥ ११
अनुभूतं मनोराज्यमिवासत्यमवास्तवम् ।
चित्रपद्माकर इव सारसौगन्ध्यवर्जितम् ॥ १२
शून्ये प्रकचितं नानावर्णमाकारितात्मकम् ।
अपिण्डग्रहमाशून्यमिन्द्रचापमिवोत्थितम् ॥ १३
परामर्शेन शुष्यद्भिर्भूतपेलवपल्लवैः ।
कृतं जडमसारात्म कदलीस्तम्भभासुरम् ॥ १४
स्फुरितेक्षणदृष्टान्धकारचक्रकवर्तनम् ।
अत्यन्तमभवद्रूपमपि प्रत्यक्षवत्स्थितम् ॥ १५
वार्बुद्बुदमिवाभोगि शून्यमन्तःस्फुरद्वपुः ।
रसात्मकं चाप्यरसमविच्छिन्नक्षयोदयम् ॥ १६
नीहार इव विस्तारि गृहीतं सन्न किंचन ।
जडशून्यास्पदं शून्यं केषांचित्परमाणुवत् ॥ १७
किंचिद्भूतमयोऽसीति स्थितं शून्यमभूतकम् ।
गृह्यमाणोऽप्यसद्रूपो निशाचर इवास्थितम् ॥ १८

श्रीराम उवाच ।

महाकल्पक्षये दृश्यमास्ते बीज इवाङ्कुरः ।
परे भूय उदेत्येतत्तत एवेति किं वद ॥ १९
एवंबोधाः किमज्ञाः स्युरुत ज्ञा इति च स्फुटम् ।
यथावद्भगवन्ब्रूहि सर्वसंशयशान्तये ॥ २०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इदं बीजेऽङ्कुर इव दृश्यमास्ते महाशये ।
ब्रूते य एवमज्ञत्वमेतत्तस्यास्ति शैशवम् ॥ २१
शृण्वेतत्किमसंबन्धं कथमेतदवास्तवम् ।
विपरीतो बोध एष वक्तुः श्रोतुश्च मोहकृत् ॥ २२
बीजे किलाङ्कुर इव जगदास्त इतीह या ।
बुद्धिः सा सत्प्रलापार्थं मूढा शृणु कथं किल ॥ २३

कथार्थनगरपर्वतादिसंस्थानप्रतिभानमिवात्मा स्वरूपं यस्य । क्वचिदपि देशे काले वा न स्थितमिति हेतोरस्थितमसत् । अन्तःसारमतिदृढम् ॥ ८ ॥ अवाङ्मुखीकृतेन्द्रनीलमहाकटाहाकारभासुरम् । यावदभ्रस्थं तावदलमातपनिरोधादिसमर्थम् । क्षेतुमशक्यमक्षतमविच्छिन्नं च ॥ ९ ॥ व्योममलस्य कालिम्नो वर्णः स्निग्धता । राहोः शिर इतिवद्वा । 'व्योमतलस्य' इति पाठे स्पष्टम् । अर्थनिष्ठं भोगलक्षणार्थक्रियाकारि ॥१०॥ अरसं शुष्कं निर्मकरन्दं च ॥ ११ ॥ असत्यं स्वतः । अवास्तवं फलतोऽपि । सारो मकरन्दपरागादिः ॥ १२ ॥ पिण्डग्रहो मूर्तता तच्छून्यम् ॥ १३ ॥ परस्य परमात्मन आमर्शेनेषद्विचारेणापि । परस्यान्यस्य वाय्वातपजनादेरामर्शेनेषदभिघातेनापि च । कदलीस्तम्भः कदलीतरुः ॥ १४ ॥ स्फुरितेक्षणेनाक्षिरोगविशेषेण । अभवद्रूपमसंभवद्रूपम् ॥ १५ ॥ आभोगि कल्पिताकारम् । रस आपातरमणीयता तदात्मकमप्यरसं परिणामकटुकम् । तदेव प्रपञ्चयति—**अविच्छिन्ने**ति । क्षयोदया जन्ममरणानि ॥१६॥ सांख्यानां केवलजडात्मकम् । जडशून्यमविद्या तदास्पदं वेदान्तिनाम् । शून्यं माध्यमिकानाम् । क्षणिकत्वात्कालतः परमाणुवद्योगाचार्याणाम् । कालतो देशतश्च परमाणुवत्सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः । देशत एव परमाणुवत्कणादगौतमीययोः । अनियतस्वभावपरमाणुवदार्हतानामिति वादिभिर्बहुधा विकल्पितमित्यर्थः ॥ १७ ॥ बाह्ये जगत्युक्तन्यायमाध्यात्मिकेऽपि दर्शयन्नाह—**किंचिदि**ति ॥ १८ ॥ नन्वेवं जगत्स्वतः सत्ताशून्यं ब्रह्मसत्ता च जगन्न स्पृशति तदा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादीनां सत्कार्यवादिश्रुतीनां तदनुसारिव्यासकपिलाद्युपबृंहणानां कथं सामञ्जस्यं स्यादिति मन्यमानो रामः पृच्छति—**महाकल्पे**ति । इति यद्व्यासादिभिरुक्तं तत्किं कथं समञ्जसमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं प्रलये स्वसत्तया कारणे जगदस्तीति प्रकारेण बोधो येषां ते कपिलादयः ॥ २० ॥ महति शये शयने प्रलये । एतद्वक्ष्यमाणप्रकारं शैशवमसञ्जातविवेचनेऽपि जगत्सत्यताविश्वासदार्ढ्यलक्षणं बाल्यमस्ति ॥ २१ ॥ एतद्वक्ष्यमाणयुक्तिजातं शृणु । कारणे प्रागुत्पत्तेः कार्यमस्तीति वदन्प्रष्टव्यः किं तत्सत्तासामान्येनास्ति उत बीजादिसत्तया उताङ्कुरादिसत्तया । आद्ये तदङ्कुरादि किमसंबन्धं केन असंबन्धो यस्य तथाविधम् । सामान्यसत्तायाः सर्ववस्तुसाधारण्याज्जायमानाङ्कुरादेः सर्वत्र संबन्धप्रसङ्ग इत्यर्थः । अस्त्विष्टापत्तिरिति चेत् एतदङ्कुरादिक्षेत्रे अङ्कुरितबीजे दृष्टमेव वास्तवम् । कुसूलस्थबीजे शिलाशकले वा भ्रान्तिदृष्टमवास्तवमित्येतत्कथमित्यर्थः । द्वितीयेऽपि बीजसत्ताया अङ्कुरसंबन्धस्य घटपटादिसंबन्धस्य च स्वरूपतो विशेषानिरूपणान्न विद्यते संबन्धो यस्य तदसंबन्धं किं वस्तु यद्बीजेन स्यादिति । व्रीह्यादिबीजे सर्वजगत्सत्त्वप्रसङ्गः । इष्टापत्तावङ्कुरितबीजेऽङ्कुराद्येव वास्तवं न घटपटादीत्येतत्कथमित्यर्थः । तृतीयेऽप्यङ्कुरस्वरूपसत्तया बीजसंबन्धस्य घटादिसंबन्धस्य च विशेषानिरूपणादसंबन्धं किं वस्तु । सर्वत्राङ्कुरसद्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः । इष्टापत्तौ बीजादावेवाङ्कुरादि वास्तवं नान्यत्रेत्येतत्कथमित्यर्थः । किंच साधारणसत्तया असाधारणमङ्कुराद्यस्ति कारणसत्तया कार्यमस्ति कार्यसत्तया च कारणमस्तीति पक्षत्रयेऽप्युक्तिसंभवाघटनाद्विपरीत एवायं बोध इत्याशयेनाह—**विपरीत** इति ॥ २२ ॥ किंच बीजेऽङ्कुर इव प्रलये जगदस्तीति दृष्टान्तो विषमः । कूटस्थचिदेकरसस्यात्मनो बीजत्वस्यैवासंभवादित्याशयेनाह—**बीजे** इत्यादिना । सत्प्रलापार्थं प्रलये जगत्सत्त्वे दृष्टान्तोपन्यासार्थं या बुद्धिः सा मूढा भ्रान्तिः । दार्ष्टान्तिकवैषम्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

बीजं भवेत्स्वयं दृश्यं चित्तादीन्द्रियगोचरम् ।
यवधानादिधान्यानि युक्तः[1] पत्राङ्कुरोद्भवः ॥ २४
मनःषष्ठेन्द्रियातीतं यत्स्यादतितरामणु ।
बीजं तद्भवितुं शक्तं[2] स्वयंभूर्जगतां कथम् ॥ २५
आकाशादपि सूक्ष्मस्य परस्य परमात्मनः ।
सर्वाख्यानुपलम्भस्य कीदृशी बीजता कथम् ॥ २६
तत्सूक्ष्ममसदाभासमसदेव ह्यतादृशम् ।
कीदृशी बीजता तत्र बीजाभावे कुतोऽङ्कुरः ॥ २७
गगनाङ्गादपि स्वच्छे शून्ये तत्र परे पदे ।
कथं सन्ति जगन्मेरुसमुद्रगगनादयः ॥ २८
न किंचिद्यत्कथं किंचित्तत्रास्ते वस्तु वस्तुनि ।
अस्ति चेत्तत्कथं तत्र विद्यमानं न दृश्यते ॥ २९
न किंचिदात्मनः किंचित्कथमेति कुतोऽथवा ।
शून्यरूपाद्घटाकाशाज्जातोऽद्रिः क्व कुतः कदा ॥ ३०
प्रतिपक्षे कथं किंचिदास्ते च्छायातपे यथा ।
कथमास्ते तमो भानौ कथमास्ते हिमोऽनले ॥ ३१
मेरुरास्ते कथमणौ कुतः किंचिदनाकृतौ ।
तदतद्रूपयोरैक्यं क्व च्छायातपयोरिव ॥ ३२
साकारवटधानादावङ्कुराः सन्ति युक्तिमत् ।
नाकारे तन्महाकारं जगदस्तीत्ययुक्तिकम् ॥ ३३
देशान्तरे यच्च नरान्तरे च
बुद्ध्यादिसर्वेन्द्रियशक्ति दृश्यम् ।
नास्त्येव तत्तद्विधबुद्धिबोधे
न किंचिदित्येव तदुच्यते च ॥ ३४
कार्यस्य तत्कारणतां प्रयातं
वक्तीति यस्तस्य विमूढबोधः ।
कैर्नाम तत्कार्यमुदेति तस्मा-
त्स्वैः कारणाद्यैः सहकारिरूपैः ॥ ३५
दुर्बुद्धिभिः कारणकार्यभावं
संकल्पितं दूरतरे व्युदस्य ।
तदेव तत्सत्यमनादिमध्यं
जगत्तदेतत्स्थितमित्यवेहि ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे जन्यजनिनिराकरणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वैषम्यमेव स्फुटयति—**बीज**मित्यादिना । यवधानाः सतुषयवास्तदादिबीजं दृश्यं दर्शनार्हम् । तथाच तत्राङ्कुराद्यन्वयव्यतिरेकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्सावयवत्वात्परिणामिस्वभावत्वादङ्कुरवैजात्यभेदनिर्वाहकजातिसंस्थानादिभेदवत्त्वाच्च युक्तोऽङ्कुरादिबीजभाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥ दार्ष्टान्तिके तु न तथेत्याह—**मन** इति । स्वयमेव भवति स्वयं भवत्येवेति च स्वयंभूः कूटस्थाद्वितीयचिदात्मा । तथाच यस्य बीजत्वमेव दुर्घटं दूरे तत्र जगतः स्वसत्तया स्थितिरिति भावः ॥२५॥ २६ ॥ एवं तत्त्वज्ञदृशा बीजत्वासंभवमुक्त्वा अज्ञदृशापि तस्य तदसंभवमाह—**तदि**ति । वस्तुतः अतादृशं सदेकरसम पिसूक्ष्मत्वादज्ञदृशा असदाभासमित्यसदेवेत्यर्थः । अङ्कुरो जगदङ्कुरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ न किंचिदात्मनः 'अथात आदेशो नेति नेति' इति सर्वनिषेधात्मनः ॥ ३० ॥ चिदेकरससत्ताया जडानेकरससत्ताप्रतिपक्षत्वादपि तत्र न जगत्सत्ता संभावितेत्याह—**प्रतिपक्षे** इति ॥ ३१ ॥ ननु मास्तु भेदेन सत्तदैक्येन तु स्यात्तत्राप्याह—**तदतद्रूपयो**रिति । चिदचिद्रूपयोरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नाकारे अनाकारे । नायं नञ् किंतु नशब्दोऽन्यः प्रतिषेधार्थः समस्यते ॥ ३३ ॥ किंचायं सांख्यादिभिः कल्पितः कारणे जगत्सद्भावः स किं लौकिकप्रमाणबलादुत 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिबलात् । नाद्य इत्याह—**देशान्तरे** इति । यद्बुद्ध्यादिसर्वेन्द्रियशक्ति दृश्यं घटपटादि तदधिकरणदेशाद्देशान्तरे तदधिकरणकालात्कालान्तरे च साक्षात्स्वयं द्रष्टरि नरान्तरे वा द्रष्टरि सत्यसति च तत्तद्विधप्रत्यक्षानुमानादिबुद्धिवृत्तिलक्षणे बोधे नास्त्येव न भात्येव तद्दृश्यादर्शनादियोग्यानुपलब्धिवशान्न किंचिदसदेवेति सर्वैर्लौकिकप्रामाणिकैरुच्यते । अतः सर्वलौकिकानुपलम्भविरुद्धं प्रलये जगत्सद्भावकल्पनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ न द्वितीयोऽपीत्याह—**कार्यस्ये**ति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिषु न कार्यकारणयोर्द्वे सत्ते प्रतीयेते । 'एकमेवाद्वितीयम्' इति वाक्यशेषविरोधात् । तत्रैतद्विमृश्यताम्—किं कार्यमेव सत् तत्कार्यसत्त्वमेव कारणतां प्रयातं कारणे आरोपितं श्रुतिर्वक्तीति वा कारणमेव सत्तत्सत्त्वमेव कार्ये आरोपितमिति श्रुतिर्वक्तीति वा । अथवा सदेव सत् सत्सत्तैव कार्यकारणयोरारोपितेति । तत्र तस्य सांख्यस्य बोधः स आद्यपक्षानुसारी चेत् स विमूढबोधो भ्रम एव । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिकार्यानृतत्वपरश्रुत्यननुगुणत्वात्कारणानृतत्वापादकत्वेन स्वसिद्धान्तबाधकत्वाच्चेत्याशयेनाह—**कैर्नामे**ति । कारणानां गुणानामेवानृतत्वे तन्महदादिकार्यं कैः कारणैरुदेत्युत्पद्यते नाम । कारणे असति कार्यस्योत्पत्तुमेवाशक्तेरित्यर्थः । अतएव न द्वितीयोऽपि । कार्ये असति तत्तत्कारणताया अपि तद्घटिताया निरूपयितुमशक्तेरिति परिशेषात्तृतीयकल्प एव श्रुत्यभिप्रेतो युक्तश्च परिग्राह्य इत्याह—**तस्मादि**त्याद्युत्तरश्लोकेन ॥ ३५ ॥ तस्मात्कार्यकारणभेदसत्यतायाः श्रुत्यसंमतत्वाद्दुर्बुद्धिभिः सांख्यादिभिः संकल्पितं कारणंकार्यभावमुपादानोपादेयभावं स्वैः स्वीयैः सहकारिरूपैः कारणाद्यैर्निमित्तप्रयोजनादिभेदैः सह दूरं व्युदस्य मिथ्येति निरस्य यदेवावशिष्टमनादिमध्यान्तं सन्मात्रं वस्तु तदेवाहिकुण्डलवज्जगदिति स्थितं नान्यदित्यवेहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जन्यजनिनिराकरणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

---

१ युक्तस्तत्राङ्कुरोद्भव इति पाठः.　२ शक्य इति पाठः.

द्वितीयः सर्गः २

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथैतदभ्युपगमे वच्मि वेद्यविदां वर ।
समस्तकलनातीते महाचिद्व्योम्नि निर्मले ॥ १
जगदाद्यङ्कुरस्तत्र यद्यस्ति तदसौ तदा ।
कैरिवोदेति कथय कारणैः सहकारिभिः ॥ २
सहकारिकारणानामभावे त्वङ्कुरोद्गतिः ।
वन्ध्याकन्येव दृष्टेह न कदाचन केनचित् ॥ ३
सहकारिकारणानामभावे यद्यवोदितम् ।
मूलकारणमेवाङ्ग तत्स्वभावस्थितिं गतम् ॥ ४
सर्गादौ सर्गरूपेण ब्रह्मैवात्मनि तिष्ठति ।
यथास्थितमनाकारं क जन्यजनकक्रमः ॥ ५
अथ पृथ्व्यादयोऽन्ये वा केचिदत्रोपकुर्वते ।
सहकारिकारणत्वं तत्पूर्वं चात्र दूषणम् ॥ ६
तस्मात्पदे जगच्छान्तमास्ते तत्सहकारिभिः ।
चित्तात्प्रसरतीत्युक्तिर्बालस्य न विपश्चितः ॥ ७
तस्माद्राम जगन्नासीन्न चास्ति न भविष्यति ।
चेतनाकाशमेवाशु कचतीत्थमिवात्मनि ॥ ८
अत्यन्ताभाव एवास्य जगतो विद्यते यदा ।
तदा ब्रह्मेदमखिलमिति तद्राम नान्यथा ॥ ९
पूर्वं प्रध्वंसनान्योन्याभावैर्यदुपशाम्यति ।
न शाम्यत्येव तच्चित्ते शाम्यत्येव तु दृश्यते ॥ १०
अत्यन्ताभाव एवास्य भावैर्यदुपशाम्यति ।
न शाम्यत्येव सच्चित्ते क शाम्यत्येव दृश्यता ॥ ११
अत्यन्ताभाव एवातो जगद्दृश्यस्य सर्वथा ।
वर्जयित्वेतरा युक्तिर्नास्त्येवानर्थसंक्षये ॥ १२
चिदाकाशस्य बोधोऽयं जगद्भातीति यत्स्थितम् ।
अयं सोऽहमिदं नाहं लोके चित्रकथा यथा ॥ १३
इदमग्र्यादि पृथ्व्यादि तथेदं वत्सरादि च ।

तर्कैः स्वरूपभेदेन निरस्य जगतः स्थितम् ।
पूर्णानन्दात्म सन्मात्रस्थितिः शिष्टात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

एतस्य जगतः प्रलये पृथक्सत्त्वाभ्युपगमे वच्मि, दोषानिति शेषः । ननु यदि नास्ति जगत्तर्हि सर्ग एव न सिद्ध्येत् । उत्पत्तिक्रिया हि कर्तृसाध्या नह्यसति कर्तरि सिध्यति । नचोत्पद्यमानादन्यत्कर्त्रस्ति । ब्रह्मैव सत्त्वात्तत्कर्तृ चेत्तदेवोत्पद्येत न जगत् । नच कूटस्थमुत्पत्त्यादिभिर्विकारैर्युज्यते । तस्मादुत्पत्तिसिद्धये प्रलये जगतोऽपि सत्ताभ्युपेयेत्याशङ्कामनूद्य निरस्यति—**समस्ते**त्यादिना ॥१॥ भवेत्कर्तृसत्ताकल्पनं यदि कर्तृमात्रादुत्पत्तिक्रिया सिद्ध्येत् । सा हि कर्तारमिव स्वसिद्धये करणोपकरणाधिकरणादीनि कारकान्तराण्यपि सहकारीण्यपेक्षते तदभावात्सत्त्वेन कल्पितमपि जगन्नोत्पत्तुं शक्नोतीत्याशयेनाह—**जगदादी**ति । आदिपदं वैचित्र्यप्रपञ्चार्थम् । इवकारस्त्वत्यन्तासंभावितत्वद्योतनार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्माद्रज्जुसर्पादिवत्सहकारिकारणानामभावेऽपि अवोदितमाविर्भूतं यद्यभ्युपगच्छसि तर्हि मूलकारणमेव भ्रान्तिकृतजगत्स्वभावस्थितिं गतं न वस्तुतो जगत्सर्गोऽस्तीति व्यर्था तस्य प्रलये सत्त्वकल्पनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेव स्पष्टमाह—**सर्गादा**विति ॥५॥ ननु प्रलये सर्वजगत्सत्त्वस्वीकारान्न सहकारिदौर्लभ्यं, तदन्तर्गतैः पृथ्व्यादिभिः परस्परमुपकर्तुं शक्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**अथे**ति । तत्पूर्वं पृथ्व्याद्युत्पत्तिपूर्वकं वाच्यम् । नहि स्वयमेवानुत्पन्नमन्यस्योत्पत्तौ सहकारि भवितुं शक्नोति । तथाचोत्पत्तिसिद्धौ सहकारित्वसिद्धिस्तत्सिद्धावुत्पत्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽत्र दूषणमित्यर्थः ॥६॥ इत्थं च सांख्यादिकल्पना बालिशकल्पनैवेत्युपसंहरति—**तस्मा**दिति । पदे सप्रकृतौ शान्तं प्रलये तिरोहितम् ॥ ७ ॥ परमते निरस्ते परिशिष्टं स्वसिद्धान्तं दर्शयति—**तस्मा**दिति ॥८॥ 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' इत्यादिश्रुतीनामपि बाधायां सामानाधिकरण्यादत्रैव तात्पर्यमित्याशयेनाह—**अत्यन्ताभाव** इति । तत्प्रसिद्धं श्रुतितात्पर्यम् ॥९॥ एवंच श्रौतबाधात्पूर्वं जागतं घटपटादि मुद्गरप्रहारादिना प्रध्वंसैर्वस्त्वन्तरात्मनान्योन्याभावैश्च यदुपशाम्यति इदमिदानीं नास्ति इदं न भवतीति गृह्यमाणमभावरूप उपशमं भजते इति यत्तन्न शाम्यत्येव नासावुपशमः किंतु तिरोधानेन तस्य चक्षुरादिदृश्यताया एवोपरमः । यतश्चित्ते वासनात्मना न शाम्यत्येवेत्यर्थः । अयं न्यायः प्रागभावात्यन्ताभावयोरपि योज्यः । स्वसत्तया ब्रह्मसत्तया वा सतो घटादेर्बाधमन्तरेण क्वाप्यसत्त्वायोगान्मृत्पिण्डभूतलादावदर्शनस्य तिरोधानेनाप्युपपत्तेरिति ॥ १० ॥ यत् यदि दृश्यं भावैः कामकर्मवासनादिबीजैः सह उपशाम्यति तदाऽस्य दृश्यस्यात्यन्ताभाव आत्यन्तिकोच्छेद एव भवेत् । चित्ते तु सति कामादिभावानां दुर्वारत्वान्न शाम्यत्येव । अतो दृश्यता विना ज्ञानं क्व शाम्यति । तदुपशमो दुर्लभ एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अतएव समूलमनोनाशान्तश्रौतबाधातिरिक्तः सर्वदृश्यानर्थसंक्षयरूपे मोक्षे उपायो नास्तीत्याह—**अत्यन्ते**ति । अत्यन्ताभावोऽधिष्ठानदर्शनेन बाध एवात्र युक्तिः । इमां युक्तिं **वर्जयित्वा** ॥१२॥ यत् यदा जगत्त्वसाक्षात्कारवशाच्चिदाकाशस्य बोधः । राहोः शिर इतिवत्षष्ठी । बोधैकरसश्चिदाकाश एव नाणुमात्रमप्यचिद्रूपमस्तीति स्थितं परिनिष्ठितं ज्ञानं भवति तदा अयं देवदत्तादिनामा देहः स विशिष्टमातापितृजन्यः प्रत्यभिज्ञायमान एवाहं इदं परकीयदेहकुड्यादि नाहमिति लोके प्रसिद्धः पामरव्यवहारश्चित्रकथा यथा तथा भाति । भित्तिलिखितचित्रस्य सर्वस्य परमार्थतो भित्तिमात्रत्वेऽपि चित्रप्रासादभित्तौ इयं भित्तिरिति भवति चित्रमनुष्यगजादौ नेयं भित्तिरिति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ चित्रकथा-

अयं कल्पः क्षणश्चायमिमे मरणजन्मनी ॥ १४
अयं कल्पान्तसंरम्भो महाकल्पान्त एष सः ।
अयं स सर्गप्रारम्भो भाव्यभावक्रमस्त्वसौ ॥ १५
लक्ष्माणीमानि कल्पानामिमा ब्रह्माण्डकोटयः ।
एते चेमे परिगता इमे भूय उपागताः ॥ १६
इमानि धिष्ण्यजालानि देशकालकला इमाः ।
महाचित्परमाकाशमनावृतमनन्तकम् ॥ १७
यथापूर्वं स्थितं शान्तमित्येवं कचति स्वयम् ।
परमाणुसहस्रांशुभास एता महाचितेः ॥ १८
स्वयमन्तश्चमत्कारो यः समुद्वीर्यते चिता ।
तत्सर्गभानं भातीदमरूपं नतु भित्तिमत् ॥ १९
नोद्यन्ति नच नश्यन्ति नायान्ति नच यान्ति च ।
महाशिलासु लेखानां सन्निवेशा इवाचलाः ॥ २०
इमे सर्गाः प्रस्फुरन्ति स्वात्मनात्मनि निर्मले ।
नभसीव नभोभागा निराकारा निराकृतौ ॥ २१
द्रवत्वानीव तोयस्य स्पन्दा इव सदागतौ ।
आवर्ता इव चाम्भोधेर्गुणिनो वा यथा गुणाः ॥ २२
विज्ञानघनमेवैकमिदमेवमवस्थितम् ।
सोदयास्तमयारम्भमनन्तं शान्तमाततम् ॥ २३
सहकार्यादिहेतूनामभावे शून्यतो जगत् ।
स्वयंभूर्जायते चेति किलोन्मत्तकफूत्कृतम् ॥ २४
प्रशान्तसर्वार्थकलाकलङ्को
निरस्तनिःशेषविकल्पतल्पः ।
चिराय विद्रावितदीर्घनिद्रो
भवाभयो भूषितभूः प्रबुद्धः ॥ २५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे स्थितिबीजोपन्यासो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ३

श्रीराम उवाच ।

महाकल्पान्तसर्गादौ प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ।
स्मृत्यात्मा जायते मन्ये स्मृत्यात्मैव ततो जगत् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

महाप्रलयसर्गादावेवमेतद्रघूद्वह ।
स्मृत्यात्मैव भवत्यादौ प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ॥ २

न्यायमेव पृथ्व्यादिष्वपि प्रपञ्चयति—इदमित्यादिना ॥ १४ ॥ एष दृश्यमानः स श्रुतिपुराणप्रसिद्धो भाव्यानां सृज्यानामाकाशादीनां भावक्रमः सृष्टिक्रमः ॥ १५ ॥ लक्ष्माणि लक्षणानि । परिगता अतीताः सर्गाः ॥ १६ ॥ धिष्ण्यजालानि चतुर्दशधा भिन्ना देवमनुष्यादिस्थानभेदाः । देशानां सप्तद्वीपानां कालानां कृतत्रेताद्वापरादीनां कलाः कल्पनाः ॥ १७ ॥ इत्येवं वर्णितेन चित्रकथान्यायेन महाचित्परमाकाशमेव स्वयं स्वात्मनि कचति स्फुरति नान्यदित्यर्थः । तर्हि किं महाचित्प्रकाश एतावानेव नेत्याह—**परमाण्विति** । यथा गवाक्षच्छिद्रान्तर्गतपरमाणुषु सहस्रांशोर्भासः प्रभाः परिच्छिन्नास्तथा मनोनिर्गतब्रह्माण्डकोटिषु परिच्छिन्ना एताश्चिद्भासः । यथा च नभोविस्तृतेन सूर्यप्रकाशेन परमाणुभेदभ्रमणादि दृश्यते तथा महाचित्परमाकाशेऽपीति भावः ॥ १८ ॥ तथाच मनःपरिच्छेदपीडिता चित् स्वान्तर्गतं जगद्भ्रमतीवेत्युत्प्रेक्षमाण आह—**स्वयमिति** ॥ १९ ॥ स्फटिकशिलान्तर्नयनदोषात्प्रतीयमाना रेखा इव न पदार्थभेदाः सन्तीत्याह—**नोद्यन्ती**त्यादिना ॥ २० ॥ नभसीवेत्यादयः पृथक्सत्ताशून्यत्वे दृष्टान्ताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सोदयास्तमयारम्भमिदं जगदेवमुक्तदृष्टान्तानुसारेण शान्तं ब्रह्मैवाततं विस्तृतम् ॥ २३ ॥ एवंच सहकार्यभावे सत्यपि कर्तरि उत्पत्त्याद्यसिद्धेः सांख्यानां कल्पना उन्मत्तचेष्टेवेत्युपसंहरति—**सहकारी**ति । स्वयं भवति अस्तीति स्वयंभूः । प्रागुत्पत्तेः पृथक्सत्त्वेनाभ्युपगतोऽपि पदार्थ इत्यर्थः । शून्यतः शून्यकल्पप्रधानादित्यर्थः । जायते चेति चकारो जन्युत्तरभाविनी सत्ता प्रागेवाभ्युपगता चेज्जनिकल्पनवैयर्थ्यमपीति दोषान्तरसमुच्चयार्थः ॥ २४ ॥ सर्वार्थस्वप्रदर्शनहेतुत्वाद्विकल्पास्तल्पमिव । तत्कल्पनेऽपि हेतुर्दीर्घनिन्द्रा अविद्या सैव स्वरूपजागरेण विद्राविता चेत्स्वाप्नव्याघ्रादिकल्पजन्ममृत्य्वादिभयहेतुबाधादभयः । तल्पादुत्थितेन राज्ञा स्वसभाभूरिव भूषिता अलंकृता ब्रह्मवित्सभाभूर्येन तथाविधो भवेत्युपदेश आशीश्च ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे स्थितिबीजोपन्यासो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

विवर्तत्वं प्रतिष्ठाप्याऽपवादोऽत्र प्रदर्श्यते ।
बोधदृष्ट्याऽज्ञदृष्ट्या तु जगदानन्त्यमुच्यते ॥ १ ॥

बाह्यघटाद्युत्पत्तावुत्पत्तिकर्त्रतिरिक्तसहकार्यपेक्षास्तु, जगत्तु त्वया हिरण्यगर्भमनःसंकल्पजं तदीयस्मृतिमनोराज्यकल्पमुक्तं, नच तत्र सहकार्यपेक्षा दृष्टा, एवं च प्रलये प्रकृतौ स्वसत्तायां तिरोभूय सन्नेव मनोरूपः प्रजापतिः स्मृत्यात्मा जायते, तस्मिंश्च संस्कारात्मना सदेव जगत्स्मृत्यात्मैव जायते चेत्को विरोध इति गूढाभिसंधिना रामः पृच्छति—**महाकल्पान्ते**ति ॥ १ ॥ अस्त्वेवं तथापि जगतो न प्रलये सत्त्वसिद्धिः, स्वप्नमनोरथस्मृत्यादिविषयस्य स्वकालेऽपि सत्त्वाप्रसिद्धेस्तद्बलेन प्रलये सत्त्वकल्पनासिद्धेरिति गूढाभिसंधिरेव गुरुरभ्युपगमेन समाधत्ते—

१ मनारंभं इति पाठः.

तत्संकल्पात्मकजगत्स्मृत्यात्मैवमिदं ततः ।
भाति संकल्पनगरं स्थितं पूर्वं प्रजापतेः ॥ ३
स्मृतिर्न संभवत्येव सर्गादौ परमात्मनः ।
जन्माभावात्कथं कुत्र नभसीव महाद्रुमः ॥ ४

श्रीराम उवाच ।

न संभवति किं ब्रह्मन्सर्गादौ प्राक्तनी स्मृतिः ।
महाप्रलयसंमोहैर्नश्यति प्राक्स्मृतिः कथम् ॥ ५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ये महाप्रलये प्राज्ञाः सर्वे ब्रह्मादयः पुरा ।
किल निर्वाणमायातास्तेऽवश्यं ब्रह्मतां गताः ॥ ६
प्राक्तनः कः स्मृतेः कर्ता तस्मात्कथय सुव्रत ।
स्मृतिर्निर्मूलतां याता स्मर्तुर्मुक्ततया यतः ॥ ७
अतः स्मर्तुरभावेन स्मृतिर्वोदेति किं कथम् ।
अवश्यं हि महाकल्पे सर्वे मोक्षैकभागिनः ॥ ८
नानुभूतेऽनुभूते च स्वतश्चिद्व्योम्नि या स्मृतिः ।
सा जगद्भूरिति प्रौढा दृश्या सास्त्येव चित्प्रभा ॥ ९
भाति संवित्प्रभैवेयमनाद्यन्तावभासिनी ।
यत्तदेतज्जगदिति स्वयंभूरिति च स्थितम् ॥ १०
अनादिकालसंसिद्धं यद्भानं ब्रह्मणो निजम् ।
स आतिवाहिको देहो विराजो जगदाकृतिः ॥ ११
परमाणाविदं भाति त्रिजगत्सवनाभ्रखम् ।
देशकालक्रियाद्रव्यदिनरात्रिक्रमान्वितम् ॥ १२
परमाणुः प्रविततस्तस्यास्ते तादृगेव च ।
भाति भासुरताकारि तादृग्गिरिकुलं पुनः ॥ १३
तत्रापि तादृगाकारमेव प्रत्यनुसंततम् ।
दृश्यमाभाति भारूपमेतदङ्ग न वास्तवम् ॥ १४
इत्यस्त्यन्तो न सद्दृष्टेरसद्दृष्टेश्च वा क्वचित् ।
अस्यास्त्वभ्युदितं बुद्धं नाबुद्धं प्रति वानघ ॥ १५
बुद्धं प्रतीदं ब्रह्मैव केवलं शान्तमव्ययम् ।
अबुद्धं प्रति बुद्ध्यैतद्भासुरं भुवनान्वितम् ॥ १६
यथेदं भासुरं भाति जगदण्डकजृम्भितम् ।
यथा कोटिसहस्राणि भान्त्यन्यान्यप्यणावणौ ॥ १७
यथा स्तम्भे पुत्रिकान्तस्तस्याः स्वाङ्गेषु पुत्रिका ।
तस्याश्च पुत्रिकास्त्यङ्गे तथा त्रैलोक्यपुत्रिका ॥ १८
नाभिन्ना नापि संख्येया यथाद्रौ परमाणुकाः ।
तथा ब्रह्म बृहन्मेरौ त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ १९
सूर्याद्यंशुषु संख्यातुं शक्यन्ते लघवोऽणवः ।
उत्पद्यन्ते चिदादित्ये त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ २०

महाप्रलयेति ॥२॥ प्रजापतेः पूर्वं प्राथमिकं संकल्पनगरमेवैतज्जगदिति स्थितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हि बाह्यविकारमनोतिरिक्तविषयात्मना जगन्माभूत्सत्यं मनोविकारात्मना तु सत्यमेव । यथा चित्रतुरगो मांसविकारात्मना ह्यसत्योऽपि रङ्गद्रव्यविकारात्मना सत्यस्तद्वदिति रामशङ्कां लिङ्गैरुपलक्ष्याह—**स्मृति**रिति । अयं भावः—सति हि स्मर्तरि स्मृत्यादयो मनःपरिणामाः स्युः । तत्र न तावत्परपरिकल्पितं प्रधानं स्मृतिसमर्थम् । मृदादिवदचेतनत्वात् । नापि पुरुषाः । परैस्तेषामसङ्गोदासीननिर्विकारत्वाभ्युपगमात् । परस्परव्यावर्तकधर्मानभ्युपगमेन भेदासिद्ध्या परमात्माभेदे तु सुतरां स्मृतिर्न संभवत्येव । जन्माभावात् विकारान्तराणां तत्पूर्वकत्वात् 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुत्या तस्य मनोनिषेधात्तद्द्वारा स्मर्तृत्वासिद्धेस्तस्य स्मृतिर्नभोद्रुमकल्पैवेति ॥४॥ ननु यथा प्रात्यहिकी सुषुप्तिस्तथा प्रलयोऽपि तत्र च लीनस्य मनसो जागरादाविव सर्गादावप्याविर्भावात्तदवच्छिन्नप्रजापतेरन्यस्य वा स्मर्तृत्वे को विरोध इत्याशयेन रामः शङ्कते—**न संभवती**ति । प्राक्स्मृतिः पूर्वकल्पीयसंस्कारः ॥५॥ अभिसंधिमुद्घाटयन् वसिष्ठः परिहरति—**ये महाप्रलये** इत्यादिना । अयं भावः—इयं तव शङ्का किं हिरण्यगर्भजीव एक एव स्वमनसा नानाजीवशरीरादिभेदान्परिकल्प्य संसरतीति मतेन वा नानाजीवाः स्वस्वोपभोगयोग्यप्रपञ्चभागं कल्पयन्तो हिरण्यगर्भमपि स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण सर्वस्रष्टारं कल्पयन्तीति मतेन वा । तत्र द्वितीये 'महाकल्पान्तसर्गादौ प्रथमोऽसौ प्रजापतिः' इत्यादि त्वदीयशङ्कोपक्रमविरोधात्सृष्टिश्रुत्यननुगुणत्वात् प्रथमकल्पः परिशिष्यते । तत्र च प्राक्तनकल्पीयजीवजगतां महाप्रलयकाले हिरण्यगर्भमुक्त्यैव मुक्तत्वाज्जीवान्तरापरिशेषात्स्मर्ता न कश्चिदस्तीति नैतत्सर्गसिद्धिरिति । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवं पूर्वपूर्वकल्पीयसर्गा अपि स्मृतिरूपा न सिध्यन्तीति या स्मृतिरिति त्वया शङ्किता जगद्भूर्जगत्स्थितिः सा प्रौढा ब्रह्मचित्प्रभैव सास्त्येव सदेति सत्कार्यवादिनीनां श्रुतीनामाशय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तार्थमेव स्पष्टमाह—**भाती**ति ॥ १० ॥ विराजो ब्रह्माण्डशरीरस्योपादानभूत आतिवाहिकः सूक्ष्मो देहः स परमात्मैवेत्यर्थः । तथाच ब्रह्मैव सूक्ष्मस्थूलभावारोपक्रमेण जगदात्मना भातीति भावः ॥ ११ ॥ अव्यवस्थितस्वभावत्वादपि जगतो न जगद्रूपेण सत्ता किंतु ब्रह्मरूपेणैवेत्याशयेनाव्यवस्थितस्वभावमुपपादयति—**परमाणा**वित्यादिना ॥ १२ ॥ तस्य पूर्वपरमाणोरन्तरन्यः प्रविततः परमाणुरास्ते स च तादृक् पूर्वपरमाणुसदृश एव, पुनस्तत्रापि तादृक् सवनाभ्रखं गिरिकुलं भातीत्येव प्रत्यनुसंततिमिति परेणान्वयः ॥ १३ ॥ उपपादितेन यत्फलितं तदाह—**एतदि**ति ॥१४॥ एवंच सन्मात्रदृष्टिस्तत्त्वज्ञं प्रति स्वतो यथा अनन्ता एवमसदनृतजगद्दृष्टिरप्यज्ञं प्रति संख्यया अनन्तैवेत्याह–**इती**ति । अभ्युदितं परमाभ्युदयं प्राप्तम् । बुद्धं तत्त्वज्ञं प्रति । न आबुद्धं येन स नाबुद्धोऽज्ञस्तं प्रति वा ॥ १५ ॥ तदेव स्पष्टीकृत्य दर्शयति—**बुद्धं प्रती**त्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥१९॥ शक्यन्ते यदीति शेषः । पूर्वश्लोकान्तेति चानुषञ्जनीयम् ॥२०॥

---

१ स्फुटं इति पाठः.

यथाणवो वहन्त्यर्कदीप्तिष्वप्सु रजःसु च ।
तथा वहन्ति चिद्व्योम्नि त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ २१
शून्यानुभवमात्रात्म भूताकाशमिदं यथा ।
सर्गानुभवमात्रात्म चिदाकाशमिदं तथा ॥ २२
सर्गस्तु सर्गशब्दार्थतया बुद्धो नयत्यधः ।
स ब्रह्मशब्दार्थतया बुद्धः श्रेयो भवत्यलम् ॥ २३
विज्ञानात्मा शासिता विश्वबीजं
ब्रह्मैवालं स्वं चिदाकाशमात्रम् ।
यस्माज्जातं यत्तदेवेति विद्या-
द्वेद्यं स्वान्तर्बोधसंबोधमात्रम् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे जगदानन्त्यवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इन्द्रियग्रामसंग्रामसेतुना भवसागरः ।
तीर्यते नेतरेणेह केनचिन्नाम कर्मणा ॥ १
शास्त्रसत्संगमाभ्यासात्सविवेको जितेन्द्रियः ।
अत्यन्ताभावमेतस्य दृश्यस्याप्यवगच्छति ॥ २
एतत्ते कथितं सर्वं स्वरूपं रूपिणां वर ।
संसारसागरश्रेण्यो यथा यान्ति प्रयान्ति च ॥ ३
बहुनात्र किमुक्तेन मनःकर्मद्रुमाङ्कुरः ।
तस्मिंश्छिन्ने जगच्छाखी छिन्नः कर्मतनुर्भवेत् ॥ ४
मनः सर्वमिदं राम तस्मिन्नन्तश्चिकित्सिते ।
चिकित्सितो वै सकलो जगज्जालामयो भवेत् ॥ ५
तदेतज्जायते लोके मनोमननमाकुलम् ।
मनसो व्यतिरेकेण देहः क्व किल दृश्यते ॥ ६
दृश्यात्यन्तासंभवेन ऋते नान्येन हेतुना ।
मनःपिशाचः प्रशमं याति कल्पशतैरपि ॥ ७
एतच्च संभवत्येव मनोव्याधिचिकित्सिते ।
दृश्यात्यन्तासंभवात्म परमौषधमुत्तमम् ॥ ८
मनो मोहमुपादत्ते म्रियते जायते मनः ।
तत्त्वचिन्ताप्रसादेन बध्यते मुच्यते पुनः ॥ ९
स्फुरतीदं जगत्सर्वं चित्ते मननमूर्च्छिते ।
शून्यमेवाम्बरे स्फारे गन्धर्वाणां पुरं यथा ॥ १०
मनसीदं जगत्कृत्स्नं स्फारं स्फुरति चास्ति च ।
पुष्पगुच्छ इवामोदस्तत्स्थं तस्मादिवेतरत् ॥ ११
यथा तिलकणे तैलं गुणो गुणिनि वा यथा ।

वहन्ति प्रवहन्ति । भ्रमन्तीति यावत् ॥२१॥ ननु निष्प्रपञ्चस्य कूटस्थस्य कथं सविकारसर्गात्मना भानमिति चेद्यथा नीरूपस्याशून्यस्य चाकाशस्य तद्विरुद्धरूपवच्छून्यतया भानं तद्वदित्याह—**शून्येति** । शून्यमावरणाभावः । असन्नैल्यं च तदनुभवमात्रात्म तथाऽनुभूयमानं नतु वास्तवपूर्णनीरूपानुभवात्मेत्यर्थः ॥ २२ ॥ **नयत्यध** इति । 'उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इत्यादिश्रुतेः । **श्रेयो भवती**ति । 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥ किं तटस्थतयापि ज्ञातं ब्रह्म श्रेयो भवति नेत्याह—**विज्ञानात्मे**ति । यो विज्ञानात्मा जीवाख्यः प्रत्यगात्मा यश्च विश्वस्य बीजं कारणं शासिता चेश्वरस्तौ परमार्थदृशा परिशोधने अलं पूर्णं स्वं प्रत्यगेकरसं चिदाकाशमात्रं ब्रह्मैव । यतो हि बाह्यमाभ्यन्तरं च भेदकोपाधिद्वयं ब्रह्मणः सकाशादेव जातं श्रूयते । यद्यस्माज्जातं तत्तदेवेति च 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यादिनावगतं तस्मात्सर्वं वेद्यं स्वान्तर्बोधे संबोधमात्रं शुद्धं चिन्मात्रमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जगदानन्त्यवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

इह विश्वस्थितेर्मूलं सेन्द्रियं मन ईर्यते ।
तस्योच्छेदे जगच्छून्यं दृश्यासंभवदर्शनात् ॥ १ ॥

इन्द्रियग्रामाणां संग्रामो जयस्तल्लक्षणेन सेतुना ॥ १ ॥ इन्द्रियजये च विवेक उपायस्तत्र च सज्जनसच्छास्त्रैकनिष्ठतोपाय इत्याशयेनाह—**शास्त्रे**ति ॥ २ ॥ विहितस्येन्द्रियजयस्य प्रकृतसंबन्धं वक्तुं प्रागुक्तं स्मारयति—**एतदि**ति । रूपिणां सौन्दर्यवतां वर श्रेष्ठ । प्रयान्ति अपगच्छन्ति । 'न यान्ति' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ३ ॥ भोक्तुर्भोग्यभोगाकारपरिणतानि विहितनिषिद्धकर्माण्येव तनुः शरीरं यस्य तथाविधो जगच्छाखी संसारवृक्षश्छिन्नो भवेत् ॥ ४ ॥ जगज्जाललक्षण आमयो रोगः ॥ ५ ॥ ननु मनसि चिकित्सितेऽपि देहाधीने सुखदुःखे स्यातां तत्राह—**तदेतदि**ति । मनसो देहाकारमननमेव स्वप्न इव आकुलं क्रियासमर्थं देहो जायते ॥ ६ ॥ तर्हि मनश्चिकित्सायां किमौषधं तदाह—**दृश्ये**ति । दृश्यस्य अत्यन्ताभावो बाधस्तस्मात् ऋते । तृतीया छान्दसी ॥ ७ ॥ ननु मनोरोग आभ्यन्तरो दृश्यं तु बाह्यं तत् कथं बाह्यार्थात्यन्तासंभवादान्तरमनश्चिकित्सासंभवस्तत्राह—**एतदि**ति । एतद्दृश्यात्यन्तासंभवात्मकं परमौषधं मनोव्याधिचिकित्सिते संभवत्येवोपाय इति शेषः । चिकित्सिते इति भावे क्तः ॥ ८ ॥ कथं संभवति तदाह—**मन** इति । नहि मनस आन्तरता अर्थानां बाह्यता च वास्तवी, किंतु मन एव तथा द्वैविध्यादिकल्पनया मोहं भ्रान्तिमुपादत्ते । जन्ममृत्युबन्धमोक्षादि च कल्पयतीत्यर्थः ॥९॥ कथमिदं ज्ञातमिति चेदन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह—**स्फुरतीति** । मननेन मूर्च्छिते समुच्छ्रिते ॥ १० ॥ तथा च विमर्शो जगन्मनोधर्म एवेति न धर्मिनिवृत्तौ स्थातुमर्हतीत्याशयेन दृष्टान्तानाह—**मनसी**त्यादिना । धर्मेषु धर्मिभेदो न वास्तव इति द्योतना-

१ कल्पशतैरति इति पाठः.

यथा धर्मिणि वा धर्मस्तथेदं चित्तके जगत् ॥ १२
रश्मिजालं यथा सूर्ये यथालोकस्तु तेजसि ।
यथौष्ण्यं चित्रभानौ च मनसीदं तथा जगत् ॥ १३
शैत्यं यथैव तुहिने यथा नभसि शून्यता ।
यथा चञ्चलता वायौ मनसीदं तथा जगत् ॥ १४
मनो जगज्जगदखिलं तथा मनः
परस्परं त्वविरहिते सदैव हि ।
तयोर्द्वयोर्मनसि निरन्तरं क्षिते
क्षितं जगन्नतु जगति क्षिते मनः ॥ १५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० स्थितिप्रकरणे स्थित्यङ्कुरकलनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५

श्रीराम उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ पूर्वापरविदां वर ।
अयं मनसि संसारः स्फारः कथमिव स्थितः ॥ १
यथायं मनसि स्फारः संसारः स्फुरति स्फुरन् ।
दृष्टान्तदृष्ट्या स्फुटया तथा कथय मेऽनघ ॥ २
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यथैन्दवानां विप्राणां जगन्त्यवपुषामपि ।
स्थितानि जातदार्ढ्यानि मनसीदं तथा स्थितम् ॥ ३
लवणस्य यथा राज्ञश्चेन्द्रजालाकुलाकृतेः ।
चण्डालत्वमनुप्राप्तं तथेदं मनसि स्थितम् ॥ ४
भार्गवस्य चिरं कालं स्वर्गभोगबुभुक्षया ।
यथा भोगाधिनाथत्वं संसारित्वं बभूव च ॥ ५
भोगेश्वरत्वं च यथा तथेदं मनसि स्थितम् ।
श्रीराम उवाच ।
भगवन्भृगुपुत्रस्य स्वर्गभोगबुभुक्षया ॥ ६
कथं भोगाधिनाथत्वं संसारित्वं बभूव च ।
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
शृणु राम पुरा वृत्तं संवादं भृगुकालयोः ॥ ७
सानौ मन्दरशैलस्य तमालविटपाकुले ।
पुरा मन्दरशैलस्य सानौ कुसुमसंकुले ॥ ८
अतप्यत तपो घोरं कस्मिंश्चिद्भगवान्भृगुः ।
तमुपास्ते स तेजस्वी बालः पुत्रो महामतिः ॥ ९
शुक्रः सकलचन्द्राभः प्रकाश इव भासुरः ।
भृगुर्वनवरे तस्मिन्समाधावेव संस्थितः ॥ १०
सर्वकालं समुत्कीर्णो वनोपलतलादिव ।
शुक्रः कुसुमशय्यासु कलधौताजिरेषु च ॥ ११
मन्दरोद्दामदोलासु बालो रमणलीलया ।
विद्याविद्यादृशोर्मध्ये शुक्रः प्राप्तमहापदः ॥ १२
त्रिशङ्कुरिव रोदोन्तरवर्तत तदाकुलः ।
निर्विकल्पसमाधिस्थे स कदाचित्पितर्यथ ॥ १३
अव्यग्रोऽभवदेकान्ते जितारिरिव भूमिपः ।
ददर्शाप्सरसं तत्र गच्छन्तीं नभसः पथा ॥ १४
क्षीरोदमध्यलुलितां लक्ष्मीमिव जनार्दनः ।
मन्दारमालावलितां मन्दानिलचलालकाम् ॥ १५
हारझाङ्कारिगमनां सुगन्धितनभोनिलाम् ।
लावण्यपादपलतां मदघूर्णितलोचनाम् ॥ १६
अमृतीकृततद्देशां देहेन्दूदयदीप्तिभिः ।
कान्तामालोक्य तस्याभूदुल्लसत्तरलं मनः ॥ १७

यान्त्य इवकारः ॥ ११ ॥ १२ ॥ चित्रभानौ अग्नौ ॥१३॥१४॥ मनोजगतो धर्मिधर्मभावेनाभेदेऽपि धर्मिमनोनाशादेव जगन्नाशो नतु वैपरीत्येन तथैव लोके दर्शनादित्याशयेनोपसंहरति—**मन** इति । अविरहिते अविनाभूते । क्षिते नष्टे सति क्षितं नष्टं भवति ॥ १५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे स्थित्यङ्कुरकलनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

भृगावत्र समाधिस्थे शुक्रस्य क्रीडतो गिरौ ।
अप्सरोदर्शने मोहात्तन्मयीभाव ईर्यते ॥ १ ॥

कथं कीदृशदृष्टान्तप्रकारेणेव बहिः स्फुरन्नयं स्फारः संसारो मनसि यथा स्फुरति प्रत्यक्षं प्रतिभाति तथा दृष्टान्तदृष्ट्या दृष्टान्तप्रदर्शनेन कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ उक्तान्येवात्रैन्दवादिजगन्ति दृष्टान्त इत्याह—**यथेति** ॥ ३ ॥ आकुलाकृतेर्व्याकुलचित्तस्य ॥ ४ ॥ भार्गवोपाख्यानमप्यत्र दृष्टान्तत्वेनावतारयति—**भार्गवस्येति** । भोगाधिनाथत्वमप्सरोभोगलिप्सुत्वम् । संसारित्वं तदर्थं स्वर्गादिगन्तृत्वं जन्मान्तरवत्त्वं च । नाथतिरत्रोपयाञ्चायाम् ॥ ५ ॥ भोगेश्वरत्वं स्वर्गे अप्सरोभोक्तृत्वम् । प्रश्नः स्पष्टः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सानौ प्रस्थे जातं भृगुकालयोः संवादं शृण्विति पूर्वेणान्वयः । उक्तस्योपोद्घातमाह—**पुरेत्यादिना** ॥ ८ ॥ ९ ॥ सकलः पूर्णः । 'भास्कर' इति पाठे प्रकाशत इति प्रकाशः स्फुरन् भास्कर इव ॥ १० ॥ सर्वकालं संस्थित इति पूर्वेणान्वयः । वनोपलतलात्प्रकृतेः समुत्कीर्णष्टङ्कच्छेदनिष्पादित इवेति निश्चलत्वेनोत्प्रेक्षा । कलधौताजिरेषु रूप्यहेमवेदिकासु ॥ ११ ॥ विद्यादृक् पारमार्थिकात्मतत्त्वदर्शनं अविद्यादृक् पामरादिप्रसिद्धजगत्सत्यतादर्शनं तयोर्मध्ये ॥ १२ ॥ रोदस्योर्द्यावाभूम्योरन्तर्मध्ये विश्वामित्रनिर्मिते स्वर्गे त्रिशङ्कुराजर्षिरिव अवर्तत । अतएव रागादिना आकुलः ॥ १३ ॥ अव्यग्रो विषयान्तरे अव्याक्षिप्तचित्तः ॥ १४ ॥ क्षीरोदस्य मध्याल्लुलितां मथनेनोत्पादिताम् । लक्ष्म्या इवाप्सरसामपि क्षीरोदादुत्पत्तिप्रसिद्धेरुभयविशेषणम् ॥ १५ ॥ सुगन्धितौ नभोनिलौ यया । नभोग्रहणमपगतेऽप्यनिले तत्प्रदेशस्य चिरं सुगन्धित्वद्योतनार्थम् ॥ १६ ॥ देह-

१ तथा इति पाठः.

दृष्टनिर्मलपूर्णेन्दुवपुरम्बुनिधेरिव ।
साप्यालोक्य शुक्रमुखं तथा परवशा ह्यभूत् ॥ १८
मनसिजेषु पराहतमाशयं
स परिबोध्य मनस्तदनूशना ।
विगलितेतरवृत्तितयात्मना
स च वधूमय एव बभूव ह ॥ १९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने भार्गवस्खलनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ तां मनसा ध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः ।
आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेकः किलोशना ॥ १
एषा हि ललना व्योम्नि सहस्रनयनालये ।
संप्राप्तोऽयमहं स्वर्गमालोलसुरसुन्दरम् ॥ २
इमे ते मृदुमन्दारकुसुमोत्तंससुन्दराः ।
द्रवत्कनकनिष्यन्दविलासिवपुषः सुराः ॥ ३
इमास्ता लोचनोल्लासदृष्टनीलाब्जदृष्टयः ।
मुग्धहासविलासिन्यः कान्ता हरिणदृष्टयः ॥ ४
इमे ते कौसुमोद्योता अन्योन्यप्रतिबिम्बिताः ।
विश्वरूपोपमाकारा मरुतो मत्तकाशिनः ॥ ५
ऐरावणकटामोदविरक्तमधुपश्रुताः ।
इमास्ताः काकलीगीता गीर्वाणगणगीतयः ॥ ६
इयं सा कनकाम्भोजचलद्वैरिञ्चसारसा ।
मन्दाकिनीतटोद्यानविश्रान्तसुरनायका ॥ ७
एते ते यमचन्द्रेन्द्रसूर्यानलजलानिलाः ।
लोकपालास्तनुद्योतकीर्णदीप्तानलार्चिषः ॥ ८
अयं स रणवृत्तान्तहेतिकण्डूयिताननः ।
ऐरावणो रणे दन्तप्रोतदैत्येन्द्रमण्डलः ॥ ९
इमे ते भूतलस्थानाद्व्योम्नि तारकतां गताः ।
वैमानिकाश्चरच्चारुचामीकरमयातपाः ॥ १०
मेरूपलतलास्फालसीकराकीर्णदेवताः ।
एतास्ताः कीर्णमन्दारा गङ्गासलिलवीचयः ॥ ११
एताः प्रसृतमन्दारमञ्जरीपुञ्जपिञ्जराः ।
दोलालोलाप्सरःश्रेण्यः शक्रोपवनवीथयः ॥ १२
इमे ते कुन्दमन्दारमकरन्दसुगन्धयः ।
चन्द्रांशुनिकराकाराः पारिजातसमीरणाः ॥ १३
पुष्पकेसरनीहारपटवासरणोत्सुकैः ।
लताङ्गनागणैर्व्याप्तमिदं तन्नन्दनं वनम् ॥ १४
कान्तगीतरवानन्दप्रनर्तितसुराङ्गनौ ।
इमौ तौ वल्लकीस्निग्धस्वरौ नारदतुम्बुरू ॥ १५
इमे ते पुण्यकर्तारो भूरिभूषणभूषिताः ।
व्योमन्युड्डीयमानेषु विमानेषु च संस्थिताः ॥ १६

लक्षणादिन्दोरुदयो यासां ताभिर्दीप्तिभिः किरणैः ॥ १७ ॥ अम्बुनिधेर्वपुः संस्थानमिव उल्लसत् तरलं च ॥१८॥ स च उशना तदनु अप्सरोदर्शनानन्तरं मनसिजस्येषुभिः पराहतमाशेते विषयेषु मुह्यतीत्याशयं मनो यथाशक्ति विवेकैः परिबोध्य बहिः शारीरकान्तानुसरणादिव्यापारान्निरुध्यैकाग्रतामापाद्यापि अन्तर्विगलितेतरवृत्तितया वध्वेकाग्रचित्तत्वात्तदात्मना वधूमय एव बभूव । 'यच्चित्तस्तन्मयो भवती'त्यादिश्रुतिस्मृत्यनुभवप्रसिद्धिद्योतनाय ह इति निपातः ॥ १९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे भार्गवस्खलनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥५॥

इह शुक्रस्य मनसा स्वर्गे गमनमुच्यते ।
तत्र शक्रेण सन्मानात्संनिधावुपवेशनम् ॥ १ ॥

इदं वक्ष्यमाणप्रकारं मनोराज्यम् । एवकारः प्रकारान्तरवारणाद्देहविस्मृतिपर्यन्ततात्द्योतनार्थः ॥ १ ॥ एषा पुरोवर्तिनी मयानुगम्यमाना सहस्रनयनस्येन्द्रस्यालये स्वर्गे गच्छतीति शेषः । अयं तामनुगच्छन्नहम् ॥ २ ॥ कनकनिष्यन्दो द्रुतसुवर्णम् । तद्धि अत्यन्तं कान्तिमत्प्रसिद्धम् । तदिव विलासि शोभमानं वपुर्येषाम् ॥ ३ ॥ लोचनोल्लासेन प्रत्यक्षेण दृष्टानि नीलाब्जानीव दृष्टयो यासां ता इमाः कान्ता अप्सरसः ॥४॥ कौसुमैः पारिजातादिकुसुमरचितैर्माल्यैरुद्द्योतन्ते प्रकाशन्ते इति कौसुमोद्योताः 'कौस्तुभोद्द्योताः' इति पाठे कौस्तुभबहुद्योतमानाः[1] । अन्योन्यप्रतिबिम्बितत्वादेव विश्वरूपः सर्वाकारो हरिस्तदुपमाकाराः । मत्ता हृष्टाः काशन्ते दीप्यन्ते तच्छीलाः मरुतो देवाः । प्राग्वर्णितानामपि देवानां प्रकारान्तरेण वर्णनान्न पौनरुक्त्यम् ॥ ५ ॥ ऐरावणस्यैरावतस्य कटौ गण्डौ । ताभ्यां मदजलं लक्ष्यते । तदामोदेऽपि विरक्तैरनासक्तैर्मधुपैः श्रुता आकर्णिताः काकल्या मधुरास्फुटध्वनिना गीता आलापिताः ॥ ६ ॥ कनकाम्भोजेषु चलन्तो भ्रमन्तो वैरिञ्चा विरिञ्चिसंबन्धिनो हंसाः सारसाश्च यस्याम् ॥ ७ ॥ तनुद्योतैः शरीरकान्तिभिः कीर्णाः परितः प्रसारिता दीप्तानलार्चिषो यैः ॥ ८ ॥ रणवृत्तान्तेषु युद्धप्रसङ्गेषु हेतिभिरायुधैः कण्डूयितमिव आननं यस्य ॥ ९ ॥ चरन्तः प्रसरन्तश्चारुचामीकरमया इव आतपा देहविमानादिकान्तयो येषाम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चन्द्रांशुनिकरा इव सुखस्पर्शं आकारः शैत्यमान्द्यादियुक्तः संनिवेशो येषाम् ॥ १३ ॥ पुष्पैः केसरैर्नीहारैर्हिममकरन्दकणैः पटान्वासयन्ति सुगन्धयन्तीति पटवासाः परागास्तैश्च यः पवनान्दोलनक्रीडार्थं च परस्परताडनलक्षणो रणस्तत्र उत्सुकैरासक्तैर्लतागणैरङ्गनागणैश्च, लतालक्षणैरङ्गनागणैर्वा, लतासदृशैरङ्गनागणैर्वा व्याप्तम् ॥ १४ ॥ नारदतुम्बुरू गन्धर्वविशेषौ ऋषी वा ॥ १५ ॥१६॥

[1] कौस्तुभवदुद्द्योतमानाः इति पाठः साधुः.

मदमन्मथमत्ताङ्ग्य इमास्ताः सुरयोषितः ।
देवेश्वरं निषेवन्ते वनं वनलता इव ॥ १७
इन्द्राश्मजालकुसुमाश्चिन्तामणिगुलुच्छकाः ।
कल्पवृक्षा इमे पक्वफलस्तबकदन्तुराः ॥ १८
इह तावदिमं शक्रमहमासनसंस्थितम् ।
द्वितीयमिव त्रैलोक्यस्रष्टारमभिवादये ॥ १९
इति संचिन्त्य शुक्रेण मनसैव शचीपतिः ।
तेनाभिवादितस्तत्र द्वितीय इव खे भृगुः ॥ २०
अथ सादरमुत्थाय शुक्रः शक्रेण पूजितः ।
गृहीतहस्त आनीय समीपमुपवेशितः ॥ २१
धन्यस्त्वदागमे नाथ स्वर्गोऽयं शुक्र शोभते ।
उष्यतां चिरमेवेह शक्र इत्थमुवाच तम् ॥ २२
अथ तत्रोपविश्यासौ भार्गवः शोभिताननः ।
श्रियं जहार शशिनः सकलस्यामलस्य च ॥ २३
सकलसुरगणाभिवन्दितोऽसौ
भृगुतनयः शतमन्युपार्श्वसंस्थः ।
चिरतरमतुलामवाप तुष्टिं
नरपतिसत्तमलालनं बभूव ॥ २४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने भार्गवमनोराज्यं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति शुक्रः पुरं प्राप्य वैबुधं स्वेन तेजसा ।
विसस्मार निजं भावं प्राक्तनं व्यसनं विना ॥ १
मुहूर्तमिव विश्रम्य तस्य पार्श्वे शचीपतेः ।
स्वर्गं विहर्तुमुत्तस्थौ स्वर्गाभिपरिमोदितः ॥ २
स्वःश्रियं स समालोक्य लोललोचनवाञ्छिताम् ।
स्त्रैणं द्रष्टुं जगामासौ नलिनीमिव सारसः ॥ ३
तत्र तां मृगशावाक्षीं कान्तामध्यगतामसौ ।
ददर्श विपिनान्तस्थां भृगुश्चूतलतामिव ॥ ४
सापि तं भार्गवं राम दृष्ट्वा परवशाभवत् ।
तामालोक्य लसल्लोलविलासवलिताकृतिम् ॥ ५
आसीद्विलीयमानाङ्गो ज्योत्स्नामिन्दुमणिर्यथा ।
विलीयमानसर्वाङ्गस्तामवैक्षत कामिनीम् ॥ ६
चन्द्रकान्त इव ज्योत्स्नां शीतलां खे विलासिनीम् ।
तेनावलोकिता सापि तत्परायणतां गता ॥ ७
निशान्ते चक्रवाकेन कान्तेव परिकूजिता ।
रसाद्विकसिता नूनमन्योन्यमनुरक्तयोः ॥ ८
प्रातरर्कनलिन्योर्या शोभा सैव तयोरभूत् ।
संकल्पितार्थदायित्वाद्देशस्याभूच्च तेन सा ॥ ९
सर्वाङ्गं विवशीकृत्य कामायैव समर्पिता ।
पेतुः स्मरशरास्तस्या मृदुष्वङ्गेषु भूरिशः ॥ १०
पलाशेष्विव पद्मिन्या धारा इव पयोमुचः ।
सा बभूव स्मरोद्धूता लोलालिवलयाकुला ॥ ११
मन्दवाताभितुन्नाया मञ्जर्याः सहधर्मिणी ।
नीलनीरजनेत्रान्तां हंससारसगामिनीम् ॥ १२
मदनः क्षोभयामास गजः कमलिनीमिव ।
अथ तां तादृशीं दृष्ट्वा शुक्रः संकल्पितार्थभाक् ॥ १३

देवेश्वरमिन्द्रम् ॥ १७ ॥ इन्द्राश्मजालानीन्द्रनीलसमूहरूपाणि । 'चन्द्राश्म' इति पाठे चन्द्रकान्तसमूहसदृशानि कुसुमानि येषाम् । चिन्तामणय एव गुलुच्छकाः कलिकागुच्छानि येषाम् । पक्वैः फलस्तबकैर्दन्तुरा उन्नतदन्ता इव शोभमानाः ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यस्रष्टारं ब्रह्माणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ समीपमानीय उपवेशितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सकलस्य पूर्णस्य अमलस्य रजःकलङ्करहितस्य ॥ २३ ॥ नरपतिसत्तमस्य राजोत्तमस्येन्द्रस्य लालनं लालनीयः पुत्रादिरिव प्रियतम इति यावत् ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे भार्गवमनोराज्यं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इह भूयः स्वकान्तायाः स्वर्गे शुक्रेण दर्शनम् ।
परस्परानुरागेण संगमश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

इति उक्तमनोराज्यप्रकारेण विबुधानां निवासं वैबुधं पुरं स्वर्गम् । स्वेन स्वकीयेन तेजसा पुण्यसामर्थ्येन । व्यसनं मरणदुःखं विनापि ॥ १ ॥ स्वर्गेण सुखातिशयेनाभितः परिमोदितो हर्षितः । 'स्वर्गाभिपरिमोदितः' इति पाठे स्वर्गसंचरणशीलैर्देवैरुत्साहित इत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वःश्रियं स्वर्गशोभां स्वसौन्दर्यं च । लोललोचनस्य स्त्रीजनस्य वाञ्छितामभीष्टतमामिति समालोक्य विचार्य । स्त्रैणं स्त्रीसमूहम् ॥ ३ ॥ तां पूर्वदृष्टामप्सरसम् । भृगुर्भार्गवः ॥ ४ ॥ तामालोक्य स भार्गवोऽपि परवशोऽभवदित्यनुषङ्गः, परेण वान्वयः ॥ ५ ॥ स्वेदाख्यं संचारिभावं दर्शयति—विलीयमानाङ्ग इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ निशि वियोगात्परितः कूजितं रुदितं यया सा कान्ता चक्रवाकिनी निशान्ते प्रातश्चक्रवाकेनावलोकितेव । रसात्प्रेमातिशयाद्विकसिता आविष्कृतशोभा । नूनमित्यभेदोत्प्रेक्षाद्योतनाय ॥ ८ ॥ देशस्य नन्दनोद्देशस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ पलाशेषु पत्रेषु । तस्याः कम्पाख्यं संचारिभावं दर्शयति—सेति । स्मरेणोद्धूता कम्पिता ॥ ११ ॥ सहशब्दः सादृश्ये । सदृशधर्मिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तमः संकल्पयामास संहार इव भूतभुक् ।
त्रिविष्टपस्य देशोऽसौ बभूव तिमिराकुलः ॥ १४
भूलोकस्यान्धतमसा लोकालोकतटो यथा ।
लज्जान्धकारतीक्ष्णांशौ तस्मिंस्तिमिरमण्डले ॥ १५
प्रतिष्ठामागते तस्य मिथुनस्येव मण्डले ।
तेषु सर्वेषु भूतेषु गतेष्वभिमतां दिशम् ॥ १६
तस्मात्प्रदेशाद्भूलोके दिनान्ते विहगेष्विव ।
सा दीर्घचञ्चलापाङ्गी प्रवृद्धमदनव्यथा ॥ १७
आजगाम भृगोः पुत्रं मयूरी वारिदं यथा ।
धवलागारमध्यस्थे पर्यङ्के परिकल्पिते ॥ १८
विवेश भार्गवस्तत्र क्षीरोद इव माधवः ।
सा करावलम्ब्यास्य विवेशावनतानना ॥ १९
रराज च सुरेभस्य हृदि लग्नेव पद्मिनी ।
उवाच चेदं मधुरं रसस्नेहाक्तया गिरा ॥ २०
वचो मधुरमानन्दविलासवलिताक्षरम् ।
पश्यामलेन्दुवदनमण्डलीकृतकार्मुकः ॥ २१
अबलामनुबध्नाति मामेष किल नाङ्ककः ।
पाहि मामबलां नाथ दीनां त्वच्छरणामिह ॥ २२
कृपणाश्वासनं साधो विद्धि सच्चरितव्रतम् ।
स्नेहदृष्टिमजानद्भिर्मूढैरेव महामते ॥ २३
प्रणया अवगण्यन्ते न रसज्ञैः कदाचन ।
अशङ्कितोपसंपन्नः प्रणयोऽन्योन्यरक्तयोः ॥ २४
अधःकरोति निष्यन्दं चन्द्रमाह्लादनं प्रिय ।
न तथा सुखयत्येषा चेतस्त्रिभुवनेशिता ॥ २५
यथा परस्परानन्दः स्नेहः प्रथमरक्तयोः ।
त्वत्पादस्पर्शनेनेयं समाश्वस्तास्मि मानद ॥ २६
चन्द्रपादपरामृष्टा यथा निशि कुमुद्वती ।
संस्पर्शामृतपानेन तव जीवामि सुन्दर ॥ २७
चन्द्रांशुरसपानेन चकोरी चपला यथा ।
मामिमां चरणालीनां भ्रमरीं करपल्लवैः ॥ २८
आलिङ्ग्यामृतसंपूर्णे स्वपद्महृदये कुरु ।
इत्युक्त्वा पुष्पमृद्वङ्गी सा तस्य पतितोरसि ।
व्याघूर्णितालिनयना सुतरोरिव मञ्जरी ॥ २९
तौ दम्पती तत्र विलासकान्ती
विवेशतुस्तासु वनस्थलीषु ।
किञ्जल्कगौरानिलघूर्णितासु
रक्तौ द्विरेफाविव पद्मिनीषु ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने नवसंगमो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इति चित्तविलासेन चिरमुत्प्रेक्षितैः प्रियैः ।
प्रणयैर्भार्गवस्यासीत्तुष्टये सुसमागमः ॥ १
मन्दारमालाकलया विबुधासवमत्तया ।
तदा तेन तया सार्धं द्वितीयेनामलेन्दुना ॥ २
विहृतं मत्तहंसासु हेमपङ्कजिनीषु च ।
तटीष्वमरवाहिन्याः सह चारणकिंनरैः ॥ ३
पीतमिन्दुदलस्यन्दैर्देवैः सह रसायनम् ।
पारिजातलताजालनिलयेषु विलासिना ॥ ४
चारुचैत्ररथोद्यानलतालोलासुदोलया ।
चिरं विलसितं व्यग्रैः सह विद्याधरीगणैः ॥ ५

संहारे प्रलयकाले । भूतभुक् रुद्रः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्याव-यवोऽसौ नन्दनोद्देशः ॥१४॥ लज्जालक्षणस्यान्धकारस्य तीक्ष्णांशौ सूर्यवन्निवारके तिमिरमण्डले तस्मिन्मण्डले नन्दनप्रदेशे तस्य मिथुनस्य स्त्रीपुंसद्वन्द्वस्येव प्रतिष्ठां स्थैर्यं आगते प्राप्ते सतीति परेण सहान्वयः ॥ १५ ॥ भूतेषु तस्याः सखीजनेषु तस्मात्प्रदेशादभिमतां दिशं गतेषु सत्सु ॥ १६ ॥ १७ ॥ धवलागारं स्फाटिकगृहं तन्मध्यस्थे ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुरेभस्यै-रावणस्य ॥ २० ॥ २१ ॥ नाङ्ककोऽनङ्ककः । अबलां मामनुब-ध्नाति निर्बन्धयति । अतएव पाहि ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रणयाः प्रीत्यतिशयाः । अवगण्यन्ते न बहुमन्यन्ते । अशङ्कितं अन्यगोच-रतासोपाधिकत्वविच्छेदापराधगणनादिशङ्कारहितं यथा स्यात्तथा उपसंपन्नः संजातः ॥ २४ ॥ निष्यन्दं देवसंजीवनामृत-स्राविणम् । अधःकरोति संजीवकादाह्लादकाच्च चन्द्रसहस्रा-दपि प्रियतमप्रणय एवातिशेते इति यावत् । त्रिभुवनेशिता त्रैलोक्यैश्वर्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अमृतसंपूर्णे स्नेहदयामृतभरिते हृत्पद्मान्तस्थे हृदये चित्ते । सुतरोः कल्पवृक्षस्य ॥ २९ ॥ विवेशतुः निर्विविशतुः । गुणश्छान्दसः । किञ्जल्कैः केसरैस्तदीयपरागैर्गौरेण पीतेनानिलेन घूर्णितासु कम्पितासु । वनस्थलीपद्मिन्योः साधारणं विशेषणम् ॥३०॥ इति श्रीवासिष्ठ-महारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे नवसंगमो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

विविधस्वर्गभोगान्ते पतितस्यात्र भूरिशः ।
जन्मानि वासनायोगात्तापसत्वं च कीर्त्यते ॥ १ ॥

उत्प्रेक्षितैः कल्पितैः ॥ १ ॥ मन्दारमालाः आकलयति सर्वतो धारयतीति तथोक्तया । 'मन्दारमालालकया' इति पाठः स्पष्टः । विबुधासवममृतं देवभोग्यमासवान्तरं वा ॥ २ ॥ अमरवाहिन्या मन्दाकिन्याः ॥ ३ ॥ इन्दुदलानां चन्द्रकलानां स्यन्दैर्निष्यन्द-रूपैश्चन्द्रकलारब्धशरीरैरिति यावत् । लताजालनिलयेषु कुञ्जेषु ॥ ४ ॥ लताकल्पितया लीलार्थया सुदोलया विलसितं क्रीडितम्

नन्दनोपवनाभोगो मन्दरेणेव वारिधिः ।
भृशमालोड्यतां नीतः प्रथमैः सह शाम्भवैः ॥ ६
बालहेमलताजालजटालासु नदीषु च ।
भ्रान्तमुन्मत्तनागेन मैरवीष्वब्जिनीष्विव ॥ ७
कैलासवनकुञ्जेषु तया सह विलासिना ।
हरेन्दुधवला रात्र्यः क्षिपिता गणगीतिभिः ॥ ८
गन्धमादनशैलस्य विश्रम्योपरि सानुषु ।
सा तेन कनकाम्भोजैरापादमभिमण्डिता ॥ ९
लोकालोकतटान्तेषु विचित्राश्चर्यहारिषु ।
क्रीडितं कृतहासेन राम तेन तया सह ॥ १०
मन्दरान्तरकच्छेषु सार्धं हरिणशावकैः ।
अवसत्स समाः षष्टिं कल्पितामरमन्दिरे ॥ ११
क्षीरार्णवतटीष्वस्य वनितासहचारिणः ।
क्षीणं कृतयुगादर्धं श्वेतद्वीपजनैः सह ॥ १२
गन्धर्वनगरोद्यानलीलाविरचनैरसौ ।
स्रष्टानन्तजगत्स्रष्टेः कालस्यानुकृतिं गतः ॥ १३
अथावसदसौ शुक्रः पुरन्दरपुरे पुनः ।
सुखं चतुर्युगान्यष्टौ हरिणेक्षणया सह ॥ १४
पुण्यक्षयानुसंधानात्ततश्चावनिमण्डले ।
तयैव सह मानिन्या पपातोपहताकृतिः ॥ १५
परालूनसमस्ताङ्गो हृतस्यन्दननन्दनः ।
चिन्तापरवशो ध्वस्तः समितीव हतो भटः ॥ १६
पतितस्यावनौ तस्य चिन्तया सह दीर्घया ।
शरीरं शतधा जातं शिलापातीव निर्झरः ॥ १७
संशीर्णयोर्देहकयोश्चित्तके व्यसनाविले ।
विचेरतुस्तयोर्व्योम्नि निर्नीडौ विहगौ यथा ॥ १८
तत्राविविशतुश्चान्द्रं ते चित्ते रश्मिजालकम् ।
प्रालेयतामुपेत्याशु शालितामथ जग्मतुः ॥ १९
शालींस्तान्भुक्तवान्पक्वान्दशार्णेषु द्विजोत्तमः ।
स शुक्रः शुक्रतामेत्य तद्भार्यातनयोऽभवत् ॥ २०
ततो मुनीनां संसर्गात्तपस्युग्रे व्यवस्थितः ।
अवसन्मेरुगहने मन्वन्तरमनिन्दितः ॥ २१
तत्र तस्य समुत्पन्नो मृग्याः पुत्रो नराकृतिः ।
तत्स्नेहेन परं मोहं पुनरप्याययौ क्षणात् ॥ २२
पुत्रस्यास्य धनं मेऽस्तु गुणाश्चायुश्च शाश्वतम् ।
इत्यनारतचिन्ताभिर्जहौ सत्यामवस्थितिम् ॥ २३
धर्मचिन्तापरिभ्रंशात्पुत्रार्थं भोगचिन्तया ।
क्षीणायुषं तमहरन्मृत्युः सर्पं इवानिलम् ॥ २४
भोगैकचिन्तया सार्धं सममुत्क्रान्तचेतनः ।
प्राप्य मद्रेशपुत्रत्वमासीन्मद्रमहीपतिः ॥ २५
मद्रदेशे चिरं कृत्वा राज्यमुत्सन्नशात्रवम् ।
जरामभ्याजगामात्र हिमाशनिरिवाम्बुजम् ॥ २६
मद्रराजतनुं चारुं तपोवासनया सह ।
तत्याज तेन जातोऽसौ तपस्वी तापसात्मजः ॥ २७
समङ्गाया महानद्यास्तटमासाद्य तापसः ।
तपस्तेपे महाबुद्धिः स राम विगतज्वरः ॥ २८
विविधजन्मदशां विविधाशयः
समनुभूय शरीरपरम्पराः ।
सुखमतिष्ठदसौ भृगुनन्दनो
वरनदीसुतटे दृढवृक्षवत् ॥ २९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने शुक्रविविधजन्मानुभवो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

॥५॥शाम्भवैः शिवानुचरैः प्रमथैः सह आलोड्यतां परिभ्रान्तताम् ॥ ६ ॥ उन्मत्तनागेन मत्तगजेन । मैरवीषु मेरुसंबन्धिनीषु भूमिषु ॥ ७ ॥ हरस्येन्दुना चूडामणिना कृष्णपक्षेऽपि धवलाः । क्षिपिताः क्षिप्ताः । अतिवाहिता इति यावत् । इट् छान्दसः ॥ ८ ॥ सा वधूः ॥ ९ ॥ लोकालोको भूप्रान्तपर्वतः प्रसिद्धः ॥ १० ॥ कच्छेषु जलप्रायशिशिरदेशेषु । हरिणशावकैर्मृगपोतैः । षष्टिं समाः संवत्सरान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मनोरथमात्रेण शुक्र एव सर्वजगत्स्रष्टेः क्रमेण स्रष्टा सन् कालस्यानुकृतिं साम्यं गतः प्रापेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ उपहता पतनप्रतिसंधानभयाद्गलिता आकृतिर्दिव्यशरीरं यस्य ॥ १५ ॥ परालूनानि द्रवीभावेन विच्छिन्नानि समस्ताङ्गानि यस्य । हृते देवैर्बलाद्गृहीते स्यन्दनं विमानं नन्दनं वनं वासोलङ्काराद्युपभोगानन्दसाधनं च यस्य । ध्वस्तः अधःपतितः । समिति युद्धे ॥ १६ ॥ शरीरं द्रवीभूतस्वरूपम् ॥ १७ ॥ चित्तके लिङ्गशरीरे द्वे । व्यसनेन दुःखेन आविले अस्वच्छे ॥ १८ ॥ तत्र व्योम्नि । आविविशतुः प्रविष्टे । प्रालेयतां हिमजलताम् ॥ १९ ॥ दशार्णेषु देशविशेषेषु । शुक्रतां रेतस्ताम् ॥ २० ॥ मेरुगहने इलावृतादिवर्षे ॥ २१ ॥ मृग्या इति अर्थात्साप्सराः शापान्मृगी संपन्नेति गम्यते ॥ २२ ॥ सत्यां श्रुत्यादिप्रमाणनियन्त्रितामवस्थितिं तपोध्यानदानादिनिष्ठां जहौ ॥ २३ ॥ अहरत् अग्रसत् ॥ २४ ॥ मद्रेशो मद्रराजस्तस्य पुत्रत्वं प्राक्तनब्राह्मण्यापेक्षया निकृष्टां क्षात्रयोनिमित्याशयः ॥ २५ ॥ अभ्याजगाम प्राप ॥ २६ ॥ तपोवासनया वानप्रस्थधर्मसंचिन्तयेत्यर्थाद्गम्यते ॥ २७ ॥ विगतज्वरः शान्त्यादिनिरस्तरागादिसंतापः ॥ २८ ॥ असौ प्रागुक्तो भृगुनन्दनः शुक्रो विविधाशयो नानाविधवासनावासितः संस्तत्तदनुसारिणीं विविधजन्मदशां प्राप्य शरीरपरम्पराः सम्यगनुभूय दैवाद्वैराग्यादिसाधनसंप्राप्त्या सुखं निर्विक्षेपं यथा स्यात्तथा वरनद्याः समङ्गायाः सुतटे दृढवृक्षवच्छेदनभेदनादिविक्षेपसहस्रेऽप्यचञ्चलवृत्तिरतिष्ठदित्यर्थः ॥२९॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे शुक्रविविधजन्मानुभवो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ९

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इति चिन्तयतस्तस्य शुक्रस्य पितुरग्रतः।
जगामातितरां कालो बहुसंवत्सरात्मकः॥ १
अथ कालेन महता पवनातपजर्जरः।
कायस्तस्य पपातोर्व्यां छिन्नमूल इव द्रुमः॥ २
मनस्तु चञ्चलाभोगं तासु तासु दशासु च।
बभ्रामातिविचित्रासु वनराजिष्विवैणकः॥ ३
भ्रान्तमुत्क्रान्तमभितश्चक्रार्पितमिवाकुलम्।
मनस्तस्य विशश्राम समङ्गासरितस्तटे॥ ४
अनन्तवृत्तान्तघनां पेलवां सुदृढामपि।
तां संसृतिदशां शुक्रो विदेहोऽनुभवन्स्थितः॥ ५
मन्दराचलसानुस्था सा तनुस्तस्य धीमतः।
तापप्रसरसंशुष्का चर्मशेषा बभूव ह॥ ६
शरीररन्ध्रप्रवहद्वातसीत्काररूपया।
चेष्टा दुःखक्षयानन्दात्काकल्येव प्रगायति॥ ७
मनोवराकमवटे लुठितं भवभूमिषु।
हसतीवेति शुभ्राभ्रसितया दन्तमालया॥ ८
दर्शयन्ती जगच्छून्यं वपुरक्ष्णोरकृत्रिमम्।
मुखारण्यजरत्कूपरूपया गर्तशोभया॥ ९
तापोपतप्ता संसिक्ता वर्षाजलभरेण सा।
प्रागनुस्मरणोल्लासमिव बाष्पं विमुञ्चति॥ १०
चन्द्रानिलविलासेन लुलिता वनभूमिषु।
धारानिकरपातेन विनुन्ना जलदागमे॥ ११
प्रावृण्निर्झररूपेण प्लुता गिरिनदीतटे।
पांसुना पवनोत्थेन दुष्कृतेनेव रूषिता॥ १२
शुष्ककाष्ठवदालोला वातेषु कृतखाकृतिः।
तारमारुतसीत्कारे वने तप इवास्थिता॥ १३
वक्रा शुष्कान्त्रतन्त्री च भूतभाङ्कारकारिणी।
अरण्यलक्ष्मीर्बाल्येव शून्या चर्ममयोदरी॥ १४
रागद्वेषविहीनत्वात्तस्य पुण्याश्रमस्य तु।
महातपस्त्वाच्च भृगोर्न भुक्ता मृगपक्षिभिः॥ १५
यमनियमकृशीकृताङ्गयष्टि-
श्चरति तपः स्म भृगूद्वहस्य चेतः।
तनुरथ पवनापनीतरक्ता
चिरमलुठन्महतीषु सा शिलासु॥ १६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भा० भार्गवकलेवरवर्णनं नाम नवमः सर्गः॥ ९॥

इह शुक्रशरीरस्य भृगुसंनिधिवर्तिनः।
मृतप्रायस्य पतनं शुष्कता चोपवर्ण्यते॥ १॥

इति उक्तप्रकारेण चिन्तयतो मनोराज्यैः कल्पयतः। पितुर्भृगोरग्रतः॥ १॥ पवनातपाभ्यां जर्जरः शिथिलीकृतः॥२॥ तासु तासु स्वकल्पितस्वर्गगमनादिदशासु। एणको हरिणः॥३॥ भोगकल्पनाभिर्भ्रान्तम्। जन्ममरणपरम्पराकल्पनयोत्क्रान्तम्। विशश्राम विश्रान्तिं प्राप॥ ४॥ मनःकल्पनामात्रत्वात्पेलवाम्। सत्यताभ्रान्त्या प्राक्तनदेहविस्मरणात्सुदृढाम्। विदेहः शुक्रदेहनिरपेक्षः॥ ५॥ चर्मशेषा बहिः। अन्तस्त्वस्थिशेषा॥ ६॥ सा तनुरभिमानदुःखक्षयप्रयुक्तादानन्दाद्धेतोः शरीररन्ध्रेषु वेणुरन्ध्रेष्विव प्रवहतः संचरतो वातस्य ये वेणुध्वनिवत्सीत्कारास्तद्रूपया काकल्या सूक्ष्माव्यक्तमधुरध्वनिना देहस्य ईदृशी गतिरिति तच्चेष्टाः प्रगायतीवेत्युत्प्रेक्षा॥ ७॥ तामेव देहदशामुत्प्रेक्षान्तरैरपि वर्णयति—**मनोवराक**मित्यादिना। सा तनुर्भवभूमिषु भोगाशालक्षणे अवटे शुष्कपल्वले इति प्राग्वर्णितप्रकारेण लुठितं मनोवराकं शुभ्राभ्रसितया दन्तमालया हसतीव॥ ८॥ सा तनुर्मुखमण्डलरूपे अरण्ये जरत्कूपसमूहरूपया नासानयनवक्त्रादिगर्तानां शोभया अकृत्रिमं स्वाभाविकं जगतः शून्यमसद्रूपतां विवेकिनां वपुरक्ष्णोः प्रत्यक्षं दर्शयन्तीव स्थितेत्यर्थः। वपुर्ग्रहणं तदाश्रितप्रमाणान्तरोपलक्षणार्थम्॥ ९॥ प्राक्तापोपतप्ता पश्चात्संसिक्ता। प्रागनुस्मरणं स्वबन्धुभूतपूर्वपूर्वदेहपरम्परानुस्मरणं तत्प्रयुक्ताद्दुःखादानन्दाद्वा उल्लसतीति प्रागनुस्मरणोल्लासं बाष्पम्, अश्रुधूमाभासयोः श्लेषादभेदारोपः॥ १०॥ ११॥ प्रावृड्निर्झरस्य रूपेण धातुरागेण प्लुता रञ्जिता॥ १२॥ खाकृतिर्विलोडनोत्थखड्शब्दकरणम्। अव्यक्तानुकरणाड्डाचि बहुलग्रहणान्न द्वित्वम्। भूतानां भाङ्कारो भयङ्करध्वनिस्तत्करणशीला अरण्यलक्ष्मीः अलक्ष्मीः। बाल्या बलिकर्मणा। आहारेणेति यावत्। ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मणि ष्यञ् ङीष्। चर्ममयोदरी चर्ममात्रशेषोदरी॥१३॥१४॥ तर्हि सा तनुः श्वापदगृध्रादिभिः कुतो न भक्षिता तत्राह—**रागे**ति। सप्रमाणत्वाच्च न विशीर्णेत्यपि द्रष्टव्यम्॥ १५॥ यमनियमाभ्यां कृशीकृता अङ्गयष्टिः स्वकल्पितशरीरान्तरं येन। क्लीबेऽपि विभक्त्यलुक् छान्दसः। भृगूद्वहस्य शुक्रस्य चेतश्चित्तं तपश्चरति स्म समङ्गातटे। सा प्राक्तनी शुक्रतनुः॥ १६॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे भार्गवकलेवरवर्णनं नाम नवमः सर्गः॥ ९॥

१ तद्भूतया इति क्वचित्.

दशमः सर्गः १०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ वर्षसहस्रेण दिव्येन परमेश्वरः ।
भृगुः परमसंबोधाद्विरराम समाधितः ॥ १
नापश्यदग्रे तनयं विनयावनताननम् ।
सामन्तं गुणसेनायाः पुण्यं मूर्तमिव स्थितम् ॥ २
अपश्यत्केवलं कायकङ्कालं पुरतो महत् ।
देहयुक्तमिवाभाग्यं दारिद्र्यमिव मूर्तिमत् ॥ ३
तापशुष्कवपुः कृत्तिरन्ध्रस्फुरिततित्तिरि ।
संशुष्कान्त्रोदरगुहाछायाविश्रान्तदर्दुरम् ॥ ४
नेत्रगर्तकसंसक्तप्रसूतनवकीटकम् ।
पर्शुकापञ्जरप्रोतकोशकारकृमिव्रजम् ॥ ५
प्राक्तनीमुपभोगेहामिष्टानिष्टफलप्रदाम् ।
धाराधौतान्त्रया तद्वत्कृशं शुष्कास्थिमालया ॥ ६
शिरोघटेन शुभ्रेण मसृणेनेन्दुवर्चसा ।
विडम्बयच्च कर्पूराप्लुतलिङ्गशिरःश्रियम् ॥ ७
ऋज्व्या संशुष्कशिरया स्वास्थिमात्रावशेषया ।
ग्रीवयात्मानुसृतया दीर्घीकुर्वेदिवाकृतिम् ॥ ८
मृणालिकापाण्डुरया धारावभृतमांसया ।
नासाग्रास्थिकया वक्त्रे कृतसीमाकृतिं दधत् ॥ ९
दीर्घकन्धरया नूनमुन्नतीकृतवक्त्रया ।
प्रेक्षमाणमिव प्राणानुत्क्रान्तानम्बरोदरे ॥ १०
जङ्घोरुजानुदोर्दण्डैर्द्विगुणां दीर्घतां गतैः ।
प्रतिष्ठानमिवाशान्तं दीर्घाध्वश्रमभीतितः ॥ ११
उदरेणातिरिक्तेन चर्मशेषेण शोषिणा ।
प्रदर्शयदिवाज्ञस्य हृदयस्यातिशून्यताम् ॥ १२
प्रेक्ष्य तच्छुष्ककङ्कालमालानं दुःखदन्तिनः ।
पूर्वापरपरामर्शमकुर्वन्भृगुरुत्थितः ॥ १३
आलोकसमकाले हि प्रतिभानं ततो भृगोः ।
चिरमुत्क्रान्तजीवः किं मत्पुत्रोऽयमिति क्षणात् ॥ १४
अचिन्तयत एवास्य भविष्यं तनयं ततः ।
कालं प्रति बभूवाशु कोपः परमदारुणः ॥ १५
अकाल एव मत्पुत्रो नीतः किमिति कोपितः ।
कालाय शापमुत्स्रष्टुं भगवानुपचक्रमे ॥ १६
अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः ।
आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ ॥ १७
खड्गपाशधरः श्रीमान्कुण्डली कवचान्वितः ।
षड्भुजः षण्मुखो बह्व्या वृतः किङ्करसेनया ॥ १८
यच्छरीरसमुत्थेन ज्वालाजालेन वल्गता ।
फुल्लकिंशुकवृक्षस्य बभाराद्रेः श्रियं नभः ॥ १९
यत्करस्थत्रिशूलाग्रनिःसृतैरग्निमण्डलैः ।
विरेजुरुदितैराशाः कानकैरिव कुण्डलैः ॥ २०
यत्परश्वसनापास्तशिखरा मेदिनीभृतः ।
दोलामिव समारूढाश्चेलुः पेतुश्च घूर्णिताः ॥ २१
यत्खड्गमण्डलोद्द्योतैः श्यामं बिम्बं विवस्वतः ।
कल्पदग्धजगद्धूमपर्याकुलमिवाबभौ ॥ २२

दृष्टपुत्रतनोः कोपो भृगोरत्रोपवर्ण्यते ।
कालं प्रत्यथ कालेन बोधनं चात्मविद्यया ॥ १ ॥

परमं परमात्मानं संबोधयति स्फुटं दर्शयतीति परमसंबोधः समाधिस्ततः ॥ १ ॥ गुणसेनाया गुणसमूहस्य सामन्तमधिष्ठातारम् ॥ २ ॥ कायलक्षणं कङ्कालं शवम् ॥ ३ ॥ कङ्कालमेव वर्णयति—**तापे**त्यादिना । तापेनातपेन शुष्कवपुः । राहुः सर्पशिरा इतिवद्बहुव्रीहिः । कृत्तिरन्ध्रेषु चर्मच्छिद्रेषु कृतनीडत्वात् स्फुरितास्तित्तिरयः पक्षिभेदा यत्र । संशुष्कान्त्राया उदरगुहायाश्छायायां विश्रान्ता दर्दुरा भेका यस्य ॥ ४ ॥ नेत्रगर्तके संसक्ता प्रसूता अपत्यपरम्पराभिर्वृद्धा नवकीटका यस्य । पर्शुकानि पार्श्वास्थीनि तल्लक्षणे पञ्जरे प्रोताः कोशकारकृमयः पूर्वदेशप्रसिद्धा लूता वा ॥ ५ ॥ उपभोगेहां भोगवासनां शुष्कास्थिमालया विडम्बयदित्युत्तरेणान्वयः । नानावैचित्र्यसंधिबन्धैर्देहारम्भकत्वेन चास्थ्नां वासनानां च साम्यात् ॥ ६ ॥ त्वचो विशीर्णत्वेनास्थिमात्रशेषादिन्दुवर्चसा पूजाविशेषे कर्पूरैराप्लुतस्याभिषिक्तस्य शिवलिङ्गशिरसः श्रियं शोभां विडम्बयत् अनुकुर्वत् ॥ ७ ॥ वासनाप्रसृतमात्मानमनुसृतयेव ॥ ८ ॥ वर्षधाराभिरवभृतमांसया शीर्णमांसया नासाग्रास्थिकया वक्त्रे मुखमण्डले कृतः सीमामध्यावधारणशङ्कुर्यस्य तदाकृतिं दधत् । नासास्थ्यग्रस्य मुखमण्डलमध्यत्वादित्यर्थः । 'नासाग्रस्थितया' इति पाठे अस्थिकयेति विशेष्यमध्याहार्यम् ॥ ९ ॥ दीर्घया कन्धरया ग्रीवया ॥१०॥ दण्डशब्दस्य प्राण्यङ्गवचनत्वाभावान्न द्वन्द्वैकवद्भावः । जङ्घादिभिरष्टभिः आशान्तं अष्टदिगन्तं प्रति प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठमानं प्रस्थानं कुर्वाणमिव विश्लिष्य पलायनकाममिवेति यावत् । मुगभावश्छान्दसः । दीर्घाध्वश्रमभीतित इति तत्र हेतूत्प्रेक्षा । नहि दीर्घे परलोकाध्वनि कायवहनश्रमः सोढुं शक्यत इति भयादिवेत्यर्थः ॥११॥१२॥ आलानं बन्धनस्तम्भम् ॥ १३ ॥ आलोकनमालोकस्तत्समकालं प्रतिभानं वक्ष्यमाणवितर्कः अभूदिति शेषः ॥ १४ ॥ भविष्यमवश्यभाव्यर्थमचिन्तयतः, तनयं मृतं दृष्ट्वेति शेषः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ अकलितरूपः अरूपोऽपीति यावत् । आकलितं कल्पितं रूपं येनेति वा ॥ १७ ॥ प्रतिपार्श्वं षड्भुजो द्वादशमासभुज इत्यर्थः । षडृतुमुखः ॥ १८ ॥ १९ ॥ आशा दिशः । कानकैः कनकमयैः ॥ २० ॥ परेण प्रबलेन श्वसनेन श्वासवायुना अपास्तशिखराः ॥ २१ ॥ कल्पे प्रलयकाले दग्धस्य

स उपेत्य महाबाहो कुपितं तं महामुनिम् ।
कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्वमुवाच ह ॥ २३
विज्ञातलोकस्थितयो मुने दृष्टपरावराः ।
हेतुनापि न मुह्यन्ति किं तु हेतुं विनोत्तमाः ॥ २४
त्वमनन्ततपा विप्रो वयं नियतिपालकाः ।
तेन संपूज्यसे पूज्यः साधो नेतरयेच्छया ॥ २५
मा तपःक्षपयाऽबुद्धे कल्पकालमहानलैः ।
यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ॥२६
संसारावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः ।
भुक्तानि विष्णुवृन्दानि क न शक्ता वयं मुने ॥ २७
भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन्भोजनं युष्मदादयः ।
स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदीहितम् ॥ २८
स्वयमूर्ध्वं प्रयात्यग्निः स्वयं यान्ति पयांस्यधः ।
भोक्तारं भोजनं याति सृष्टिं चाप्यन्तकः स्वयम् ॥२९
इदमित्थं मुने रूपं ममेह परमात्मनः ।
स्वात्मनि स्वयमेवात्मा स्वत एव विजृम्भते ॥ ३०
नेह कर्ता न भोक्तास्ति दृष्ट्या नष्टकलङ्कया ।
बहवश्चेह कर्तारो दृष्ट्याऽनष्टकलङ्कया ॥ ३१
कर्तृताकर्तृते ब्रह्मन्केवलं परिकल्पिते ।
असम्यग्दर्शनेनैव न सम्यग्दर्शनस्य ते ॥ ३२

जगतो धूमेन पर्याकुलं मुखमिव[1] विकृतम् ॥ २२ ॥ महाबाहो इति रामस्य राज्ञो वा संबोधनम् ॥ २३ ॥ हेतुना परापराधादिनिमित्तेन सतापि ॥ २४ ॥ इतरया शापभयादिनिमित्तया ॥ २५ ॥ शापदाने प्रत्युत तवैवानिष्टं स्यान्न ममेत्याशयेनाह—**मा तप** इति । अबुद्धे व्यर्थबुद्धे इति क्षेपच्छलेन ज्ञानबाधितत्वादविद्यमानबुद्धे इति प्रशंसा । 'समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति कात्यायनवचनविरोधाद्भिन्नवाक्यस्थपदात्परस्य मे इत्यादेशश्छान्दसः ॥ २६ ॥ अप्रधृष्यतामुक्त्वा स्वस्याव्याहतशक्तितामाह—**संसारे**ति । संसारावलयो ब्रह्माण्डपङ्क्तयः । क कस्मिन्विषये न शक्तास्तमुदाहरेत्यर्थः । 'क नु शप्ता' इति पाठे तु क कस्मिन्नपराधे केन वा शापेनाभिभूता इत्यर्थः । स्वयं नियतिः स्वाभाविकी मर्यादा । ईहितमिच्छाद्वेषादिनिमित्तान्तरकृतमित्यर्थः ॥२७॥२८॥ सृज्यत इति सृष्टिस्तां जन्यभावमित्यर्थः । अन्तको विनाशकालः । 'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियते'ति श्रुतेरिति भावः ॥ २९ ॥ कुतस्तव सर्वभोक्तृता किं वा स्वरूपं तत्राह—**इद**मिति । ईदं मूर्तामूर्तं जगत्परमात्मनो मम इत्थं भोज्यस्वभावतयैव स्वस्मिन् कल्पितं रूपम् । यतः परमात्मा स्वात्मनि स्वयमेव जगदात्मना विजृम्भते । अतः स्वयमेवोपसंहरतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इदमप्यौपनिषदव्यवहारदृशोक्तं, परमार्थदृशा त्वाह—**नेहे**ति । कर्मठदृष्ट्या त्वाह—**बहव** इति । अनष्टकलङ्कयेति च्छेदः ॥ ३१ ॥ सम्यग्दर्शनं तत्त्व-

१ पर्याकुलमिवेत्येतावतैव निर्वाहे मुखमिवेत्याद्यधिकमत्रेति भाति.
२ इह इति मुद्रितपुस्तके पाठः.

पुष्पाणि तरुखण्डेषु भूतानि भुवनेषु च ।
स्वयमायान्ति यान्तीह कल्पते हेतुनामभिः ॥ ३३
अब्बिम्बितस्य चन्द्रस्य चलने कैर्त्रकर्तृते ।
न सत्ये नानृते यद्वत्तद्वत्कालस्य सृष्टिषु ॥ ३४
मनो मिथ्याभ्रमाभोगे कर्तृताकर्तृतामयीम् ।
करोति कलनां रज्ज्वां भ्रान्तेक्षण इवाहिताम् ॥ ३५
तेन मागा मुने कोपमापदामीदृशः क्रमः ।
यद्यथा तत्तथैवाशु सत्यमालोकयाकुलः ॥ ३६
न वयं प्रतिभार्थेहा नाभिमानवशीकृताः ।
स्वतो हि तात वशगाः केवलं नियतौ स्थिताः ॥ ३७
प्रकृतव्यवहारेहानियतीर्नियतेर्वशात् ।
प्राज्ञाः समभिवर्तन्ते नाभिमानमहातमः ॥ ३८
कर्तव्यमेव नियतं केवलं कार्यकोविदैः ।
सुषुप्तिवृत्तिमाश्रित्य कदाचित्त्वं न नाशय ॥ ३९
क सा ज्ञानमयी दृष्टिः क महत्त्वं क धीरता ।
मार्गे सर्वप्रसिद्धेऽपि किमन्ध इव मुह्यसि ॥ ४०
स्वकर्मफलपाकोत्थामविचार्य दशां मुने ।
किं मूर्ख इव सर्वज्ञ मुधा मां शप्तुमिच्छसि ॥ ४१
देहिनामिह सर्वेषां शरीरं द्विविधं मुने ।
किं न जानासि तं देहमेकमन्यन्मनोभिधम् ॥ ४२

साक्षात्कारो यस्य तस्य ते कर्तृताकर्तृते न स्तः ॥ ३२ ॥ 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः' इत्यादिभगवद्दर्शितं पक्षमाश्रित्याह—**पुष्पाणी**ति । हेतुनामभिः[4] कर्त्रादिशब्दैः । 'हेतुना विधिः' इति पाठे विधीयत इति विधिः प्राणिकर्मैव स्वाक्षिप्तेन हेतुना निमित्तवैचित्र्येण विचित्रकार्येऽपि कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ परमार्थदृशा अभावान्न सत्ये, व्यवहारसंवादान्नानृते । कालस्य कालरूपस्य परमात्मनः ॥३४॥ भ्रान्तेक्षणो दुष्टदृष्टिः ॥ ३५ ॥ तेन वर्णितरीत्या अपराधासंभवेन । आकुलः सन् कोपं मागाः ॥ ३६ ॥ रागाभिमानादिवशात्त्वत्पुत्रवधे अपराधिता स्यान्न च मे तौ स्त इत्याह—**न वय**मिति । प्रतिभार्थे भ्रान्तिकल्पितख्यातिपूजाद्यर्थे ईहा रागो येषाम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम् । त्वत्समीपागमनमपि न त्वत्क्रोधभयात्किंतु तपस्विनो मान्या इति नियतिवशादित्याशयेनाह—**स्वत** इति ॥ ३७ ॥ सर्वप्राज्ञानुसारित्वान्नियतिवश्यता ममोचिता तव तु क्रोधाभिमानतमोनुवृत्तिरनुचितेत्याशयेनाह—**प्रकृते**ति । जगन्मर्यादापालकेश्वरेच्छालक्षणमहानियतेर्वशादवान्तरप्रकृतव्यवहारेच्छानियतीः समनुवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ कार्यकोविदैर्व्यवहारचतुरैः कर्तव्यमेव अवश्यं कर्तव्यं नियतं स्वस्वोचितमर्यादापालनं त्वं सुषुप्तवृत्तिं तमोवृत्तिमाश्रित्य न नाशय । 'कदाचिदपि नाशय' इति पाठे स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ सर्वप्राज्ञप्रसिद्धे ॥ ४० ॥ मुधा व्यर्थम् ॥ ४१ ॥ इत्थं भृगोर्मोहं

३ कर्तृकर्तृते इति पाठः. ४ इह विषये कर्त्रादिशब्दैः काल एव कल्पते इति कालपदाध्याहारेण योजना कार्या ।

तत्र देहो जडोऽत्यर्थमाविनाशपरायणः ।
मनस्तुच्छं च नियतं कदर्थीक्रियते तव ॥ ४३
चतुरेण यथा साधो रथः सारथिनोह्यते ।
कुर्वता किंचन स्नेहाद्देहोऽयं मनसा तथा ॥ ४४
असत्संकल्पः क्रियते सच्छरीरं विनाश्यते ।
क्षणेन मनसा पङ्कपुरुषः शिशुना यथा ॥ ४५
चित्तमेवेह पुरुषस्तत्कृतं कृतमुच्यते ।
तद्बद्धं कलनाहेतोः कलनास्तं विमुच्यते ॥ ४६
अयं देह इवात्रस्थमिदमङ्गमिदं शिरः ।
इदं स्फारविकारं तन्मन एवाभिधीयते ॥ ४७
मनो हि जीवाज्जीवाख्यं निश्चयैकतया नु धीः ।
अहङ्कारोऽभिमन्तृत्वान्नानाता स्वयमेव हि ॥ ४८
देहवासनया चेतस्त्वन्यानि स्वानि चेच्छया ।
पार्थिवानि शरीराणि ह्यसन्ति परिपश्यति ॥ ४९
आलोकयति चेत्सत्यं तदा सत्यमयीं मनः ।
शरीरभावनां त्यक्त्वा परामायाति निर्वृतिम् ॥ ५०
तन्मनस्तव पुत्रस्य समाधौ त्वयि संस्थिते ।
स्वमनोरथमार्गेण दूराद्दूरतरं गतम् ॥ ५१
इममौशनसं त्यक्त्वा देहं मन्दरकन्दरे ।
प्रयातो वैबुधं सद्म नीडोड्डीनः खगो यथा ॥ ५२
तत्र मन्दरगुञ्जेषु पारिजाततलेषु च ।
नन्दनोद्यानखण्डेषु लोकपालपुरेषु च ॥ ५३
मुने चतुर्युगान्यष्टौ विश्वाचीं देवसुन्दरीम् ।
असेवत महातेजाः षट्पदः पद्मिनीमिव ॥ ५४
तीव्रसंवेगसंपन्नस्वसंकल्पोपकल्पिते ।
अथ पुण्यक्षये जाते नीहार इव शार्वरे[1] ॥ ५५
प्रम्लानकुसुमोत्तंसः खिन्नाङ्गावयवोल्लसः ।
स पपात तया सार्धं कालपक्वं फलं यथा ॥ ५६
वैबुधं तत्परित्यज्य नभस्येव शरीरकम् ।
भूताकाशमथासाद्य वसुधायां व्यजायत ॥ ५७
आसीद्विप्रो दशार्णेषु कोसलेषु महीपतिः ।
धीवरोऽथ महाटव्यां हंसस्त्रिपथगातटे ॥ ५८
सूर्यवंशे नृपः पौण्ड्रः सौरशाल्वेषु देशिकः ।
कल्पं विद्याधरः श्रीमान्धीमानथ मुनेः सुतः ॥ ५९
मद्रेष्वथ महीपालस्ततस्तापसबालकः ।
वासुदेव इति ख्यातः समङ्गायास्तटे स्थितः ॥ ६०
अन्यास्वपि विचित्रासु वासनावशतः स्वयम् ।
विषमास्वेव पुत्रस्ते चचारान्तरयोनिषु ॥ ६१
अभूद्विन्ध्यनगे भूयः किरातः कैकटेषु च ।
सौवीरेष्वथ सामन्तस्त्रिगर्तेषु च गर्दभः ॥ ६२
वंशगुल्मः किरातेषु हरिणश्चीनजङ्गले ।
सरीसृपस्तालवृक्षे तमाले वनकुक्कुटः ॥ ६३
अयं स पुत्रो भवतो भूत्वा मन्त्रविदां वरः ।
प्रजजाप पुरा विद्यां विद्याधरपुरप्रदाम् ॥ ६४
तेनासावभवद्ब्रह्मन्व्योम्नि विद्याधरो महान् ।
हारकुण्डलकेयूरलीलानिचयलालकः ॥ ६५
नायिकानलिनीभानुः पुष्पचाप इवापरः ।
विद्याधरीणां दयितो गन्धर्वपुरभूषणः ॥ ६६
स कल्पावधिमासाद्य द्वादशादित्यधामनि ।
जगाम भस्मशेषत्वं शलभः पावके यथा ॥ ६७
जगन्निर्माणरहिते स्फारे नभसि सा ततः ।
वासना तस्य बभ्राम निर्नीडा विहगी यथा ॥ ६८

विनिन्द्य प्रसुप्तं ज्ञानं प्रबोधयितुमुपक्रमते—**देहिनामि**त्यादिना । तं प्रसिद्धं स्थूलम् ॥४२॥ आविनाशः ईषन्निमित्तेनापि विनाशः । नियतं आमोक्षस्थायि । तुच्छं प्रातिभासिकम् । कदर्थीक्रियते क्रोधादिना पीड्यते ॥ ४३ ॥ स्नेहादभिमानात्किंचन ईदृशमिति विशिष्य वक्तुमशक्यमन्तर्व्यापारं कुर्वता ॥ ४४ ॥ असद्देहान्तरविषयः संकल्पः क्रियते । सत् पूर्वसिद्धं विनाश्यते । पङ्कपुरुष आर्द्रमृत्पुत्रिका क्रीडार्थी ॥ ४५ ॥ असत्संकल्पनमेव कलना तद्रूपाद्धेतोर्बद्धम् ॥ ४६ ॥ तस्य देहकलनाप्रकारमभिनयन्नाह—**अय**मिति ॥ ४७ ॥ एकमेव मनो यथा पूर्वपूर्वजीवाज्जीवान्तराख्यं भवति तथा जीवटोपाख्याने वक्ष्यते । मनःसंकल्पितेऽर्थे निश्चयैकतया मन एव तदनु धीर्भवति । अभिमन्तृत्वादहङ्कार इति मनः स्वयमेव नानाता नानात्वं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इदंच मनसो देहादिकल्पकत्वमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तमेव नोत्तरत्रेत्याह—**आलोकयती**ति ॥ ५० ॥ एवं भृगुं प्रबोध्य मनोविलासमात्रकृतां तत्पुत्रकथां प्रस्तौति—**तदि**ति ॥ ५१ ॥ इमं त्वया दृश्यमानम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ देवसुन्दरीमप्सरसम् ॥ ५४ ॥ स्वर्ग इव पुण्यक्षयात्तत्पातोऽपि मनःकल्पनयैवेत्याशयेनाह—**तीव्रे**ति ॥ ५५ ॥ स्वर्ग उत्तंसकुसुमम्लान्यादिकं स्वर्गे पुण्यक्षयचिह्नम् ॥ ५६ ॥ अजायत जन्म लेभे ॥ ५७ ॥ तस्य तत्तद्वासना कर्मानुसारीणि पूर्वमुक्तान्यनुक्तानि च बहूनि जन्मान्याह—**आसीदि**त्यादिना ॥ ५८ ॥ पौण्ड्रः पुण्ड्रदेशाधिपतिः । देशिको मन्त्रसिद्धः अन्येषामुपदेष्टा । अतएव मन्त्रोपास्तिप्रभावात्कल्पं विद्याधरः । अथ अनन्तरं मुनेः सुतो जातः ॥५९॥६०॥ नैतावन्त्येवास्य जन्मानि किंत्वन्यान्यप्यासन्नित्याह—**अन्यास्वपी**ति ॥ ६१ ॥ सामन्तो मण्डलेश्वरः । तत्र कृतैः पापैस्तिर्यक्स्थावरादिजन्मान्यपि दर्शयति—**त्रिगर्तेष्वि**त्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कल्पं विद्याधरोऽभवदिति यदुक्तं प्राक् तत्सनिमित्तं प्रपञ्चयति—**अयं स** इत्यादिना ॥ ६४ ॥ हारकेयूरादिभिर्लीलानिचयैश्च लालको विलासयिता स्त्रीणाम् ॥ ६५ ॥ अतएव स तासां प्रियतम इत्याशयेनाह—**नायिके**ति ॥ ६६ ॥ द्वादशादित्यधामनि कल्पान्ते युगपदुदितद्वादशादित्यार्चिषि भस्मताम् ॥६७॥६८॥

---

[1] 'शाम्बरे' इति पाठः.

अथ कालेन संजाते विचित्रारम्भकारिणि ।
संसाररचनारम्भे ब्राह्मे रात्रिविपर्यये ॥ ६९
सा मुने वासना तस्य वातव्याचलिता सती ।
कृते ब्राह्मणतामेत्य जातोऽद्य वसुधातले ॥ ७०
वासुदेवाभिधानोऽसौ मुने विप्रकुमारकः ।
जातो मतिमतां मध्ये समधीताखिलश्रुतिः ॥ ७१
कल्पं विद्याधरो भूत्वा नद्यास्त्वथ महामुने ।
तपश्चरति ते पुत्रः समङ्गायास्तटे स्थितः ॥ ७२
विविधविषयवासनानुवृत्त्या
खदिरकरञ्जकरालकोटरासु ।
जगति जठरयोनिषु प्रयातो
गहनतरासु च काननस्थलीषु ॥ ७३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने कालवचनं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ११

काल उवाच ।
अथोद्दामतरङ्गौघभाङ्काररणितानिले ।
तीर एव तरङ्गिण्यास्तपस्तपति ते सुतः ॥ १
जटावानक्षवलयी जितसर्वेन्द्रियभ्रमः ।
तत्र वर्षशतान्यष्टौ संस्थितस्तपसि स्थिरे ॥ २
यदीच्छसि मुने द्रष्टुं तं स्वप्नाभं मनोभ्रमम् ।
तत्समुन्मील्य विज्ञाननेत्रमाशु विलोकय ॥ ३
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्युक्ते जगदीशेन कालेन समदृष्टिना ।
मुनिः संचिन्तयामास ज्ञानाक्ष्णा तनयेहितम् ॥ ४
ददर्श च मुहूर्तेन प्रतिभानवशादसौ ।
पुत्रोदन्तमशेषेण बुद्धिदर्पणबिम्बितम् ॥ ५
पुनर्मन्दरसानुस्थां स्वस्थां कालाग्रसंस्थिताम् ।
समङ्गायास्तटादेत्य विवेश स्वतनुं भृगुः ॥ ६
विस्मयस्मेरया दृष्ट्या कालमालोक्य कान्तया ।
वीतरागमुवाचेदं वीतरागो मुनिर्वचः ॥ ७
भगवन्भूतभव्येश बाला वयमनुज्ज्वलाः ।
त्वादृशामेव धीर्देव त्रिकालामलदर्शिनी ॥ ८
नानाकारविकाराढ्या सत्येवासत्यरूपिणी ।
विभ्रमं जनयत्येषा धीरस्यापि जगत्स्थितिः ॥ ९
त्वमेव देव जानासि त्वदभ्यन्तरवर्ति यत् ।
रूपमस्या मनोवृत्तेरिन्द्रजालविधायकम् ॥ १०
मत्पुत्रस्यास्य भगवन्मृत्युः किल न विद्यते ।
तेनेमं मृतमालोक्य जातः संभ्रमवानहम् ॥ ११
अक्षीणाजीवितं पुत्रं कालो मे नीतवानिति ।
नियतेर्वशतो देव तुच्छापीच्छा ममोदिता ॥ १२
ननु विज्ञातसंसारगतयो वयमापदाम् ।
संपदां चैव गच्छामो हर्षामर्षवशं विभो ॥ १३
अयुक्तकारिणि क्रोधः प्रसादो युक्तकारिणि ।
कर्तव्य इति रूढेयं संसारे भगवन् स्थितिः ॥ १४
इदं कार्यमिदं नेति यावत्कार्यं जगद्भ्रमः ।
तस्यैतत्संपरित्यागो हेय एव जगद्गुरो ॥ १५

॥६९॥ कृते आद्ययुगे ॥७०॥७१॥७२॥ उपसंहरति—**विविधेति** । खदिरकरञ्जकण्टककरालगिरिकोटरकल्पासु जठरयोनिषु गर्भवासभेदेषु प्रयातो भ्रान्तः ॥७३॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण॰तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे कालवचनं नाम दशमः सर्गः ॥१०॥

भृगोर्योगदृशा सम्यक् पुत्रवृत्तान्तदर्शनात् ।
वर्ण्यते कालसंवादान्मनःक्रीडा जगत्स्थितिः ॥ १ ॥

तरङ्गौघानां भाङ्कारैर्मन्द्रध्वनिभिः रणिता ध्वनन्तोऽनिला यत्र । तरङ्गिण्याः समङ्गाया तपस्तपति करोति ॥ १ ॥ २ ॥ तं पुत्रचरित्रात्मकं पुत्रमनोभ्रमम् । विज्ञायते अनेनेति विज्ञानं योगस्तन्नेत्रं सम्यगुन्मील्य उद्घाट्य ॥ ३ ॥ तनयेहितं पुत्रचरित्रम् ॥ ४ ॥ पुत्रस्योदन्तं वृत्तान्तम् । योगजधर्मविशुद्धबुद्धिदर्पणे बिम्बितमिव प्रत्यक्षम् ॥ ५ ॥ अत्र भृगुः स्वदेहान्निर्गत्य तेषु तेषु प्रदेशेषु समङ्गातटान्तेषु पुत्रवृत्तान्तं क्रमेण दृष्ट्वा पुनरागत्य स्वदेहं विवेशेति न भ्रमितव्यम् । योगबलेन स्वस्थान एव सर्वदर्शनसंभवात् । निर्गत्य भ्रमणेऽप्यतीतानागतदर्शनायोगात् । तस्मात्समङ्गायास्तटादेत्य स्वतनुं विवेशेत्युक्तेस्तच्चिन्तात्यागस्वशरीरप्रतिसंधानमात्रे तात्पर्यं बोध्यम् ॥ ६ ॥ वीतरागः अपगतपुत्रस्नेहः ॥ ७ ॥ बाला अज्ञाः । यतोऽनुज्ज्वला रागादिमलिनचित्ताः ॥ ८ ॥ असत्यरूपिणी जगत्स्थितिः सत्येव परमार्थरूपेव भासमाना सती परमार्थवस्तुन्येव विभ्रमं जनयतीति वा । धीरस्य विदुषोऽपि ॥ ९ ॥ विषयजगत्स्थितिरिव करणीभूतं मनोरूपमपि मादृशां दुर्ज्ञेयमित्याह—**त्वमेवे**ति । इन्द्रजालसदृशमायाव्यामोहविधायकम् ॥ १० ॥ स्वव्यामोहे द्वे निमित्ते आह—**मत्पुत्रस्ये**ति द्वाभ्याम् । न विद्यते । आकल्पमित्यर्थः ॥ ११ ॥ न क्षीणमाजीवितमायुर्यस्य तम् ॥ १२ ॥ विस्मयस्याप्यर्थस्य च द्योतको ननुशब्दः ॥ १३ ॥ नियतिरूपं द्वितीयहेतुं विवृणोति—**अयुक्ते**ति । स्थितिर्नियतिः ॥१४॥ कियत्कालं सा रूढा तत्राह—**इद**मिति । यावत्कालं इदमवश्यं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमितीष्टानिष्टसाधनयोः कार्यं फलं सत्यमिति जगद्भ्रमस्तावदेव । तर्हि स किमिदानीमपि तवोचितो नेत्याह—**तस्ये**ति । एतत् एतर्हि तस्य भ्रमस्य तत्त्वबोधात्परित्यागो वृत्तः । अतस्तदर्थं क्रोधप्रसादकर्तव्यतानियमोऽपि हेय

केवलं तावकीं चिन्तामनालोक्य यदा वयम् ।
भगवन्भवते क्रुद्धा याताः स्मस्तेन बाध्यताम् ॥ १६

त्वयेदानीमहं देव स्मारितस्तनयेहितम् ।
समङ्गायास्तटे तेन दृष्टोऽयं तनयो मया ॥ १७

मनो जगति भूतानां द्वे शरीरेऽत्र सर्वगम् ।
मन एव शरीरं हि येनेदं भाव्यते जगत् ॥ १८

काल उवाच ।

सम्यगुक्तं त्वया ब्रह्मन् शरीरं मन एव च ।
करोति देहं संकल्पात्कुम्भकारो घटं यथा ॥ १९

करोत्यकृतमाकारं कृतं नाशयति क्षणात् ।
संकल्पेन मनोमोहाद्बालो वेतालकं यथा ॥ २०

तथा च संभ्रमस्वप्नमिथ्याज्ञानादिमासुराः ।
गन्धर्वनगराकारा दृष्टा मनसि शक्रयः ॥ २१

स्थूलदृष्टिदृशां त्वेतामवलम्ब्य महामुने ।
पुंसो मनः शरीरं च कार्यौ द्वाविति कथ्यते ॥ २२

मनो मनननिर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयम् ।
न सन्नासदिव स्फारमुदितं नेतरन्मुने ॥ २३

चित्तदेहाङ्गलतया भेदवासनयेद्धया ।
द्विचन्द्रत्वमिवाज्ञानान्नानातेयं समुत्थिता ॥ २४

भेदवासनया पश्यत्पदार्थनिचयं मनः ।
भिन्नं पश्यति सर्वत्र घटावटपटादिकम् ॥ २५

कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहमेताश्चान्याश्च भावनाः ।
भावयत्स्वविकल्पोत्थां याति संसारितां मनः ॥ २६

मननं कृत्रिमं रूपं ममैतन्न यतोऽस्म्यहम् ।
इति तत्त्यागतः शान्तं चेतो ब्रह्म सनातनम् ॥ २७

यथा प्रविततताम्भोधौ द्रुतां नैकतरङ्गिणि ।
शाम्यत्स्पन्दतयानेककल्लोलावलिशालिनि ॥ २८

वार्यात्मनि समे स्वच्छे शुद्धे स्वादुनि शीतले ।
अविनाशिनि विस्तीर्णे महामहिमनि स्फुटे ॥ २९

ह्रस्वस्तरङ्गः स्वं रूपं भावयन्स्वस्वभावतः ।
ह्रस्वोऽस्मीति विकल्पेन करोति स्वेन भावनाम् ॥ ३०

दीर्घस्तरङ्गः स्वं रूपं भावयन्स्वस्वभावतः ।
दीर्घोऽस्मीति विकल्पेन करोति स्वेन भावनाम् ॥ ३१

ह्रस्वश्चैव परिभ्रष्टरूपोऽस्मीति तलातलम् ।
भावयन्भूतलं याति तादृग्भावनया स्वया ॥ ३२

उत्पन्नश्च पलादूर्ध्वमुत्थितोऽस्मीति भावितः ।
सरश्मिरत्नजालस्तु शोभते दीप्तया श्रिया ॥ ३३

तुषारकरबिम्बस्थः शीतलोऽस्मीति बिम्बति ।
सतटाचलदावाग्निप्रतिबिम्बो ज्वलद्वपुः ॥ ३४

बिभेति बत दग्धोऽसीत्यात्तमौनश्च कम्पते ।
प्रतिबिम्बितवेलाद्रितटपक्षवनद्रुमः ॥ ३५

महदारम्भसंरम्भसंयुक्तोऽस्मीति राजते ।
विशालोलानिलात्यन्तध्वस्तलोलशरीरकः ॥ ३६

खण्डशः परियातोऽस्मीत्यात्तक्रन्द इवारवी ।
न चोर्मयस्ते जलधेर्व्यतिरिक्ताः पयोधरात् ॥ ३७

नचैकं रूपमेतेषां किंचित्सन्नाप्यसन्मयम् ।
नचैते ह्रस्वदैर्घ्याद्या गुणास्तेषु न तेषु ते ॥ ३८

एवेत्यनुचित एव क्रोध इत्यर्थः ॥१५॥ एवं सत्यप्यपराधे क्रोधो न युक्तः, असति तु तदारोपेण क्रोधे प्रत्युत क्रोद्धुरेव दण्डो युक्त इत्याशयेनाह—**केवल**मिति । चिन्तां वर्णितरूपं नियतिपरिपालनमात्राभिप्रायम् । बाध्यतां त्वद्दण्ड्यतां याताः स्मः ॥ १६ ॥ १७ ॥ **हि यस्मान्मन एव भौतिकं शरीरं कल्पयति अतो मन एव द्वे शरीरे इत्यर्थः** । येन मनसा ॥ १८ ॥ इत्थं विनीतवादेन स्वोपदिष्टसूक्ष्मार्थग्रहणेन च तोषितः कालस्तदुक्तिं प्रशंसंस्तामेवोपपत्तिभिर्द्रढयति—**सम्यगुक्त**मित्यादिना ॥१९॥ ॥ २० ॥ मनसः असन्निर्माणशक्तिः सर्वानुभवप्रसिद्धेत्याह—**तथा चे**ति ॥२१॥ मन एव शरीरं हीत्युक्तेः सम्यक्त्वमुपपाद्य येनेदं भाव्यते जगदित्युक्तेस्ततोऽपि सम्यक्त्वमित्युपपादयितुं पूर्वां निन्दति—**स्थूलदृष्टिदृशा**मिति ॥२२॥ का तर्हि सूक्ष्मदृष्टिस्तामाह—**मन** इत्यादिना । यतो मन इव सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयमिदमुदितमित्यर्थः ॥२३॥ चित्तदेहस्य अवयवभूतया लतयेव प्रतन्यमानया । नानाता जगद्भिदा॥२४॥२५॥२६॥ संसरणक्रममुपपाद्य तन्निवृत्त्युपायमाह—**मनन**मिति । कृत्रिममननरूपत्यागे अकृत्रिमस्वरूपावस्थितेरर्थप्राप्तत्वादिति भावः ॥ २७ ॥ उक्तेऽर्थे विस्तरेण समुद्रतरङ्गदृष्टान्तं वर्णयितुमारभते—**यथे**त्यादिना । अत्रत्ययथाशब्दस्य चतुर्दशश्लोकस्थेन तथैवेत्यनेनान्वयः । वारिसामान्यात्मना अम्भोधिरूपेण तत्तत्प्रदेशे स्थितजलात्मना च दृश्यमानदूरप्रस्थानरूपस्पन्दाभावाच्छाम्यत्स्पन्दतया स्थिते । कल्लोलग्रहणं महत्त्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्वं रूपं भावयन्नित्यादिः सर्वस्तार्किकोऽहंकारारोपवादः । **यदि** भावयति तदा वक्ष्यमाणभावनां करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तलातलं पातालं भावयन्पतनभयाद्भूतलं तीरभूमिमुद्दिश्य याति ॥ ३२ ॥ पलादल्पकालादूर्ध्वमनन्तरं उत्थितो भोगयोग्यं जन्म प्राप्तोऽस्मीति भावितोऽभिमन्यमानो दैवाद्गिरिरिव **प्रस्तर**रश्मिजालसहितः सन् शोभते । भूषितोऽस्मीति हृष्यतीत्यर्थः ॥३३॥ तस्यान्यान्यपि हर्षभयस्थानानि दर्शयति—**तुषारकरे**त्यादिना । तुषारकरस्य चन्द्रस्य बिम्बनं बिम्बस्तत्र **उपाधि**त्वेन स्थितः सन् शीतलोऽस्मीति बिम्बत्यभिमन्यते । तटस्थाचलदावाग्निप्रतिबिम्बेन सहितस्तु ज्वलद्वपुरस्मीति बिभेति कम्पते चेति परेणान्वयः ॥ ३४ ॥ प्रतिबिम्बिताः वेलाद्रितटयोः पक्षप्राया वनद्रुमा यस्मिंस्तथाभूतः सन् महता राज्यप्राप्त्यादिफलारम्भाडम्बरेण संयुक्तः कृतार्थोऽस्मीति राजते **इति** परेणान्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्तक्रन्द आरब्धरोदन **इव** आरवी ध्वनिमान् । दृष्टान्ते आरोपमुक्त्वा अपवादं **दर्शयति—न चे**त्यादिना । पयोभराद्वारिसमूहरूपाज्जलधेः ॥ ३७ ॥ तेषूर्मिषु

नोर्मयः संस्थिता ह्यब्धौ न तत्तत्र न संस्थिताः ।
केवलं स्वस्वभावस्थसंकल्पविकलीकृताः ॥ ३९
नष्टानष्टाः पुनर्जाता जाताजाताः पुनः पुनः ।
परस्परपरामर्शान्नान्यतामुपयान्त्यलम् ॥ ४०
एकरूपाम्बुसामान्यमया एव निरामयाः ।
तथैवास्मिन्प्रवितते सिते शुद्धे निरामये ॥ ४१
ब्रह्ममात्रैकवपुषि ब्रह्मणि स्फाररूपिणि ।
सर्वशक्तावनाद्यन्ते पृथग्वदपृथक्कृताः ॥ ४२
संस्थिताः शक्तयश्चित्रा विचित्राचारचञ्चलाः ।
नानाशक्तिर्हि नानात्वमेति स्वे वपुषि स्थितिम् ॥ ४३
बृंहितं ब्रह्मणि ब्रह्म पयसीवोर्मिमण्डलम् ।
स्त्रीपुमान्व्यञ्जरूपेण ब्रह्मैव परिवर्तते ॥ ४४
कल्पनान्या जगन्नाम्नी नासीदस्ति भविष्यति ।
ब्रह्मणो जगतो भेदो मनागपि न विद्यते ॥ ४५
संपूर्णं खल्विदं ब्रह्म जगद्ब्रह्मैव केवलम् ।
इति भावय यत्नेन ह्यन्यत्सर्वं परित्यज ॥ ४६
नानारूपिण्येकरूपा वैरूप्यशतकारिणी ।
नियतिर्नियताकारा पदार्थमधितिष्ठति ॥ ४७
जडाजडमुपादत्ते चित्तमायाति चिन्मये ।
वासनारूपिणी शक्तिः स्वस्वरूपा स्थितात्मनः ॥ ४८
ब्रह्मैवानघ तेनेदं स्फाराकारं विजृम्भते ।
नानारूपैः प्रतिस्पन्दैः परिपूर्ण इवार्णवः ॥ ४९
नानातां स्वयमादत्ते नानाकारविहारतः ।
आत्मैवात्मन्यात्मनैव समुद्राम्भ इवाम्भसि ॥ ५०
व्यतिरिक्ता न पयसो विचित्रा वीचयो यथा ।
व्यतिरिक्ता न विश्वेशात्समग्राः कल्पनास्तथा ॥ ५१
शाखापुष्पलतापत्रफलकोरकयुक्तयः ।
यथैकस्मिंस्तथा बीजे सर्वदा सर्वशक्तिता ॥ ५२
विचित्रवर्णता यद्वद्दृश्यते कठिनातपे ।
विचित्रशक्तिता तद्वद्देवेशे सदसन्मयी ॥ ५३
विचित्ररूपोदेतीयमविचित्रात्स्थितिः शिवात् ।
एकवर्णात्पयोवाहाच्छक्रचापलता यथा ॥ ५४
अजडाज्जडतोदेति जाड्यभावनहेतुका ।
ऊर्णनाभाद्यथा तन्तुर्यथा पुंसः सुषुप्तता ॥ ५५
अचितश्चेतसः शक्तिं स्वबन्धायेच्छया शिवः ।
तनोति तान्तवं कोशं कोशकारकृमिर्यथा ॥ ५६
स्वेच्छयात्मात्मनो ब्रह्मन्भावयित्वैव विस्मृतिम् ।
करोति कठिनं बन्धं कोशकारकृमिर्यथा ॥ ५७
स्वेच्छयात्मात्मनो ब्रह्मन्भावयित्वा स्वकं वपुः ।
संसारान्मोक्षमाप्नोति स्वालानादिव वारणः ॥ ५८
यथैव भावयत्यात्मा सततं भवति स्वयम् ।
तथैवापूर्यते शक्त्या शीघ्रमेव महानपि ॥ ५९
भाविता शक्तिरात्मानमात्मतां नयति क्षणात् ।
अनन्तमखिलं प्रावृड्मिहिका महती यथा ॥ ६०
या शक्तिरुदिता शीघ्रं याति तन्मयतामजः ।
य एवर्तुः स्थितिं यातस्तन्मयो भवति द्रुमः ॥ ६१
न मोक्षो मोक्ष ईशस्य न बन्धो बन्ध आत्मनः ।
बन्धमोक्षदृशौ लोके न जाने प्रोत्थिते कुतः ॥ ६२
नास्ति बन्धो न मोक्षोऽस्ति तन्मयस्त्विव लक्ष्यते ।
ग्रस्तं नित्यमनित्येन मायामयमहो जगत् ॥ ६३

गुणा न सन्ति तेषु गुणेषु ऊर्मयश्च नेति दृष्टान्तार्थः ॥ ३८ ॥ तत्राब्धौ न संस्थिता इति यत्तन्न । अधिष्ठानात्मना सत्त्वाद्विवर्तात्मना तु प्रतियोग्यसिद्धावभावासिद्धेरिति भावः । के तर्हि ते ऊर्मयस्तत्राह—**केवलमिति** । विकलीकृता अल्पीकृताः । परिच्छेदभेदविकल्पिता इति यावत् ॥ ३९ ॥ परस्परपरामर्शादन्योन्यमेलनात् ॥ ४० ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथैवे**त्यादिना । सिते भारूपे ॥ ४१ ॥ ब्रह्ममात्रैकवपुषि निरङ्कुशब्रह्मणैकस्वभावे । अतएव ब्रह्मणि । पूर्णतैवात्र बृंहणं न वृद्धिक्रियेत्याशयेन तद्व्याख्या स्फाररूपिणीति ॥ ४२ ॥ शक्तयः उपचाराज्जगन्ति अभेदोपचारे हेतुमाह—**नानेति** ॥ ४३ ॥ व्यञ्जो नपुंसकः त्रिपदद्वन्द्वे विभक्त्यलुक् छान्दसः ॥ ४४ ॥ यौक्तिकदृष्ट्योपपाद्य परमार्थदृष्ट्याप्याह—**कल्पनेति** ॥४५॥४६॥ अन्यपरित्यागोपायतया सर्वाधिष्ठानसन्मात्रं व्युत्पादयति—**नानेति** । नियताकारा सदा सर्वत्रैकरूपा । नियतिः सत्ता ॥ ४७ ॥ ननु जडाजडसाधारणी सत्ता कथं नियतैकरूपा स्यादित्याशङ्क्य न चित्तकृतजडाजडविकल्पाभ्यां सन्मात्रैकरूप्यक्षतिरित्याशयेनाह—**जडेति** । चिन्मये चिदाभासे चित्तं आयाति । प्राप्ते सति तत्तद्व्याप्तमहंकारमेवात्मतया तदन्यसन्मात्रं चानात्मतया मन्यमानमनाध्यात्मिकं जडमाध्यात्मिकं चाजडमिति भेदमुपादत्ते । सेयं चित्तस्य भेदवासनारूपिणी शक्तिरधिष्ठानसन्मात्रातिरेके मिथ्यात्वापत्तेरात्मनः स्वस्वरूपैव स्थितेति नैकरस्यहानिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं च वर्णितदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यमव्याहतमित्याह—**ब्रह्मैवे**त्यादिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एकस्मिन्बीजे ॥५२॥ परिणामवाददृष्टान्तेनोपपाद्य विवर्तवादप्रसिद्धदृष्टान्तेनाप्युपपादयति—**विचित्रे**त्यादिना ॥ ५३ ॥ पयोवाहान्मेघात् ॥ ५४ ॥ चेतनादचेतनोत्पत्तावपि वादद्वयानुरूपे द्वे दृष्टान्ते आह—**अजडादि**ति । सुषुप्तता स्वाप्नरथादिः ॥ ५५ ॥ ननु चित ऐकरूप्यात्तत्कार्ये अचिति कथं वैचित्र्यसिद्धिरित्यत उक्तं—**चेतसः शक्तिमिति** । वासनावैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वकं वपुः स्वीयं पूर्णस्वरूपं भावयित्वा साक्षादनुभूय ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ भाविता चिरभावनया दृढीकृता शक्तिर्वासना । आत्मतां स्वानुरूपताम् । अनन्तमाकाशम् । प्रावृण्मिहिका प्रसिद्धा ॥ ६० ॥ उक्तमेव स्फुटयति—**या शक्तिरिति** ॥६१॥ इयं बन्धमोक्षकल्पना अज्ञदृशा, तत्त्वदृशा तु तत्संभावनैव नास्तीत्याह—**नेति** ॥ ६२ ॥ तन्मयो बन्धमोक्षविकारवानिव

यदैव चित्तं कलितं किलानेनाकलात्मना ।
कोशकारवदात्मायमनेनावलितस्तदा ॥ ६४
अन्योन्यरूपास्त्वत्यन्तं विकल्पितशरीरकाः ।
मनःशक्तय एतस्मादिमा निर्यान्ति कोटयः ॥ ६५
तज्जास्तत्स्थाः पृथग्रूपाः समुद्रादिव वीचयः ।
तज्जास्तत्स्थाः पृथक्स्थाश्च चन्द्रादिव मरीचयः ॥६६
अस्मिन्स्पन्दमये स्फारे परमात्ममहाम्बुधौ ।
चिज्जले विततभोगे चिन्मात्ररसमालिनि ॥ ६७
काश्चित्स्थिरा ब्रह्मविष्णू काश्चिद्रुद्रत्वमागताः ।
काश्चित्पुरुषतां प्राप्ताः काश्चिद्देवत्वमागताः ॥ ६८
[लहर्यः[1] प्रस्फुरन्त्येताः स्वभावोद्भावितात्मकाः ।
काश्चिद्यममहेन्द्रार्कवह्निवैश्रवणादिकाः ॥
घ्नन्ति कुर्वन्ति तिष्ठन्ति लहर्यश्चपलैषणाः ।
काश्चित्किंनरगन्धर्वविद्याधरसुरादिकाः ॥
उत्पतन्ति पतन्त्युग्रा लहर्यः परिवल्गिताः ।
काश्चित्किंचित्स्थिराकारा यथा कमलजादिकाः ॥
काश्चिदुत्पन्नविध्वस्ता यथा सुरनरादिकाः ॥]
कृमिकीटपतङ्गाहिगोमशाजगरादिकाः ।
काश्चित्तस्मिन्महाम्भोधौ स्फुरन्त्येतेम्बुबिन्दुवत् ॥६९
काश्चिच्चला नरमृगगृध्रजम्बुलकादिकाः ।
स्फुरन्ति गिरिकुञ्जेषु वेलावनतटेष्विव ॥ ७०
सुदीर्घजीविताः काश्चित्काश्चिदत्यल्पजीविताः ।
अतुच्छकलनाः काश्चित्काश्चित्तुच्छशरीरकाः ॥ ७१
संसारस्वप्नसंरम्भे काश्चित्स्थैर्येण भाविताः ।
सुविकल्पहताः काश्चिच्छङ्कन्ते सुस्थिरं जगत् ॥ ७२
अल्पाल्पभावनाः काश्चिद्दैन्यदोषवशीकृताः ।
कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहमितिदुःखैर्वशीकृताः ॥७३
काश्चित्स्थावरतां याताः काश्चिद्देवत्वमागताः ।
काश्चित्पुरुषतां प्राप्ताः काश्चिदर्णवतां गताः ॥ ७४
काश्चित्स्थिता जगति कल्पशतान्यनल्पाः
काश्चिद्व्रजन्ति परमं पदमिन्दुशुद्धाः ।
ब्रह्मार्णवात्समुदिता लहरीविलोला-
श्चित्संविदो हि मननापरनामवत्यः ॥ ७५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने संसारप्रवृत्तिदर्शनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः १२

काल उवाच ।
सुरासुरनराकारा इमा याः संविदो मुने ।
ब्रह्मार्णवादभिन्नास्ताः सत्यमेतन्मृषेतरत् ॥ १
मिथ्याभावनया ब्रह्मन्स्वविकल्पकलङ्किताः ।
न ब्रह्म वयमित्यन्तर्निश्चयेन ह्यधोगताः ॥ २
ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मार्णवगता अपि ।
भावयन्त्यो विमुह्यन्ति भीमासु भवभूमिषु ॥ ३
या एताः संविदो ब्राह्म्यो मननैककलङ्किताः ।
एतत्तत्कर्मणां बीजमप्यकर्मैव विद्धि ताः ॥ ४
संकल्परूपयैवान्तर्मुने कलनयैतया ।

लक्ष्यते भ्रान्त्या । कुतः । यतोऽस्य नित्यं पूर्णात्मरूपमनित्येन आविद्यकेन वासनाध्यस्तभोक्तृभोग्यादिभावेन ग्रस्तं तिरोहितम् । तदेव मायामयं जगदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ तत्र मुख्यं बन्धं दर्शयति—**यदैवे**ति ॥ ६४ ॥ अन्ये बन्धास्तु तत्कृता एवेत्याह—**अन्योन्ये**ति ॥ ६५ ॥ पृथगिव भूताः । कर्मज्ञानेन्द्रियभेदात्तामससात्त्विकभेदाद्वा विभागविवक्षया क्रमाद्दृष्टान्तद्वयोपन्यासः ॥ ६६ ॥ मुख्यामुख्यबन्धोपाधिकजीवाख्यसंविद्भेदानेव नामरूपक्रियादिवैचित्र्यैर्विस्तरेण दर्शयितुमुपक्रमते—**अस्मिन्नि**त्यादिना ॥६७॥ पुरुषतां मनुष्यताम् ॥६८॥ मशा मशकाः । महाम्भोधौ यादोरूपेणेति शेषः । दृष्टान्तशेषो वा ॥ ६९ ॥ जम्बुलका जम्बुकाः । 'चञ्चुलका' इति पाठे पक्षिभेदाः । वेलावनतटेष्विव चला अस्थिराः । तेषु हि वायुप्राबल्यात्सदैव तरुगुल्मलतादीनां चलता प्रसिद्धा ॥ ७० ॥ अतुच्छा महती कलना देहसंस्थानकल्पना यासां ताः ॥ ७१ ॥ स्थैर्येण चिरस्थायित्वेन । सुविकल्पैर्दृढविकल्पैर्हता मोहिताः । शङ्कन्ते संभावयन्ति ॥ ७२ ॥ अल्पभावनामेव त्रिधा दर्शयति—**कृश** इति ॥ ७३ ॥ पुरुषतां सदेहताम् । अर्णवतां सुषुप्तिप्रलययोरिवानाविर्भूतवासनां मोहार्णवताम् ॥ ७४ ॥ इन्दुरिव ज्ञानामृतपूर्णत्वाच्छुद्धाः सत्यः परमं पदं पूर्णस्वरूपावस्थितिलक्षणं मोक्षं व्रजन्ति । लहर्य इव विलोलाश्चितः संविद औपाधिकसंवेदनभेदाः मननं मनस्तत्तादात्म्याध्यासात्तन्नामधेयाः ॥७५॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे संसारप्रवृत्तिदर्शनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

तरङ्गाम्बुधिदृष्टान्तात्प्राप्तामात्मविकारताम् ।
वारयन् वक्ति मोहोत्थवैचित्र्यस्य विवर्तताम् ॥ १ ॥

तत्रादौ सर्वजीवानां ब्रह्मैक्यं भेदकप्रपञ्चमिथ्यात्वं चोपपादयितुं प्रतिजानीते—**सुरासुरे**ति ॥१॥ यद्यभिन्नास्तर्हि कुतस्तथा नानुभवन्ति तत्राह—**मिथ्ये**ति । मिथ्याभावना अनात्मन्यात्मताभ्रान्तिस्तया हेतुनेत्यर्थः । अधोगताः निकृष्टां दशां प्राप्ताः ॥ २ ॥ व्यतिरिक्तत्वं परिच्छिन्नतां भावयन्त्यः कल्पयन्त्यः ॥ ३ ॥ मननं देहात्मभावस्य पुनःपुनरनुसंधानं तदेवैतत्कर्मणां पुण्यपापप्रवृत्तीनाम् । एवंभूता अपि ताः संविदः अकर्म निष्क्रियं ब्रह्मैवेति विद्धि ॥ ४ ॥ 'प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति' इति श्रुतेः कर्म-

[1] कोष्ठकविन्यस्ताः श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति भाति.

कर्मजालकरञ्जानां बीजमुष्ट्या करालया ॥ ५
इमा जगति विस्तीर्णाः शरीरोपलपङ्क्तयः ।
तिष्ठन्ति परिवल्गन्ति रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ६
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं स्पन्दनैः पवनो यथा ।
उल्लसन्ति निलीयन्ते म्लायन्ति विहसन्ति च ॥ ७
ता एताः काश्चिदत्यच्छा यथा हरिहरादयः ।
काश्चिदल्पविमोहस्था यथोरगनरामराः ॥ ८
काश्चिदत्यन्तमोहस्था यथा तरुतृणादयः ।
काश्चिदज्ञानसंमूढाः कृमिकीटत्वमागताः ॥ ९
काश्चित्तृणवदुह्यन्ते दूरे ब्रह्ममहोदधेः ।
अप्राप्तभूमिका एता यथोरगनगादयः ॥ १०
सत्त्वमात्रं समालोक्य काश्चिदेवमुपागताः ।
जाताजाता निखन्यन्ते कृतान्तजरठाखुना ॥ ११
काश्चिदन्तरमासाद्य ब्रह्मतत्त्वमहाम्बुधेः ।
गतास्तत्तां समं कायैर्हरिब्रह्महरादिकाः ॥ १२
अल्पमोहात्मिकाः काश्चित्तमेव ब्रह्मवारिधिम् ।
अदृष्टपारभूम्यौघमवलम्ब्य व्यवस्थिताः ॥ १३
काश्चिद्भोक्तव्यजन्मौघभुक्तजन्मौघकोटयः ।
वन्ध्याः प्रकाशतामस्यः संस्थिता भूतजातयः ॥ १४
काश्चिदूर्ध्वादधो यान्ति यथा हस्तान्महत्फलम् ।
ऊर्ध्वादूर्ध्वेतरं काश्चिदधस्तात्काश्चिदप्यधः ॥ १५
बहुसुखदुःखकराकराक्षयेयं
परमपदास्मरणात्समागतेह ।
परमपदावगमात्प्रयाति नाशं
विहगपतिस्मरणाद्विषव्यथेव ॥ १६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने संसारोत्पत्तिविस्तारवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः १३

काल उवाच ।

एतासां भूतजातीनामूर्मीणामिव सागरात् ।
विविधानां विचित्राणां लतानामिव माधवे ॥ १
भव्या जितमनोमोहा दृष्टलोकपरावराः ।
जीवन्मुक्ता भ्रमन्तीह यक्षगन्धर्वकिंनराः ॥ २
अन्ये तु काष्ठकुड्याभा मूढाः स्थावरजंगमाः ।
अपरे क्षीणमोहास्ते किं तेषां प्रविचार्यते ॥ ३
लोके प्रबुध्यमानानां भूतानामात्मसिद्धये ।
विहरन्तीह शास्त्राणि कल्पितान्युदितात्मभिः ॥ ४
संप्रबुद्धाशया ये तु दुष्कृतानां परिक्षये ।
तेषां शास्त्रविचारेषु निर्मला धीः प्रवर्तते ॥ ५

बीजप्ररोहवैचित्र्यव्यवस्थायामपि संकल्पो हेतुरित्याह—**संकल्परूपयेति** ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इदानीं तरङ्गस्थानीयांश्चित्संविच्छब्दितान् जीवानुपाधिवैशद्यतारतम्येन ज्ञानभूमिकाभेदेन कर्मगतिवैचित्र्यप्रयुक्तसंसरणप्रकारभेदेन च विभज्योदाहरति—**ता एता** इत्यादिना । ज्ञानैश्वर्योत्कर्षावधित्वादत्यच्छाः । ज्ञानाधिकारयोग्यताप्राप्तेरल्पविमोहस्थाः ॥ ८ ॥ इष्टानिष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमत्वात् कृमिकीटादेः स्थावरवन्नात्यन्तमोहस्थतेति भावः ॥ ९ ॥ ब्रह्ममहोदधेर्मुक्तेर्दूरे उह्यन्ते प्रवाह्यन्ते शास्त्रप्रतिकूलप्रवृत्तिभिरित्यर्थः ॥१०॥ एवं संसरणक्रमेण नरादिभावमुपागताः सन्तः सत्त्वं संसरणश्रमविश्रान्तिहेतुभूतयोगभूमिकासद्भावस्तन्मात्रम् । 'तटमात्रम्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । समालोक्य शास्त्रतः श्रुत्वा तदुन्मुखाः जाताजाता अपि कृतान्तो विघ्नकारि दुरदृष्टं तल्लक्षणेन जरठाखुना निखन्यन्ते । भूमिकादूषणेन पीड्यन्त इति यावत् ॥ ११ ॥ अन्तरं ईषद्भेदकं विशुद्धज्ञानोपाधिम् । कायैः समं तत्तां ब्रह्ममहाम्बुधिताम् । जीवन्मुक्तिमिति यावत् ॥१२॥ न दृष्टा पारभूमिर्यस्य तथाविधः ओघः पूर्णता यस्य तं समाधिभिरवलम्ब्य ॥ १३ ॥ अधिकारिदेहप्राप्त्या प्रकाशेऽपि रागान्धत्वात्तामस्यः ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वात् उत्कृष्टजन्मनः अधः निकृष्टपश्वादिजन्म ॥ १५ ॥ एवमनर्थसहस्रनिदानं जीवभावं प्रपञ्च्य तन्मूलं स्मारयंस्तन्निवृत्त्युपायमाह—**बह्विति** । बहवः सुखदुःखकराणां जन्मनां आकराः खनीभूता रागादयो यस्यां तथाविधा इयं जीवता परमपदस्य स्वात्मतत्त्वस्यास्मरणादपर्यालोचनदोषात्समागता ॥ १६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे संसारोत्पत्तिविस्तारवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

उपवर्ण्य मनःशक्तीरथात्र भृगुकालयोः ।
शुक्रस्य संनिधौ गन्तुमुत्थानं प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

उक्तासु जीवजातिषु जीवन्मुक्तानामेव कृतार्थता नान्येषामित्याह—**एतासा**मित्यादिना । सागरात् आविर्भूतानामिति शेषः । एतासां मध्ये ये जितमनोमोहास्ते भवन्तीति भव्याः कृतार्था इति परेणान्वयः । 'भव्यगेयप्रवचनीय–' इत्यादिना कर्तरि यत् । यक्षादित्रितयोपादानमुदाहरणार्थं नतु परिगणनाय । मनुष्यादिष्वपि संभवात् ॥ १ ॥ २ ॥ साधनचतुष्टयसंपन्ना अज्ञा एव शास्त्रविचारेऽधिकारिणो न तत्त्वज्ञा इत्याशयेनाह—**किं तेषा**मिति ॥ ३ ॥ किमर्थं तर्हि तेषां देहधारणमिति चेत् शास्त्रप्रकल्पनेनाज्ञोद्धारार्थमेवेत्याशयेनाह—**लोके** इति ॥ ४ ॥ 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेः शास्त्रमपि शुद्धचित्तेष्वेव सफलं नान्येष्वित्याशयेनाह—**संप्र-**

विलीयते मनोमोहः सच्छास्त्रप्रविचारणात् ।
नभोविहरणाद्भानोः शार्वरं तिमिरं यथा ॥ ६
अक्षीयमाणं हि मनो मोहायैव न सिद्धये ।
नीहार इव संछाद्य वेताल इव वल्गति ॥ ७
सर्वेषामेव देहानां सुखदुःखार्थभाजनम् ।
शरीरं मन एवेह न तु मांसमयं मुने ॥ ८
योऽयं मांसास्थिसंघातो दृश्यते पाञ्चभौतिकः ।
मनोविकल्पनं विद्धि न देहः परमार्थतः ॥ ९
मनःशरीरेण तव पुत्रोऽयं कृतवान्मुने ।
तदेव प्राप्तवानाशु वयं नात्रापराधिनः ॥ १०
स्वया वासनया लोको यद्यत्कर्म करोति यः ।
स तथैव तदाप्नोति नेतरस्येह कर्तृता ॥ ११
स्वानुसंहितमन्तर्यन्मनोवासनया स्वया ।
को नाम भुवनेशोऽस्ति तत्कर्तुं यस्य शक्तता ॥ १२
ये सर्गा नरकाभोगा या जन्ममरणैषणाः ।
स्वमनोमननेनेदं स निष्पन्दोऽपि दुःखदः ॥ १३
बहुनात्र किमुक्तेन शब्दसंग्रहकारिणा ।
उत्तिष्ठ भगवन्यामो यत्र ते तनयः स्थितः ॥ १४
सर्वं चित्तशरीरेण भुक्त्वा शुक्रः क्षणादिव ।
तथेन्दुरश्मिसंघट्टात्समङ्गातापसः स्थितः ॥ १५
तत्प्राणपवनश्चित्तान्मुक्त इन्द्वंशुवत्फलम् ।
अवश्यायतया भूत्वा वीर्यं तेनान्तराश्रितः ॥ १६
इत्युक्त्वा भगवान्कालो हसन्निव जगद्गतिम् ।
हस्ताद्धस्तेन जग्राह भृगुमिन्दुमिवांशुमान् ॥ १७
अहो नु चित्रा नियतेर्व्यवस्थेति वदञ्छनैः ।
भगवान्भृगुरुत्तस्थावुदयाद्रेर्यथा रविः ॥ १८
तेजोनिधी ह सममङ्ग समुत्थितौ तौ
भातस्तदाम्बरतले सतमालजाले ।
तुल्योदयाविव नभस्यमले विहर्तु-
मभ्युत्थितौ सजलदौ सकलेन्दुसूर्यौ ॥ १९

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने भृगुसमाश्वासनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अष्टमो दिवसः ॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ कालभृगू देवौ मन्दराचलकन्दरात् ।
गन्तुं प्रवृत्ताववनौ समङ्गासरितस्तटम् ॥ १
तौ शैलादवरोहन्तौ दृष्टवन्तौ महाद्युती ।
नवहैमलताजालकुञ्जसुप्तनभश्चरान् ॥ २
वल्लीवलयदोलाभिः क्रीडतो गगनाङ्गणे ।
हरिणीमुग्धमुग्धाक्षिप्रेक्षितस्मारितोत्पलान् ॥ ३
सिद्धानध्यासितोत्तुङ्गशिलाशकलविष्टरान् ।

बुद्धेति ॥ ५ ॥ शर्वर्यां भवं शार्वरम् ॥ ६ ॥ नीहार इवेत्यावरणे, वेताल इवेति विक्षेपे दृष्टान्तौ । वल्गति नृत्यति ॥ ७ ॥ देहानां तदात्मतापन्नजीवानाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मनोवासनया अनुसंधानमात्रेणापि क्षणाद्यत्क्रियते तदस्माभिर्महतापि यत्नेन चिरेणापि कर्तुं न शक्यत इति नास्मास्वपराधसंभावनापीत्याशयेनाह—स्वानुसंहितमिति ॥ १२ ॥ स मननात्मको निष्पन्द ईषच्चलनमपि दुःखदः ॥१३॥ शब्दसंग्रहः श्रवणं तत्कारिणा नत्वर्थप्रदर्शकेनेत्यर्थः । याम इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इति वा अनुचरसाहित्याद्वा बहुवचनम् ॥१४॥ सर्वं स्वर्गभोगं चित्तकल्पितशरीरेण भुक्त्वा अथ आकाशादिक्रमेण भूमाववतीर्णे इन्दुरश्मिसंपर्कादोषधीः प्रविश्यान्नादिभावक्रमेण जन्मपरम्परां प्राप्य संप्रति समङ्गायां तापसो भूत्वा स्थित इत्यर्थः ॥ १५ ॥ इन्दुरश्मिसंघट्टादिति यदुक्तं तद्विशदयति—तत्प्राणेति । तस्य शुक्रस्य प्राणपवनश्चित्ताच्चेतनशक्तेर्मुक्तः संमूर्च्छितः सन् अवश्यायतया नीहारभावेन इन्द्वंशुसंपर्कात्तद्द्भूत्वा सस्यद्वारा तत्फलं व्रीह्यादि भूत्वा पुरुषं प्रविश्य वीर्यं रेतो भूत्वा अन्तरा स्त्रीगर्भे स्थित इत्यर्थः ॥ १६ ॥ हस्तादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । हस्तं प्रसार्येत्यर्थः । दृष्टान्तपक्षे लक्षितलक्षणया हस्तशब्देन करशब्दवाच्यकिरणपरिग्रहः ॥१७॥ नियतेर्दैवस्य कर्मणो वा ॥ १८ ॥ ह इति किलेत्यर्थे निपातः, अङ्गेति संबोधने। सतमालजाले मन्दरे समं समं युगपत्समुत्थितौ तेजोनिधी तौ भृगुकालौ सजलदे अम्बरतले तुल्योदयौ सकलः पूर्ण इन्दुश्च सूर्यश्च ताविव भातः प्रकाशत इत्यर्थः ॥१९॥२०॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे भृगुसमाश्वासनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

गत्वा ताभ्यां समाधिस्थशुक्रस्यात्र प्रबोधनम् ।
स्मारणं पूर्ववृत्तस्यागमनेच्छा च कीर्त्यते ॥ १ ॥

अवनौ अवतीर्येति शेषः ॥ १ ॥ नभश्चरान् देवगणान्पक्षिणश्च ॥ २ ॥ हरिणीनामिव मुग्धमुग्धैः अक्षिप्रेक्षितैः कटाक्षैः स्मारितान्युत्पलानि यैः । सदृशदर्शनस्य स्मृतिहेतुत्वात्सादृश्यं गम्यते ॥ ३ ॥ अध्यासितान्याश्रितान्युत्तुङ्गशिलाशकलान्येव विष्टराणि आसनानि यैः । धृताकारान् स्वीकृतशरीरान् उत्साहा-

धृताकारानिवोत्साहान्हेलादृष्टजगत्त्रयान् ॥ ४
कृताजस्रपतत्पुष्पधारासारनिमज्जनान् ।
तालोत्तालकृतोद्दस्तहस्तान्हस्तिघटापतीन् ॥ ५
मदावलेपनिद्रालून्मदान्मूर्तानिव स्थितान् ।
पुष्पकेसररक्ताङ्गपवनारुणवालधीन् ॥ ६
चञ्चलांश्चमरांश्चारून्भूभृन्मण्डलचामरान् ।
कृताजस्रपतत्पुष्पधारासारनिमज्जनान् ॥ ७
किन्नरान्भूमखर्जूराञ्शाखासरलतां गतान् ।
परस्परफलाघातक्ष्वेडावर्जितकीचकान् ॥ ८
धातुपाटलदुर्वक्रान्मर्कटान्नटनोत्कटान् ।
लतावितानसंछन्नसानूपवनमन्दिरान् ॥ ९
सिद्धानमरनारीभिर्मन्दारकुसुमाहतान् ।
धातुपाटलनिर्द्वारपयोदपटसंवृतान् ॥ १०
तटानजनसंसर्गान्बौद्धान्प्रव्रजितानिव ।
सरितः कुन्दमन्दारपिनद्धलहरीघटाः ।
सागरोत्कतयेवात्तमधुमासप्रसाधनाः ॥ ११
पुष्पभारपिनद्धाङ्गान्वृक्षान्पवनकम्पितान् ।
क्षीबानिव मधुप्राप्तौ घूर्णान्मधुकरेक्षणान् ॥ १२
शैलराजश्रियं स्फीतां पश्यन्तौ तावितस्ततः ।
प्राप्तवन्तौ वसुमतीं पुरपत्तनमण्डिताम् ॥ १३
क्षणादवापतुस्तत्र पुष्पलोलतरङ्गिणीम् ।
समङ्गां सरितं साधु सर्वपुष्पमयीमिव ॥ १४
ददर्शाथ तटे तस्मिन्कस्मिंश्चित्तनयं भृगुः ।
देहान्तरपरावृत्तं भावमन्यमुपागतम् ॥ १५
शान्तेन्द्रियं समाधिस्थमचञ्चलमनोमृगम् ।
सुचिरादिव विश्रान्तं सुचिरश्रमशान्तये ॥ १६
चिन्तयन्तमिवानन्ताश्चिरभुक्ताऽचिरोज्झिताः ।
संसारसागरगतीर्हर्षशोकनिरन्तराः ॥ १७
नूनं निश्चलतां यातमतिभ्रमितचक्रवत् ।
अनन्तजगदावर्तविवर्तातिशयादिव ॥ १८
एकान्तसंस्थितं कान्तं कान्त्यैकाकिनमाश्रितम् ।
उपशान्तेहसंभ्रान्तचित्तसंभ्रमसंगमम् ॥ १९
निर्विकल्पसमाधिस्थं विरतं द्वन्द्ववृत्तितः ।
हसन्तमखिलां लोकगतिं शीतलया धिया ॥ २०
विगताखिलवृत्तान्तं विगताशेषभोक्तृतम् ।
निरस्तकल्पनाजालमालम्बितमहापदम् ॥ २१
अनन्तविश्रान्तितते पदे विश्रान्तमात्मनि ।
प्रतिबिम्बमगृह्णन्तं सितं मणिमिवास्थितम् ॥ २२
हेयोपादेयसंकल्पविकल्पाभ्यां समुज्झितम् ।
संप्रबुद्धमतिं धीरं ददर्श तनयं भृगुः ॥ २३
तमालोक्य भृगोः पुत्रं कालो भृगुमुवाच ह ।
वाक्यमब्धिध्वनिनिभं तव पुत्रस्त्वसाविति ॥ २४
विबुध्यतामिति गिरा समाधेर्विरराम सः ।
भार्गवोऽम्भोदघोषेण शनैरिव शिखण्डभृत् ॥ २५
उन्मील्य नेत्रे सोऽपश्यदन्ते कालभृगू प्रभू ।
समोदयाविवायातौ देवौ शशिदिवाकरौ ॥ २६
कदम्बलतिकापीठादथोत्थाय ननाम तौ ।
समौ समागतौ कान्तौ विप्रौ हरिहराविव ॥ २७
मिथःकृतसमाचाराः शिलायां समुपाविशन् ।
मेरुपृष्ठे जगत्पूज्या ब्रह्मविष्णुहरा इव ॥ २८

निव स्थितान्। हेलया लीलया दृष्टं जगत्त्रयं यैः ॥ ४ ॥ [1]तालवृक्षा इवोत्तालाः स्थूलदीर्घाः कराः शुण्डादण्डा येषां तान् हस्तिघटापतीन् गजयूथपान् तौ दृष्टवन्तौ इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ५ ॥ तानेव विशिनष्टि—**मदे**ति । पुष्पकेसरैः रक्ताङ्गेन रञ्जितेन पवनेन परागैः पूरणादरुणवालधीनिति देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ ६ ॥ चमरान्मृगविशेषान् । भूभृन्मण्डलस्य पर्वतराजसमूहस्य चामरानिव स्थितान् ॥ ७ ॥ किन्नरान्दृष्टवन्ताविति पूर्वत्र संबन्धः । भूमखर्जूरान् खर्जूरोत्तमजातिभेदान् शाखापर्यन्तं सरलतामृजुतां गतान् । परस्परस्य खर्जूरफलैराघातास्ताडनानि तल्लक्षणाभिः क्ष्वेडाभिरावर्जिताः सफलीकृता अधःप्ररूढाः कीचका वेणवो यैस्तान्मर्कटान् ॥ ८ ॥ धातुगैरिकमिव पाटलानि दुर्वक्राणि विकृतमुखानि येषां तान्। नटने अवस्पन्दने उत्कटान् शौण्डान् ॥९॥ सिद्धान् देवयोनिविशेषान् । अमरनारीभिरप्सरोभिः रतिकालज्ञापनाय मन्दारकुसुमैराहतान् । अतएव धातुपाटलैर्निर्द्वारैरच्छिद्रैः पयोदपटैः संवृतान् ॥ १० ॥ तटान् प्रपातदेशान् । अजनसंसर्गान् जनसंचारानर्हान् । बौद्धप्रव्रजितदृष्टान्तो वृथापतनयोग्यताविवक्षया । सागरे कान्ते उत्कतया सोत्कण्ठतया हेतुनेव आत्तानि गृहीतानि मधुमासश्चैत्रस्तत्संबन्धीनि प्रसाधनानि पुष्पपल्लवाद्यलंकारा याभिस्ताः । 'उत्कटताचान्तमधुमासप्रसाधना' इति पाठे तु सागरस्योत्कटतायै उपभोगमदाय आचान्तैरुपयुक्तैर्मधुमासैः प्रसाधनं यासां ताः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुष्पलोलतरङ्गामिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभे अतिशयनित्ययोगद्योतनार्थं इनिप्रत्ययः । तदेव स्पष्टीकर्तुमाह—**सर्वपुष्पमयीमिवे**ति ॥१४॥ अन्यं भावं अशुक्रताम् ॥ १५ ॥ सुचिरश्रमः अनादिसंसारश्रमस्तस्य शान्तये ॥१६॥ चिरं भुक्ता अचिरात् उज्झितास्त्यक्ताः ॥ १७ ॥ अतिभ्रमितचक्रवदिति दृष्टान्तो रागोपरमक्रमेण चित्तं स्वयमेव विश्राम्यतीति द्योतनाय ॥ १८ ॥ चक्रदृष्टान्ताभिप्रायमेव स्पष्टमाह—**उपशान्तेहे**ति ॥ १९ ॥ द्वन्द्ववृत्तितः शीतोष्णसुखदुःखादेः ॥ २० ॥ वृत्तान्तानि प्रवृत्तयः । भोक्तृतास्तत्फलानि । महापदं अपरिच्छिन्नात्मसुखम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शिखण्डभृत् मयूरः॥२५॥ अन्ते अन्तिके। समोदयौ संमुखोदितौ नत्वसमोदितौ ॥ २६ ॥ विप्रौ विप्रवेषौ ॥२७॥ मिथः अन्योन्यं कृताः समाचारास्तत्कालोचितगौरवाभिनन्दनाद्याचारा यैः॥२८॥

---

[1] इयं व्याख्या न मूलानुसारिणी

अथ शान्तजपो राम स समङ्गातटे द्विजः ।
तावुवाच वचः शान्तममृतस्यन्दसुन्दरम् ॥ २९
भवतोर्दर्शनेनाहमद्य निर्वृतिमागतः ।
सममागतयोर्लोके शीतलोष्णरुचोरिव ॥ ३०
यो न शास्त्रेण तपसा न ज्ञानेनापि विद्यया ।
विनष्टो मे मनोमोहः क्षीणोऽसौ दर्शनेन वाम् ॥ ३१
न तथा सुखयन्त्यन्तर्निर्मलामृतवृष्टयः ।
यथा प्रहर्षयन्त्येता महतामेव दृष्टयः ॥ ३२
चरणाभ्यामिमं देशं भवन्तौ भूरितेजसौ ।
कौ पवित्रितवन्तौ नः शशाङ्कार्काविवाम्बरम् ॥ ३३
इत्युक्तवन्तं प्रोवाच भृगुर्जन्मान्तरात्मजम् ।
स्मरात्मानं प्रबुद्धोऽसि नाज्ञोऽसीति रघूद्वह ॥ ३४
प्रबोधितोऽसौ भृगुणा जन्मान्तरदशां निजाम् ।
मुहूर्तमात्रं सस्मार ध्यानोन्मीलितलोचनः ॥ ३५
अथासौ विस्मयात्स्मेरमुखो मुदितमानसः ।
वितर्कमन्थरां वाचमुवाच वदतां वरः ॥ ३६
जगत्यविदितारम्भा नियतिः परमात्मनः ।
यद्वशादिदमाभोगि जगच्चक्रं प्रवर्तते ॥ ३७
ममानन्तान्यतीतानि जन्मान्यविदितान्यपि ।
दशाफलान्यनन्तानि कल्पान्तकलितादिव ॥ ३८
दृष्टाः कठिनसंरम्भा विभवोऽप्यर्जनभ्रमाः ।
विहृतं वीतशोकासु चिरं मेरुस्थलीषु च ॥ ३९
पीतमामोदि मन्दारकेसरारुणितं पयः ।
मन्दाकिन्याः सकह्लारं तटीष्वमरभूभृतः ॥ ४०
भ्रान्तं मन्दरकुञ्जेषु फुल्लहेमलतालिषु ।
मेरोः कल्पतरुच्छायापुष्पसुन्दरसानुषु ॥ ४१
न तदस्ति न यद्भुक्तं न तदस्ति न यत्कृतम् ।
न तदस्ति न यद्दृष्टमिष्टानिष्टासु वृत्तिषु ॥ ४२
ज्ञातं ज्ञातव्यमधुना दृष्टं द्रष्टव्यमक्षतम् ।
विश्रान्तोऽथ चिरं श्रान्तो गतो मे सकलो भ्रमः ॥ ४३
उत्तिष्ठ तात गच्छामः पश्यामो मन्दरस्थिताम् ।
तां तनुं तावदाशुष्कां शुष्कां वनलतामिव ॥ ४४
न समीहितमस्तीह नासमीहितमस्ति मे ।
नियते रचनां द्रष्टुं केवलं विहराम्यहम् ॥ ४५
यदतिसुभगमार्यसेवितं त-
त्स्थिरमनुयामि यदेकभावबुद्ध्या ।
तदलमभिमता मतिर्ममास्तु
प्रकृतमिमं व्यवहारमाचरामि ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे भा० भार्गवजन्मान्तरस्मरणवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
विचारयन्तस्तत्त्वज्ञा इति ते जागतीर्गतीः ।
समङ्गायास्तटात्तस्मात्प्रचेलुश्चञ्चलासवः ॥ १
क्रमादाकाशमाक्रम्य निर्गत्याम्बुदकोटरैः ।
संप्रापुः सिद्धमार्गेण क्षणान्मन्दरकन्दरम् ॥ २

शान्तजपः समापितसमाधिः । 'जप मानसे च' इति धात्वर्थदर्शनात् । इदमर्धं पाठक्रमादार्थक्रमबलीयस्त्वात्कदम्बलतिकापीठादित्यतः प्राग्योज्यम् ॥ २९ ॥ निर्वृतिं सुखम् ॥ ३० ॥ ज्ञानेन उपासनेन । विद्यया ब्रह्मविद्यया । अतिशयोक्तिरियं प्रशंसार्था । वां युवयोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ध्यानेन उन्मीलितं उद्घाटितं दिव्यं लोचनं यस्य सः ॥ ३५ ॥ विस्मयादाश्चर्यदर्शनात् ॥ ३६ ॥ नियतिः कर्मफलव्यवस्थाहेतुर्मायाशक्तिः ॥ ३७ ॥ दशाफलानि मरणमूर्च्छादिदुर्दशाफलानि दुःखमोहादीनि । कल्पान्तः प्रलयस्तेन कलितात्संपन्नाद्वर्षवातदाहादेरिव ॥ ३८ ॥ कठिनः संरम्भः क्रोधः उद्योगश्च येषु ते विभवो राजानो द्रव्यार्जनभ्रमा अपि ॥ ३९ ॥ पयो वारि ॥ ४० ॥४१॥ **न तदस्ती**ति । सर्वं कृतं भुक्तं दृष्टं चेत्यर्थः । इष्टानिष्टासु अनुकूलप्रतिकूलासु वृत्तिषु दशासु ॥ ४२ ॥ एकविज्ञानेनापि सर्वविज्ञानं दर्शयति—**ज्ञात**मिति । चिरं श्रान्तोऽहं संप्रति विश्रान्तः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ किं ते तया तन्वा समीहितं तत्राह—**नेति** ॥ ४५ ॥ ननु नियते रचनां द्रष्टुं विहरतस्तव तत्राभिनिवेशात्पुनः पूर्ववदप्सरोमनोरथानुगमनादिसंसारापत्तिरित्याशङ्क्य दृढतरतत्त्वज्ञानबाधितानुवृत्तिमात्रत्वान्न पूर्ववदभिनिवेशप्रसक्तिरित्याह—**यदि**ति । यद्यस्मात्कारणादहमेकभावबुद्ध्या एक एवात्मा भावः परमार्थसत्यो नान्यदिति दृढनिश्चयेन यच्चरित्रमतिसुभगमत्यन्तशुभावहमार्यैरन्यैश्च जीवन्मुक्तैः सेवितं तदेव स्थिरं यथा स्यात्तथा अनुयाम्यनुसरामि न पूर्ववन्मूढवृत्तं, ततस्तत्र मम च अभिमता पूर्वदेहजीवनादिरूपा मतिरलं सम्यगस्तु नाम न काचित्तया क्षतिः । तया प्रकृतं प्रारब्धशेषभोजकव्यवहारमाचरामि न मूढवदभिनिवेक्ष्यामीत्यर्थः ॥४६॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे भार्गवजन्मान्तरवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अत्र तां तनुमालोक्य शुक्रस्य परिदेवनम् ।
तन्निमित्तविशेषोक्त्या स्वभावश्चोपदिश्यते ॥ १ ॥

इति प्रागुक्तप्रकाराः जागतीः सांसारिकीर्गतीर्विचारयन्तः सन्तः समङ्गातटाद्भृग्वाश्रमं प्रति प्रचेलुः प्रचलिताः । चञ्चलासव इत्यनेन प्राणक्रिययैव तेषां चलनोपचारो नत्वात्मनि क्रियास्तीति द्योतनाय ॥ १ ॥ अम्बुदकोटरैर्मेघच्छिद्रैः ॥ २ ॥

अधित्यकायां तस्याद्रेरार्द्रपर्णावगुण्ठिताम् ।
ददर्श भार्गवः शुष्कां पूर्वजन्मोद्भवां तनुम् ॥ ३
उवाचेदं च हे तात तन्वी तनुरियं हि सा ।
या त्वया सुखसंभोगैः पुरा समभिलालिता ॥ ४
इयं सा मत्तनुर्यस्याः कर्पूरागुरुचन्दनैः ।
अङ्गमङ्गीकृतस्नेहा धात्री चिरमलेपयत् ॥ ५
इयं सा मत्तनुर्यस्या मन्दारकुसुमोत्करैः ।
रचिता शीतला शय्या मेरूपवनभूमिषु ॥ ६
इयं सा मत्तनुर्मत्तदेवस्त्रीगणलालिता ।
सरीसृपमुखक्षुण्णा पश्य शेते धरातले ॥ ७
चन्दनोद्यानखण्डेषु मम तन्वा ययानया ।
चिरं विलसितं सेयं शुष्ककङ्कालतां गता ॥ ८
सुराङ्गनाङ्गसंसर्गादुत्तुङ्गानङ्गभङ्गया ।
चेतोवृत्त्या रहितया तन्वाद्य मम शुष्यते ॥ ९
तेषु तेषु विलासेषु तासु तासु दशासु च ।
तथा तद्भावनाबन्धः कथं स्वस्थोऽसि देहक ॥ १०
हा तनो शवनामासि तापसंशोषमागता ।
कङ्कालतां प्रयातासि मां भीषयसि दुर्भगे ॥ ११
देहेनाहंविलासेषु येनैव मुदितोऽभवम् ।
कङ्कालतामुपगतात्तस्मादेव बिभेम्यहम् ॥ १२
ताराजालसमाकारो यत्र हारोऽभवत्पुरा ।
ममोरसि निलीयन्ते तत्र पश्य पिपीलिकाः ॥ १३
द्रवत्काञ्चनकान्तेन लोभं नीता वराङ्गनाः ।
येन मद्वपुषा तेन पश्य कङ्कालतोह्यते ॥ १४
पश्य मे विततास्येन तापसंशुष्ककृत्तिना ।
मत्कङ्कालकुवक्रेण वित्रास्यन्ते वने मृगाः ॥ १५
पश्यामि संशुष्कतया शवोदरदरी मम ।
प्रकाशार्कांशुजालेन विवेकेनेव शोभते ॥ १६
मत्तनुः परिशुष्केयं स्थितोत्तानाचलोपले ।
वैराग्यं नयतीवात्मतुच्छत्वेनान्तरं सताम् ॥ १७
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धलोभाद्विमुक्तया ।
निर्विकल्पसमाध्येव तदेतच्छुष्यते गिरौ ॥ १८
मुक्ताचित्तपिशाचेन नूनं सुखमिवास्थिता ।
तनुर्दैवतभङ्गेभ्यो न बिभेति मनागपि ॥ १९
संशान्ते चित्तवेताले यामानन्दकलां तनुः ।
याति तामपि राज्येन जागतेन न गच्छति ॥ २०
पश्य विश्रान्तसंदेहं विगताशेषकौतुकम् ।
निरस्तकलनाजालं सुखं शेते कथं वने ॥ २१
चित्तमर्कटसंरम्भसंक्षुब्धः कायपादपः ।
तथा वेगेन चलति यथाऽऽमूलान्निकृन्तति ॥ २२
चित्तानर्थविमुक्तोऽद्रौ गजाभ्रहरिविग्रहम् ।
नाद्य पश्यति मे देहः परानन्द इव स्थितः ॥ २३

अधित्यकायां ऊर्ध्वभागभूमौ ॥ ३ ॥ इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वाक्यम् । तन्वी कृशा ॥ ४ ॥ सुखसंभोगैरिति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—**कर्पूरे**त्यादिना ॥५॥६॥ सरीसृपमुखैः सर्पवृश्चिकप्रभृतिकीटैः क्षुण्णा संचूर्णिता । छिद्रितेति यावत् ॥ ७ ॥ चन्दनानां हरिचन्दनानामुद्यानखण्डेषु विलसितं क्रीडाभिः शोभितम् । 'नन्दना' इति पाठे स्पष्टम् ॥ ८ ॥ उत्तुङ्गा अनङ्गभङ्गाः कामतरङ्गा यस्यां तथाविधया चेतोवृत्त्या रहितया त्यक्तया शुष्यते । भावे लट् ॥ ९ ॥ इदानीं देहमेव संबोध्यानुशोचति—**तेषु तेष्वि**त्यादिना । तेषु तेषु विचित्रेषु अवकाशेषु देवोद्यानादिप्रदेशेषु । तासु तासु विचित्रासु बाल्ययौवनादिदशासु । तथा प्रागभूतप्रकारास्तत्तत्सौन्दर्यालंकारगीतहास्यरतिविलासादिभावनासंबन्धा यस्य स तथाविधो भूत्वा संप्रति कथं स्वस्थोऽसि । कुतस्त्वन्नानुशोचसीत्यर्थः ॥ १० ॥ कङ्कालतां अस्थिमात्रावशेषताम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ हारो मुक्तावली ॥ १३ ॥ द्रवत्काञ्चनं द्रुतं सुवर्णमिव कान्तेन भासुरेण । लोभं कामभोगस्पृहाम् । उह्यते धार्यते । पश्येति पुनः पितरं प्रत्युक्तिः ॥ १४ ॥ कुवक्रेण विकृतेन मुखेन ॥ १५ ॥ अन्तःप्रविष्टत्वात्प्रकाशेन प्रकाशमानेनार्कांशुजालेन शोभते । पश्यामीत्यस्य पश्य मृगो धावतीत्यत्रेव वाक्यार्थः कर्म ॥ १६ ॥ आत्मनः स्वस्यास्तुच्छत्वेन फल्गुत्वेन । कुत्सितरूपताप्रदर्शनेनेति यावत् । नयत्युपदिशतीव ॥ १७ ॥ गन्धान्तानां लोभादभिलाषाद्विमुक्तया मत्तन्वा तदेतावत्कालं मत्परोक्षमेतदिदानीं मत्प्रत्यक्षं च निर्विकल्पः समाधिर्यस्यास्तयेव शुष्यते तप्यते ॥ १८ ॥ सुखं स्वस्थम् । दैवतोपपादितेभ्यो भङ्गेभ्यो विपद्भ्यः ॥ १९ ॥ आनन्दस्य कलां चमत्कृतिम् । जागतेन त्रैलोक्यसंबन्धिना राज्येनापीत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ संरम्भेण कामादिचापलेन संक्षुब्धो न केवलं विवेकसद्वासनादिशाखापल्लवादीन्येव स्वस्य यथा विशातयति तथा चलति किंतु आमूलाद्यथा निकृन्तति उन्मूलितो भवति तथा चलति । विवेकाद्यनधिकृतस्थावरादियोनिष्वेव जीवं पातयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अद्रौ अस्मिन्मन्दरे मे देहश्चित्तलक्षणेनानर्थेन विमुक्तः सन्नद्य गजानामभ्रैर्मेघैर्हरिभिः सिंहैश्च विग्रहं वैरं युयुत्साप्रतिगर्जनाभिगमनादिलक्षणं न पश्यति । प्राक्कौतुकदर्शनपरानन्दे स्थित इव यथा प्राग्बहिः कौतुकदर्शनेन नन्दति तथाद्य नेत्यर्थः । अथवा अद्रौ स्फटिकशिलासु प्रतिबिम्बितं गजाभ्रहरीणां विग्रहं युद्धं मूर्तिं वाद्य न पश्यतीत्यर्थः । 'नाट्यं पश्यति' इति पाठे तु यथा परानन्दे परमात्मनि स्थितो जीवन्मुक्तः प्रथमं गजमिव स्थूलं अभ्रमिव सूक्ष्मं हरिमिव कारणं च विग्रहाः शरीराणि यस्मिंस्तथाविधमात्मनटस्य नाट्यं पश्यति तथा मम देहोऽपि चित्तानर्थविमुक्तत्वादेव पृथक् स्थितेन मदात्मना अस्मिन्नद्रौ क्वचिद्गजाः क्वचिदभ्राणि क्वचिद्धरयः सिंहमर्कटादय इति

---

१ अलमिति पाठः.

सर्वाशाज्वरसंमोहमिहिकाशरदागमम् ।
अचित्तत्वं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जन्तुषु ॥ २४
त एव सुखसंभोगसीमान्तं समुपागताः ।
महाधिया शान्तधियो ये याता विमनस्कताम् ॥ २५
सर्वदुःखदशामुक्तां संस्थितां विगतज्वराम् ।
दिष्ट्या पश्याम्यमननां वने तनुमिमामहम् ॥ २६

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ भार्गवेण तदा किल ।
सुबहून्युपभुक्तानि शरीराणि पुनःपुनः ॥ २७
भृगुणोत्पादिते काये तत्तस्मिंस्तस्य किं पुनः ।
महानतिशयो जातः परिदेवनमेव वा ॥ २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शुक्रस्य कलना राम यासौ जीवदशां गता ।
कर्मात्मिका समुत्पन्ना भृगोर्भार्गवरूपिणी ॥ २९
सा हीदंप्रथमत्वेन समुपेत्य परात्पदात् ।
भूताकाशपदं प्राप्य वातव्यावलिता सती ॥ ३०
प्राणापानप्रवाहेण प्रविश्य हृदयं भृगोः ।
क्रमेण वीर्यतामेत्य संपन्नौशनसी तनुः ॥ ३१
विहितब्राह्मसंस्कारा तत्र सा पितुरग्रगा ।
कालेन महता प्राप्ता शुष्ककङ्कालरूपताम् ॥ ३२
इदंप्रथममायाता यदासौ ब्रह्मणस्तनुः ।
अतस्तां प्रति शुक्रेण तदा तत्परिदेवितम् ॥ ३३
वीतरागोऽप्यनिच्छोऽपि समज्ञाविप्ररूपवान् ।
स शुशोच तनुं शुक्रः स्वभावो ह्येष देहजः ॥ ३४
ज्ञस्याज्ञस्य च देहस्य यावद्देहमयं क्रमः ।
लोकवद्व्यवहारोऽयं सक्तयासक्तयाथवा सदा ॥ ३५
ये परिज्ञातगतयो ये चाज्ञाः पशुधर्मिणः ।
लोकसंव्यवहारेषु ते स्थिता लोकजालवत् ॥ ३६
व्यवहारे यथैवाज्ञस्तथैवाखिलपण्डितः ।
वासनामात्रभेदोऽत्र कारणं बन्धमोक्षदम् ॥ ३७
यावच्छरीरं तावद्धि दुःखे दुःखं सुखे सुखम् ।
असंसक्तधियो धीरा दर्शयन्त्यप्रबुद्धवत् ॥ ३८
सुखेषु सुखिता नित्यं दुःखिता दुःखवृत्तिषु ।
महात्मानो हि दृश्यन्ते दृश्य एवाप्रबुद्धवत् ॥ ३९
सूर्यस्य प्रतिबिम्बानि क्षुभ्यन्ति न पुनः स्थिरम् ।
चलाचलतया तज्ज्ञो लोकवृत्तिषु तिष्ठति ॥ ४०

नानाविग्रहमात्मनटस्य नाट्यं पश्यतीत्यर्थः ॥२३॥ सर्वे आशारूपा ये ज्वरास्तन्निदानभूतो यो मोहस्तल्लक्षणाया मिहिकाया अभ्रबीजस्य शरदागमभूतम् । सर्वासामाशानां दिशां वा, सर्वास्वाशासु दिक्षु वा ज्वरभूताया मोहमिहिकायाः शरदागमम् । अचित्तत्वं मनोनाशं विना ॥ २४ ॥ सुखसंभोगा हैरण्यगर्भानन्दान्ता विषयसुखभोगास्तेषां सीमान्तं परमावधिं भूमानन्दम् । अपरिच्छिन्नब्रह्मसाक्षात्कारत्वान्महाधिया । रागादिधीकार्योपशमाच्छान्तधियः ॥ २५ ॥ स्वदेहे जीवन्मुक्तदेहसाम्यं संभाव्याभिनन्दति—**सर्वेति** । दिष्ट्या भाग्योदयेन ॥ २६ ॥ रामस्य प्रश्नाशयः स्पष्टः ॥ २७ ॥ तत्तेभ्यः शरीरेभ्यः । तस्मिन्काये किं कस्माद्धेतोः महान् प्रवृद्धः । अतिशयः स्नेहस्येति शेषः ॥ २८ ॥ शुक्रस्य सांप्रतिकग्रहपदाधिकारोपभोगप्रयोजकप्राक्कल्पानुष्ठितसत्कर्मणामुत्क्रान्तिकाले एतत्कल्पभाविभृगूत्पाद्यशरीराकारेण परिणतानां तादृशाकारवासनात्मनैव प्रलये चिरमवस्थानादाकाशादिक्रमेणैतत्कल्पे भृगुशरीरोत्पत्तौ अन्नद्वारा प्राणापानप्रवाहेण तद्धृदयं प्रविश्य रेतोरूपपरिणामद्वारा चिराभ्यासदृढीकृतप्राक्तनकामकर्मवासनानुसारेणैव शुक्रदेहारम्भात्तेन कतिपयकर्मभोगेऽपि भोक्तव्यप्रारब्धकर्मणां बहूनामवशिष्टत्वाद्युक्तस्तस्मिन्स्नेहातिशयो न देहान्तरेषु, तद्भोग्यकर्मणामनवशेषादित्याशयेनोत्तरं वसिष्ठ आह—**शुक्रस्ये**त्यादिना । कलना प्राक्तनोत्क्रान्तिकालिकी भाविदेहाकारकलना । भार्गवरूपिणी भृगूत्पाद्यदेहाकारा या प्राक्कल्पे आसीदिति शेषः ॥ २९ ॥ सा हि सैवेदानीमौशनसी तनुः संपन्नेति परेणान्वयः । केन क्रमेण तमाह—**इदंप्रथमत्वेने**त्यादिना । परात्पदात्प्रलयकालपरिशिष्टान्मायाशबलेश्वरात् **इदंप्रथमत्वेन** एतत्कल्पीयप्रथमशरीरभावेन समुपेत्य सिक्तोच्छूनबीजान्तरङ्कुरशक्तिवदीषदाविर्भूय क्रमादाकाशादिपदं तत्तद्भूतसाम्यं प्राणवातेन वृष्टिद्वारा अन्नादिभावेन व्यावलिता अन्तर्भाविता सती ॥ ३० ॥ प्राणक्रियाविशेषात्मना अन्नग्रासिना अपानप्रवाहेण ॥ ३१ ॥ विहिता विधिवदनुष्ठिता ब्राह्मा ब्राह्मणजन्मोचिता गर्भाधानपुंसवनजातकर्मान्नप्राशनचौलोपनयनादयः संस्कारा यस्याम् । नह्यसंस्कृततया ग्रहाधिकारो भोक्तुं शक्यत इति भावः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणः सकाशादुक्तरीत्या इदं प्रथमं यथा स्यात्तथा यदा यस्माद्धेतोरायाता अतः अकाले । पञ्चम्या अपि च्छान्दसो दाप्रत्ययः ॥ ३३ ॥ ज्ञानिनोऽपि न प्रारब्धमतिवर्तन्त इत्याशयेनाह—**वीते**ति ॥ ३४ ॥ यावद्देहं यावज्जीवनं सदा सर्वकाले क्रमो मर्यादानियमः न कदाचिद्व्यभिचरतीत्यर्थः । ज्ञस्य सक्त्या अज्ञस्य त्वसक्त्येति विशेष इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अत एवेतरव्यवहारेष्वपि तयोस्तुल्यतैवेत्याह—**ये** इति ॥ ३६ ॥ तर्हि द्वयोः साम्ये एकस्य बन्धोऽपरस्य मोक्ष इति विशेषः कुतस्तत्राह—**वासने**ति ॥ ३७ ॥ दुःखे दुःखनिमित्तप्राप्तौ । दर्शयन्ति विडम्बयन्ति ॥ ३८ ॥ दुःखवृत्तिषु दुःखनिमित्तेषु दुःखिता दुःखिता इव । दृश्ये व्यवहारविषये एवाप्रबुद्धवद्वर्तन्ते स्वात्मतत्त्वे तु सुस्थिरा नाज्ञवद्वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एकस्यैकदैव स्थिरास्थिरवृत्तिविरोधवारणाय दृष्टान्तमाह—**सूर्यस्ये**ति । यथा सूर्यस्य जलस्थानि प्रतिबिम्बवपूंष्येव क्षुभ्यन्ति संचलन्ति नतु नभस्थं स्थिरं बिम्बवपुस्तद्वदित्यर्थः । त्वर्थे पुनःशब्दः ॥ ४० ॥

अवस्थित इव स्वस्थः प्रतिबिम्बेषु भास्करः ।
संत्यक्तलोककर्मापि बुद्ध एवाप्रबुद्धधीः ॥ ४१
मुक्तबुद्धीन्द्रियो मुक्तो बद्धकर्मेन्द्रियोऽपि हि ।
बद्धबुद्धीन्द्रियो बद्धो मुक्तकर्मेन्द्रियोऽपि हि ॥ ४२
सुखदुःखदृशो लोके बन्धमोक्षदृशस्तथा ।
हेतुर्बुद्धीन्द्रियाण्येव तेजांसीव प्रकाशने ॥ ४३
बहिर्लोकोचिताचारस्त्वन्तराचारवर्जितः ।
समो ह्यतीव तिष्ठ त्वं संशान्तसकलैषणः ॥ ४४
सर्वैषणाविमुक्तेन स्वात्मनात्मनि तिष्ठता ।
कुरु कर्माणि कार्याणि नूनं देहस्य संस्थितिः ॥ ४५
आधिव्याधिमहावर्तगर्तसंसारवर्त्मनि ।
ममतोग्रान्धकूपेऽस्मिन्मा पतातापदायिनि ॥ ४६
न त्वं भावेषु नो भावास्त्वयि तामरसेक्षण ।
शुद्धबुद्धस्वभावस्त्वमात्मान्तः सुस्थिरो भव ॥ ४७
त्वं ब्रह्म ह्यमलं शुद्धं त्वं सर्वात्मा च सर्वकृत् ।
सर्वं शान्तमजं विश्वं भावयन्वै सुखी भव ॥ ४८
व्यपगतममतामहान्धकारः
पदममलं विगतैषणं समेत्य ।
प्रभवसि यदि चेतसो महात्मं-
स्तदतिधिये महते सते नमस्ते ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्र० भार्गवोपा० भार्गवपरिदेवनप्रसङ्गेनोपदेशकरणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

षोडशः सर्गः १६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथाक्षिप्य वचस्तस्य तनयस्य तथा भृगोः ।
उवाच भगवान्कालो वचो गम्भीरनिःस्वनः ॥ १

काल उवाच ।

समङ्गातापसीमेतां तनुं संत्यज्य भार्गव ।
प्रविशेमां तनुं साधो नगरीमिव पार्थिवः ॥ २
काले पूर्वजया तन्वा तपः कृत्वा तया पुनः ।
गुरुत्वमसुरेन्द्राणां कर्तव्यं भवतानघ ॥ ३
महाकल्पान्त आयाते भवता भार्गवी तनुः ।
अपुनर्ग्रहणायैषा त्याज्या प्रम्लानपुष्पवत् ॥ ४
जीवन्मुक्तपदं प्राप्तस्तन्वा प्राक्तनरूपया ।
महासुरेन्द्रगुरुतां कुर्वंस्तिष्ठ महामते ॥ ५
कल्याणमस्तु वां यामो वयं त्वभिमतां दिशम् ।
न किंचिदपि यच्चित्तं यस्य नाभिमतं भवेत् ॥ ६

यथा प्रतिबिम्बेष्ववस्थितो भास्करः स्वस्थ एवास्वस्थोऽभिन्नश्चल इव भवति तद्वद्बुद्ध एव व्यवहारस्थोऽप्रबुद्धधीर्भवतीत्यर्थः ॥४१॥ तर्ह्यज्ञवद्विहितनिषिद्धकर्मभिस्तस्य बन्धोऽपि स्यादित्याशङ्क्य बुद्धीन्द्रियासङ्गपूर्वककर्मणामेव बन्धकता नान्येषामित्याशयेनाह—**मुक्तेति** । इदमेव भगवतोक्तम् 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥' इत्यादिना ॥ ४२ ॥ सुखदुःखदृशः सुखदुःखभोगस्य ॥ ४३ ॥ ननु तर्हि मया कथं स्थेयं तत्राह—**बहिरिति** । आचारवर्जितः कूटस्थात्मदृढनिष्क्रियः । अतएव समो वैषम्यशून्यः ॥ ४४ ॥ एषणा कर्मफलासङ्गस्तद्विमुक्तेन आत्मनि ब्रह्मणि तिष्ठता प्रतिष्ठितेनात्मना मनसा कर्माणि कुरु । नूनमिति हेतौ । यतो देहस्य कार्याणि कर्माणि संस्थितिः स्वभाव इत्यर्थः । 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः' इति भगवताप्युक्तम् ॥ ४५ ॥ आधयो मानसदुःखानि । व्याधयः शारीरदुःखानि । महान्त आवर्ता मरणजन्मभ्यां परिवर्तनानि तान्येव गर्ताः श्वभ्राणि यस्मिंस्तथाविधे संसारवर्त्मनि ममतोग्रान्धकूपे मा पत ॥ ४६ ॥ तदपतने उपायमाह—**न त्वमि**त्यादिना । भावेषु दृश्यवस्तुषु देहादिषु तिष्ठसीत्यर्थः । त्वयि सन्तीति शेषः ॥ ४७ ॥ भावयन् विचारेणानुभवन्सन् ॥ ४८ ॥ हे महात्मन् विगतैषणं सकलैषणानिवर्तकं पूर्णानन्दममलमविद्यादिशून्यं पदं समेत्य सम्यगनुभवेन प्राप्य व्यपगतममतामहान्धकारः संश्चेतसश्चित्तस्य यदि वधे प्रभवसि समर्थः स्यास्तर्हि अतिधिये अपरिमितबुद्धये महते पूर्णाय सते परमार्थसत्यब्रह्मभूताय ते नमः । अस्मदादीनामपि सदा वन्द्यो भविष्यसीत्याशयः ॥४९॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे भार्गवपरिदेवनप्रसङ्गेनोपदेशकरणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

कालवाक्याद्गते काले प्रवेशः स्वतनौ पुनः ।
शुक्रस्य दैत्यगुरुता जीवन्मुक्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

तथा प्राग्वर्णितप्रकारं भृगोस्तनयस्य शुक्रस्य वचः परिदेवनवाक्यमाक्षिप्य अयुक्तत्ववर्णनेन निरस्य ॥ १ ॥ २ ॥ काले आधिकारिकप्रारब्धोद्बोधकाले । पूर्वजया इदंप्रथमया ॥३॥ कदा तर्हि सा त्याज्या तदाह—**महाकल्पान्ते** इति । महतः सहस्रयुगपरिमितस्य कल्पस्य ब्रह्मदिनस्यान्ते । अपुनर्ग्रहणाय पुनः शरीरान्तराग्रहणाय । उपभुक्तम्लानपुष्पवत् ॥ ४ ॥ प्राक्तनरूपया पूर्वकल्पार्जितकर्मारब्धया ॥ ५ ॥ कल्याणं शुभं वां युवाभ्यामस्तु । वयमिति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकस्मिन्बहुवचनमनुचरसाहित्यविवक्षया वा । अभिमतामिति दिग्विशेषणमनभिमतव्यावृत्तये नोपात्तं पूर्णात्मनोऽनभिमतस्यैवाप्रसिद्धेः । यस्य तु चित्तस्येदमभिमतमिदं नाभिमतमिति विकल्पो भवेत्तद्यदनभिमतं विहायाभिमतमुपसर्पेच्चित्तं पर्यालोच्यमानं न किंचिद्वस्तुरूपमस्ति तस्मादभिमतां दिशमित्यस्य परमप्रेमास्पदमात्मभावावस्थानं याम इति स्वाशयसूचनाय विशेषणमुपात्त-

इत्युक्त्वा मुञ्चतोर्बाष्पं तयोः सोऽन्तरधीयत ।
तस्माङ्गोरिव रोदस्योः सममंशुभिरंशुमान् ॥ ७
गते तस्मिन्भगवति कृतान्ते भवितव्यताम् ।
विचार्य भार्गवोऽमेयां नियतेर्नियतां गतिम् ॥ ८
कालकारणसंशुष्कां भाविपुष्पशुभोदयाम् ।
विवेश तां तनुं बालां सुलतामिव माधवः ॥ ९
सा ब्राह्मणीतनुर्भूमौ विवर्णवदनाङ्गिका ।
पपात कम्पिता तूर्णं छिन्नमूला लता यथा ॥ १०
तस्यां प्रविष्टजीवायां पुत्रतन्वां महामुनिः ।
चकाराप्यायनं मन्त्रैः स कमण्डलुवारिभिः ॥ ११
सर्वा नाड्यस्ततस्तन्वास्तस्याः पूर्णा विरेजिरे ।
सरितः प्रावृषीवाम्बुपूरपूरितकोटराः ॥ १२
नलिनी प्रावृषीवासौ मधाविव नवा लता ।
यदा पूर्णा तदा तस्याः प्रान्ताः पल्लविता बभुः ॥ १३
अथ शुक्रः समुत्तस्थौ वहत्प्राणसमीरणः ।
रसमारुतसंयोगादापूर्ण इव वारिदः ॥ १४
पुरोऽभिवादयामास पितरं पावनाकृतिम् ।
प्रथमोल्लासितो मेघः स्तनितेनेव पर्वतम् ॥ १५
पिताथ प्राक्तनीं तन्वा आलिलिङ्गाकृतिं ततः ।
स्नेहार्द्रवृत्तिर्जलदश्चिरादद्रितटीमिव ॥ १६
भृगुर्ददर्श सस्नेहं प्राक्तनीं तानवीं तनुम् ।
मत्तो जातेयमित्यास्थां हसन्नपि महामतिः ॥ १७
मत्पुत्रोऽयमिति स्नेहो भृगुमप्यहरत्तदा ।
परमात्मीयता देहे यावदाकृतिभाविनी ॥ १८
बभूवतुः पितापुत्रौ तावथान्योन्यशोभितौ ।
निशावसानमुदितावर्कपद्माकराविव ॥ १९
चिरसंगमसंबद्धाविव चक्राह्वदम्पती ।
घनागमनसस्नेहौ मयूरजलदाविव ॥ २०
चिरकालदृढोत्कण्ठौ तुल्ययोग्यतया तया ।
स्थित्वा तत्र मुहूर्तं तावथोत्थाय महामती ॥ २१
समङ्गाद्विजदेहं तं भस्मसात्तत्र चक्रतुः ।
को हि नाम जगज्जातमाचारं नानुतिष्ठति ॥ २२
एवं तौ कानने तस्मिन्पावने भृगुभार्गवौ ।
संस्थितौ तापसौ दीप्तौ दिवीव शशिभास्करौ ॥ २३
चेरतुर्ज्ञातविज्ञेयौ जीवन्मुक्तौ जगद्गुरू ।
देशकालदशौघेषु सुसमौ सुस्थिरौ ततः ॥ २४
अथासुरगुरुत्वं स शुक्रः कालेन लब्धवान् ।
भृगुरप्यात्मनो योग्ये पदेऽतिष्ठदनामये ॥ २५

शुक्रोऽसौ प्रथममिति क्रमेण जात-
स्तस्मात्सत्परमपदादुदारकीर्तिः ।
स्वेनाशु स्मृतिपदविभ्रमेण पश्चा-
दन्येषु प्रविलुलितो दशान्तरेषु ॥ २६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भार्ग० शुक्रस्य पुनर्जीवनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

मिति दर्शयन्नाह—**न किंचिदिति** ॥ ६ ॥ तयोर्भृगुशुक्रयोः स्नेहाद्बाष्पं मुञ्चतोः । 'षष्ठी चानादरे' इति भावलक्षणे षष्ठी सप्तमी वा ॥ ७ ॥ कृतान्ते काले । भवितव्यतामवश्यभाविकर्मगतिम् । नियतेरीश्वरेच्छाया नियतामनिवार्यां गतिं च विचार्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ कालश्चिरकालो हेमन्तशिशिरकालश्च तेन कारणेन निमित्तेन संशुष्काम् । माधवो वसन्तः ॥ ९ ॥ सा वासुदेवाभिधाना समङ्गा तापसतनुः ॥ १० ॥ तस्यां शुक्राख्यायां पुत्रतन्वां प्रविष्टो जीवो यस्यां तथाविधायां सत्याम् ॥ ११ ॥ ततः आप्यायनानन्तरम् ॥ १२ ॥ प्रान्ता अङ्गुलिनखकेशादयः पल्लविताः पल्लववन्निर्गताः सन्तो बभुः ॥१३॥ रसस्य जलस्य मारुतस्य पुरोवातस्य च संयोगात् ॥ १४ ॥ स्तनितेनेवेति दृष्टान्तबलान्नामगोत्रकीर्तनपूर्वकता अभिवादने गम्यते ॥ १५ ॥ तन्वाः पुत्रतन्वाः । शोषविशीर्णाकृत्यपेक्षया प्राक्तनीं । पूर्ववद्यौवनसौन्दर्यादिशालिनीमिति यावत् । आकृतिं आकारम् ॥ १६ ॥ बालत्वात्तनुः सूक्ष्मा सैव तानवी तां तनुं पुत्रदेहम् । तत्त्वदृशा अनौचित्यचिन्तनाद्धसन्नपि । चकारेति शेषः ॥ १७ ॥ यावदाकृति यावज्जीवं भाविनी । आवश्यके णिनिः । प्रारब्धप्राबल्यादवश्यभाविनीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ चक्राह्वदम्पती चक्रवाकजायापती । घनशब्देन तत्कालो लक्ष्यते । बभूवतुरित्यनुषङ्गः ॥ २० ॥ चिरकालवियोगाद्दृढीकृतसमागमोत्कण्ठौ । तया जगत्प्रसिद्धया वर्णितरूपया च तुल्यानन्दभरयोग्यतया मुहूर्तं स्थित्वा जडीभूय ॥ २१ ॥ आचारं सदाचारम् । तथाचाचारपरिपालनमेव दाहादिफलं न फलान्तरमत्रेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ देशकालानां शुभाशुभादिदशौघेषु समौ हर्षविषादवैषम्यरहितौ । यतः स्वरूपे सुस्थिरावित्यर्थः ॥ २४ ॥ असुरगुरुत्वग्रहणं ग्रहाधिकारस्याप्युपलक्षणम् । पदे प्राजापत्याधिकारे ॥ २५ ॥ उक्तां शुक्रगतिं संक्षिप्योपसंहरति—**शुक्र इति** । स्वेन स्वीयेन स्मृतिपदं पुनः पुनः स्मरणारूढा अप्सरास्तत्प्रयुक्तेन मनोराज्यविभ्रमेण ॥ २६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे शुक्रस्य पुनर्जीवनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

---

१ फलोदयामिति पाठः.

सप्तदशः सर्गः १७

श्रीराम उवाच ।

भगवन्भृगुपुत्रस्य प्रतिभासानुभूतितः ।
यथैषा सफला जाता तथान्यस्य न किं भवेत् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इयं प्रथममुत्पन्ना सा तनुर्ब्रह्मणः पदात् ।
शुद्धा जातिर्भार्गवस्य नान्यजन्मकलङ्किता ॥ २
सर्वैषणानां संशान्तौ शुद्धचित्तस्य या स्थितिः ।
तत्सत्यमुच्यते सैषा विमला चिदुदाहृता ॥ ३
मनोनिर्मलसत्त्वात्म यद्भावयति यादृशम् ।
तत्तथाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्पयः ॥ ४
यथा भृगुसुतस्यैव विभ्रमः प्रोत्थितः स्वयम्[1] ।
प्रत्येकमप्येवमेव दृष्टान्तोऽत्र भृगोः सुतः ॥ ५
बीजस्याङ्कुरपत्रादि स्वं चमत्कुरुते यथा ।
सर्वेषां भूतसङ्घानां भ्रमखण्डास्तथैव हि ॥ ६
यदिदं दृश्यते विश्वमेवमेवाखिलं जगत् ।
प्रत्येकमुदितं मिथ्या मिथ्यैवास्तमुपैति च ॥ ७
नास्तमेति नचोदेति जगत्किंचन कस्यचित् ।
भ्रान्तिमात्रमिदं मायामुग्धेव परिजृम्भते ॥ ८
यथा संप्रतिभासस्थः स्वयं संसारखण्डकः ।
तथा तेषां सहस्राणि मिथ्या दृष्टानि सन्ति हि ॥ ९
स्वप्नसंकल्पनगरव्यवहाराः परस्परम् ।
पृथग्यथा न दृश्यन्ते तथैते संसृतिभ्रमाः ॥ १०
एवं नगरवृन्दानि नभस्संकल्परूपिणि ।
सन्ति तानि न दृश्यन्ते मिथ्याज्ञानदृशं विना ॥ ११
पिशाचयक्षरक्षांसि सन्त्येवंरूपकाणि ह ।
संकल्पमात्रदेहानि सुखदुःखमयानि च ॥ १२
एवमेव वयं चेमे संपन्ना रघुनन्दन ।
स्वसंकल्पात्मकाकारा मिथ्यासत्यत्वभाविनः ॥ १३
एवंरूपैव हि परे विद्यते सर्गसंततिः ।
न वास्तवी वस्तुता तु संस्थितैवमवस्तुनि ॥ १४
प्रत्येकमुदितं विश्वमेवमेव मुधैव हि ।
वनगुल्मकरूपेण वसन्तैकरसो यथा ॥ १५
प्रथमोऽयं स्वसंकल्पः प्रथमभ्यागतो यथा ।
तथातिपरमार्थेन दृष्टेनेत्थं विभाव्यते ॥ १६
प्रत्येकमुदितं चित्तं स्वस्वभावोदरस्थितम् ।
इदमित्थं समारम्भं जगत्पश्यन्विनश्यति ॥ १७
प्रतिभासवशादस्ति नास्ति वस्त्ववलोकनात् ।
दीर्घस्वप्नो जगज्जालमालानं चित्तदन्तिनः ॥ १८
चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चित्तकम् ।
एकाभावाद्द्वयोर्नाशः स च सत्यविचारणात् ॥ १९

शुद्धानामिह चित्तानां सत्यसंकल्पतोच्यते ।
वासनादृष्टतुल्यत्वे मेलनं च परस्परम् ॥ १ ॥

ननु शुक्रस्याप्सरःस्वर्गादिमनोराज्यस्य चिरं भोगेन साफल्यमिवान्येषामपि तस्य तथात्वं किं न स्यादिति रामः शङ्कते—**भगवन्निति**। या मानोरथिकी प्रतिभा सैषा यथा स्वर्गाद्यनुभूतितः सफला जाता तथा अन्येषामपि किं न भवेदित्यन्वयः ॥ १ ॥ प्रतिभानां फलोपभोगसंवादेन सफलत्वे द्वौ हेतू सत्यसंकल्पत्वयोग्या चित्तशुद्धिः, उत्क्रान्तिकालोद्बुद्धपरिपक्वभाविभोगप्रदकर्मोद्भावितत्वं च। तत्राद्यं शुक्रस्य दर्शयन्समाधत्ते—**इयं प्रथम**मित्यादिना। शुक्रस्य प्राक्कल्पीयसर्वदोषाणां तच्चरमजन्मानुष्ठितकर्मोपासनैः क्षयादस्मिन्कल्पे सेयं तनुः प्रथममुत्पन्नेत्येतत्कल्पीयदोषाप्रसक्तेर्ब्रह्मणः पदादेवाधिकारभोगार्थं धातुः संकल्पाज्जातत्वेन तत्सांकल्पिकदोषस्याप्रसक्तेरुभयकुलशुद्धा ब्राह्मणजातिरिति बीजगर्भजात्यादिदोषस्याप्यप्रसक्तेर्नासत्यसंकल्पताप्राप्तिरित्यन्येभ्योऽस्य विशेष इत्यर्थः ॥ २ ॥ अन्येषां ब्रह्मविदामपि सत्यसंकल्पत्वे रागादिदोषक्षयप्रयुक्तशुद्ध्या चित्तस्य सत्यात्मभावापत्तिरेव हेतुरित्याशयेनाह—**सर्वैषणाना**मिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ अन्येषां चित्तशुद्ध्यभावात्सत्यसंकल्पत्वासिद्ध्या आद्यकल्पासंभवेऽपि द्वितीयकल्पानुसारात्प्राक्तनमरणोद्बुद्धकर्मवासनाद्यनुगुणसुखदुःखभोगानुकूलजगत्प्रतिभासे शुक्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह—**यथे**ति ॥ ५ ॥ भ्रमखण्डा भ्रान्तिकृतद्वैतविभागाः ॥ ६ ॥ दृश्यते अस्माभिरिति शेषः। प्रत्येकं प्रतिजीवम् ॥ ७ ॥ परमार्थदृशा त्वाह—**नास्त**मिति। मुग्धा उन्मत्तेव ॥ ८ ॥ एकैकस्यापि जीवस्यानेकं जगदनुभवसिद्धमित्याह—**यथे**ति। संप्रति जागरे भासोऽपरोक्षावभासस्तत्र तिष्ठतीति भासस्थः। अस्माकमिति शेषः। तेषां संसारखण्डानाम्। सन्ति स्वप्नभ्रमादावित्यर्थः। अथवा यदि प्रतिजीवं संसाराः प्रत्येकमुदितास्तर्हि कुतो न भासन्त इति चेत् भासन्त एवेत्याह—**यथे**ति। सम्यक्प्रतिभासः स्फुटानुभवस्तत्स्थः अस्माकमिति शेषः। तेषां जीवान्तराणां सहस्राणि संसाराणामिति शेषः ॥ ९ ॥ तर्हि सर्वैः परस्परं संसाराः पृथक्कुतो न दृश्यन्ते तत्राह—**स्वप्ने**ति। यथान्यस्य स्वप्नोऽन्यैर्न दृश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवमेव शुक्रवदेव ॥ १३ ॥ व्यष्टेः परे हिरण्यगर्भेऽपि एवमन्धपरम्परयैव संस्थिता ॥ १४ ॥ सर्वजीवजगदाकारेण ब्रह्मैवोदितमित्याह—**प्रत्येक**मिति ॥ १५ ॥ प्राथमिकः स्वसंकल्प एव जगदाकारप्रथामभ्यागत इति कथं ज्ञायते तत्राह—**प्रथम** इति। तत्त्वदर्शनेन ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ स्वस्य स्वभावः अनाद्यज्ञानं तदुदरस्थितं चित्तमेव जगदिति पश्यन्विनश्यति स्वयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ तथाच प्रतिभासकालिक्येव जगत्सत्ता न वास्तवाधिष्ठानदर्शने स्थातुमर्हतीत्याह—**प्रतिभासे**ति ॥ १८ ॥ तर्हि जगति किं प्राक्प्रतिभाता सत्ता अत्यन्तासती नेत्याह—**चित्सत्तैवे**ति। 'चित्सत्तैव

---

[1] सोत्थितः इति पाठः.

शुद्धस्य प्रतिभासो हि सत्यो भवति चेतसः ।
प्रमार्जनादिव मणेर्मलिनस्येह युक्तितः ॥ २०
चिरमेकदृढाभ्यासाच्छुद्धिर्भवति चेतसः ।
अनाक्रान्तस्य संकल्पैः प्रतिभोदेति चेतसः ॥ २१
सुवर्णं न स्थितिं याति मलवत्यंशुके यथा ।
एका दृष्टिः स्थितिं याति न म्लाने चित्तके तथा ॥ २२

श्रीराम उवाच ।

प्रतिभासात्मनि जगत्येते कालक्रियाक्रमाः ।
सोदयास्तमया जाताः कथं शुक्रस्य चेतसः ॥ २३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यादृग्जगदिदं दृष्टं शुक्रेण पितृशास्त्रतः ।
तादृक्तस्य स्थितं चित्ते मयूराण्डे मयूरवत् ॥ २४
स्वभावकोशस्थमिदं तदेतेन क्रमोदितम् ।
बीजेनाङ्कुरपत्रादिलतापुष्पफलं यथा ॥ २५
जीवो यद्वासनाबद्धस्तदेवान्तः प्रपश्यति ।
स्वरूपं चात्र दृष्टान्तो दीर्घस्वप्नस्त्विदं जगत् ॥ २६
प्रत्येकमुदितो राम नूनं संसृतिखण्डकः ।
रात्रौ सैन्यनरस्वप्नजालवत्स्वात्मनि स्फुटः ॥ २७

श्रीराम उवाच ।

एष संसृतिखण्डोत्थो मिथः स मिलति स्वयम् ।
नो वा मिलति तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

मलिनं हि मनोऽवीर्यं न मिथः श्लेषमर्हति ।
अयोऽयसि च संतप्ते शुद्धे तप्तं तु लीयते ॥ २९
चित्ततत्त्वानि शुद्धानि संमिलन्ति परस्परम् ।
एकरूपाणि तोयानि यान्त्यैक्यं नाविलानि हि ॥ ३०
शुद्धिर्हि चित्तस्य विवासनत्व-
मभूतसंवेदनमेकरूपम् ।
तस्याशु शुद्ध्या भवति प्रबुद्ध-
स्तन्मात्रयुक्त्या परसंगमेति ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थि० भार्गवोपाख्याने मनोराज्यसंमेलनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

हि जगत्' इति पाठे आलानं चित्तदन्तिन इति यदुक्तं तदाशयं स्फुटयति—**चित्तसत्तैवे**ति । तत्फलमाह—**एकाभावा**दिति ॥ १९ ॥ चित्तसत्तया जगत्सत्ता क्व दृष्टेति चेच्छुद्धचित्तानां सत्यसंकल्पोत्थे वस्तुनि दृष्टेत्याशयेनाह—**शुद्धस्ये**ति । मणेः प्रमार्जनान्मणिकार्यस्य प्रकाशविषनिर्हरणादेरिवेत्यर्थः । युक्तित उपायतः ॥ २० ॥ एकदृढाभ्यास ऐकाग्र्यदार्ढ्याभ्यासः । प्रतिभा स्वच्छताप्रयुक्तभास्वरता ॥ २१ ॥ सुवर्णं शोभनवर्णं रञ्जकद्रव्यं द्रुतस्वर्णं वा । मलवत्यंशुके मलिनवस्त्रे । एका दृष्टिरद्वैतात्मज्ञानम् ॥ २२ ॥ वासनानुसारी जगत्क्रम इत्युक्तं तत्राननुभूते स्वर्गाप्सरोजन्मपरम्परादिवैचित्र्यक्रमे वासनारूपबीजासंभवाच्छुक्रस्य कथं तदारोपक्रमः संपन्न इत्याशयेन रामः पृच्छति—**प्रतिभासात्मनी**ति । शुक्रस्य चेतसश्चित्तस्य प्रतिभासात्मनि प्रातिभासिककल्पनात्मके जगति कथं केन हेतुना जाताः । सोदयास्तमया इत्यनेन प्रतिभासोदयास्तमययोः प्रतिभासकाले ग्रहणायोगादप्रतिभासकाले च तयोरप्यनुभवासिद्धेः सुतरां तद्गोचरवासनाऽसिद्धिस्तदसिद्धौ क्रमस्याप्यसिद्धिरित्याशयः सूचितः ॥ २३ ॥ पितृतः पितृजन्यचक्षुरादिवशात्पितृवाक्याच्च । शास्त्रतः श्रुतिस्मृत्यादिभ्यश्च यादृक् यादृशोत्पत्तिनाशादिविशिष्टमस्तीत्यवगतमैहिकं पारलौकिकं च तस्य चित्ते तादृगेव संस्काररूपेण स्थितम् । तथाच पितृशास्त्रादि[1]प्रमाणतदाभासैरेव वासनोदयस्तस्याप्यासीदेवेत्यर्थः । उत्पत्तिनाशक्रमगोचरसंस्कारः साक्षिणैव सेत्स्यतीति भावः ॥ २४ ॥ स्वभावकोशश्चिदधिष्ठिता सजीवा अविद्या । एतेन पितृशास्त्रनिमित्तेन ॥ २५ ॥ स्वरूपं स्वप्ने स्वकल्पितं शरीरम् । ननु नायं स्वप्नो नेत्याह—**दीर्घे**ति ॥ २६ ॥ यथा सैन्यस्था नरा दिवा सैन्यवासनावासिता रात्रौ स्वप्ने प्रत्येकं सैन्यं स्वस्ववासनाकल्पितं नानासैन्यं पश्यन्तोऽपि ऐक्यं मन्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥२७॥ नन्वेवं सति नरस्तदीयसंसारश्च परैर्न द्रष्टुं शक्यत इति गुरूणां शिष्योद्धाराय प्रवृत्तिः शास्त्रप्रणयनं च स्वप्नकृतपरोपकार इव न शिष्यं प्राप्नुयात्, तथा चोपदेशालाभाच्छिष्यस्यानिर्मोक्षप्राप्तौ तुल्ययुक्त्या गुरोरपि स्वगुरोरुपदेशालाभादनिर्मोक्षदोषानिर्मोक्ष इति मूलघातिन्येवेयं कल्पनेत्याशयेन रामः पृच्छति—**एष** इति । यदि न मिलति तदोक्तदोषः, यदि मिलति तर्हि साधारणोऽयं संसारो नैकैकस्य ज्ञानेन बाधितुं शक्य इत्युभयतस्पाशा रज्जुरित्याशयः ॥२८॥ दोषद्वयास्पर्शाय व्यवस्थयोत्तरमाह—**मलिन**मिति । अयं भावः—मलिनं हि मनः शुद्धे मनसि मिथः परस्परसंश्लेषं मेलनं नार्हति । कुतः । यतः अवीर्यं शुद्धमेलनयोग्यसौक्ष्म्यसामर्थ्यहीनम् । तप्तं कषायपाचनशुद्धं तु संतप्ते अयसि संतप्तमय इव लीयते ऐक्यं गच्छति । यतस्तत्समाधिज्ञानाभ्यस्तसौक्ष्म्येण सवीर्यमित्याशयः । तथाच सवीर्यत्वादेव देवानां परकीयस्वप्नप्रवेशेन वरदानानुग्रह इव शिष्यमनःकल्पितजगदन्तःप्रवेशेन बोधनसमर्थमेवेति नाद्यो दोषः । साधारणत्वानभ्युपगमान्न द्वितीयदोषोऽपीति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ चित्तशुद्धेः परां काष्ठां दर्शयंस्तत्प्राप्त्यैव तत्त्वज्ञता दृढा परमप्राप्तिश्च प्रतिष्ठिता भवति नान्यथेत्युपसंहरति—**शुद्धिर्ही**ति । विवासनत्वमात्यन्तिकवासनाक्षय एव चित्तस्य परमा शुद्धिरित्यर्थः । तस्य चित्तस्य तन्मात्रस्य तादृशचिन्मात्रपरिशेषलक्षणशुद्धिमात्रस्य युक्त्या लाभेन परेण परमकैवल्यात्मना सङ्गं मोक्षमेतीति यावत् ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे मनोराज्यसंमेलनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

---

[1] माणतयाभासैः इति पाठः.

अष्टादशः सर्गः १८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सर्वसंसृतिखण्डेषु भूतबीजकलात्मनः ।
तन्मात्रप्रतिभासस्य प्रतिभासेन भिन्नता ॥ १
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा तन्मात्रावृत्तिपूर्वकम् ।
सर्वस्य जीवजातस्य सुषुप्तत्वादनन्तरम् ॥ २
प्रवृत्तिभाजो ये जीवास्ते तन्मात्रप्रदर्शिनः ।
तन्मात्रैकतया सर्गान्मिथः पश्यन्ति कल्पितान् ॥ ३
तन्मात्रैक्यप्रणालेन चित्राः सर्गजलाशयाः ।
परस्परं संमिलन्ति घनतां यान्ति चाभितः ॥ ४
केचित्पृथक्स्थितिगताः पृथगेव लयं गताः ।
केचिन्मिथः संमिलिता जगद्गुञ्जा स्थिताक्षता ॥ ५
जगद्गुञ्जासहस्राणि यत्रासंख्यान्यणावणौ ।
अपरस्परलग्नानि काननं ब्रह्म नाम तत् ॥ ६
मिथः संमिलनेनैता घनतां समुपागताः ।
यद्यद्यत्र यथा रूढं तत्तत्पश्यति नेतरत् ॥ ७
वर्तमानं मनोराज्यं नैष्फल्यं समुपागता ।
सा कृत्तिर्मनसो ज्ञेया तस्य जीवपरम्परा ॥ ८
परस्परं संमिलतां सर्गाणां रूढभाविनाम् ।
देहसत्ता भृशं रूढा देहाभावस्तु विस्मृतिः ॥ ९
देहत्वपरिरूढत्वाच्चिद्धेम्ना विस्मृतात्मना ।
मिथ्यानुभूताऽविद्या तु शुद्धा कटकतामिता ॥ १०
यथा शुद्धः प्राणमरुत्परप्राणादिवेदनात् ।
वेत्ति वेद्यं मनोराज्यं तथा सर्गान्तराश्रयम् ॥ ११
सर्वेषां जीवराशीनामात्मावस्थात्रयं श्रितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमत्र देहो न कारणम् ॥ १२

मलिनानां तु मलिनैर्योगोऽवस्थाविशोधतः ।
तन्मात्रयुक्तिर्विज्ञस्य परसङ्गश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

शुद्धमनोराज्यस्य शुद्धैर्मलिनैश्च संमेलनप्रकार उक्तः । इदानीं मलिनानां मलिनैर्मेलनप्रकारं जाग्रदाद्यवस्थानां द्रष्टृदृश्यादीनां च विशोधनेन चरमश्लोकोक्ततन्मात्रयुक्तिं[1] तया परसङ्गप्राप्तिं च व्युत्पादयितुं प्रागुक्तं जाग्रदादिप्रपञ्चभेदमसाधारणस्वात्मप्रतिभासाधीनप्रतिभासेन साधयति—**सर्वेति** । सर्वेषां जीवानां स्वस्वकल्पितसंसृतिरूपेषु सृष्टिसंसृतेः खण्डेषु शकलेषु भूतात्मनः स्थूलस्य बीजात्मनः सूक्ष्मस्य कलनं कला लिङ्गभावोन्मुखता तदात्मनः कारणरूपस्य प्रपञ्चस्य प्रतिजीवं भिन्नता योक्ता सा स एव तन्मात्रः प्रतिभासते नान्यदिति तन्मात्रप्रतिभासः स्वप्रकाशचिदेकरस आत्मा तस्य प्रतिभासेन प्रतिनियताकारकल्पनया न वस्तुवृत्त्येत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्कुतोऽवगम्यते तत्राह—**प्रवृत्तिरिति** । यतः सर्वस्य जीवजातस्य सुषुप्तत्वादनन्तरमव्यवहितोत्तरक्षणे ह्यनादिद्वैतव्यवहारा यया प्रवृत्तिर्या च स्वप्ने जागरे च वननवाद्यभिमुखी प्रवृत्तिस्ततो निवृत्तिः परावृत्तिर्वा सा सर्वापि तन्मात्रस्य चिदेकरसस्य या आसमन्ताद्वृत्तिर्व्याप्तिस्तत्पूर्वकमेव प्रसिद्धा अतो हेतोरित्यर्थः ॥ २ ॥ प्रवृत्तिं भजन्ते व्यवहरन्ति ये ये जीवास्ते सर्वेऽपि तन्मात्रेण चिन्मात्रेणैव प्रदर्शिनः अर्थप्रकाशवन्तो नान्येन ज्योतिषा । अस्त्वेवं तथापि कथमन्यस्यान्यमनोराज्यप्रपञ्चदर्शनसिद्धिस्तत्राह—**तन्मात्रेति** । तन्मात्रस्य स्वस्वसाक्षिचिन्मात्रस्योपाधिमेलनेन ब्रह्मैक्यदार्ढ्येन वा एकतया एकत्वप्राप्त्या मिथः परस्परसर्गान्पश्यन्ति नान्यथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तलक्षणेन चिन्मात्रैकप्रणालेन । एकमार्गेणेति यावत् । घनतां परकीयव्यवहारसंवादादिना सत्यताभ्रान्तिदार्ढ्यान्निबिडताम् ॥ ४ ॥ पृथक्सर्गान्तरमेलनं विनैव केचिन्मिथः संवलिताः एवंरीत्या जगत् ब्रह्माण्डं तल्लक्षणा गुञ्जा प्रसिद्धा ॥ ५ ॥ अणावणौ प्रतिपरमाणु । ब्रह्म मायाशबलम् । काननं वनम् ॥ ६ ॥ एता जगद्गुञ्जाः घनतां निबिडीभावात्साधारणव्यवहारयोग्यताम् । किं सर्वभावाः सर्वेषां दर्शनयोग्या नेत्याह—**यद्यदिति** । यावतां प्राणिनां यादृशकर्मभोगानुकूलं यत्र यथा रूढं तत्र तावदेव पश्यति नेतरत् । देशान्तरीयं लोकान्तरीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अतएव चित्तभेदस्तदुपाधिजीवभेदश्च सिध्यतीत्याशयेनाह—**वर्तमान**मिति । एकस्य मनसो मनोन्तरे वर्तमानं मनोराज्यं प्रति नैष्फल्यं तद्दर्शनोपभोगाद्यसमर्थतालक्षणां निष्फलतां समुपागता या स्थितिः सैव कृत्तिर्विच्छित्तिर्मनोभेदहेतुर्ज्ञेयेत्यर्थः । तस्या एव सकाशाज्जीवपरम्परा जीवभेदा अपि ज्ञेया इत्यनुषज्यते ॥ ८ ॥ एवं विभिन्नमनोराज्यरूपाणां सर्गाणां तुल्यकर्मवासनादीनां युगपत्फलौन्मुख्येन मेलनेन व्यष्टिसमष्टिस्थूलदेहसत्तापि निरूढा ज्ञेया, तद्विस्मृतौ तु देहाभाव एव स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्थूलदेहभावे निरूढे स्वाभाविकात्मस्थितिर्विस्मृता काल्पनिकी सांसारिकस्थितिः स्वीकृता चेत्याह—**देहत्वेति** । चिदेव हेम चिद्धेम तेन विस्मृतात्मना शुद्धा केवला कटकतामिता कटकत्वसदृशी संसारलक्षणा अविद्या मिथ्यैवानुभूतेत्यर्थः ॥ १० ॥ एवमशुद्धानामपि परस्परं कचिन्मेलनमुपपाद्य शुद्धानां परमनोराज्यवेदने दृष्टान्तमाह—**यथेति** । यथा हठयोगाभ्यासेन शुद्धः प्राणमरुत् परकायप्रवेशेन परप्राणानां आदिपदात्तदीयदेहेन्द्रियाणां च स्ववश्यतावेदनात्तैर्वेद्यं शब्दादि वेत्ति तथा शुद्धं मनोऽपि सर्गान्तराश्रयं मनोराज्यं वेत्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु यदि मनोराज्यानां परस्परसंमिलनादेव स्थूलदेहसत्ता रूढा तदसंमिलने देहाभावात् 'नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥' इति श्रुतिबोधितदेहप्रदेशभेदाधीना जाग्रदाद्यवस्था अपि न स्युरित्याशङ्क्याह—**सर्वेषामिति** । जीवत्वस्वभावादेवावस्थात्रयकल्पना न देहमपेक्ष्य । जाग्रत्कल्पनां

[1] युक्तितया इति पाठः.

एवमात्मनि जीवत्वे सत्यवस्थात्रयात्मनि ।
नचाम्भसीव वीचित्वमस्मिन्कचति देहता ॥ १३
चित्कलापदमासाद्य सुषुप्तान्तपदस्थितम् ।
बुद्धो निवर्तते जीवो मूढः सर्गे प्रवर्तते ॥ १४
द्वयोरेकस्वरूपैव स्वसौहार्दनिदर्शनात् ।
अज्ञः सुषुप्तोऽसंबुद्धो जीवः कश्चित्स सर्गभाक् ॥ १५
संर्वगत्वाच्चितः कश्चित्परसर्गेण नीयते ।
सर्गे सर्गे पृथग्रूपं सन्ति सर्गान्तराण्यपि ॥ १६
तेष्वप्यन्तस्थसर्गौघाः कदलीदलपीठवत् ।
सर्वसर्गान्तरादूरं पत्रपीवरवृत्तिमत्[2] ॥ १७
स्वभावशीतलं ब्रह्म कदलीदलमण्डपः ।
कदल्यामन्यता नास्ति यथा पत्रशतेष्वपि ॥ १८
ब्रह्मतत्त्वेऽन्यता नास्ति तथा सर्गशतेष्वपि ।
बीजमेव रसात्फुल्लं भूत्वा बीजं पुनर्भवेत् ॥ १९
तथा ब्रह्म मनो भूत्वा बोधाद्ब्रह्म परं भवेत् ।
रसकारणकं बीजं फलभावेन जृम्भते ॥ २०
ब्रह्मकारणको जीवो जगद्रूपेण जृम्भते ।
रसस्य कारणं किं स्यादिति वक्तुं न युज्यते ॥ २१
ब्रह्मणः कारणं किं स्यादिति वक्तुं न युज्यते ।
स्वभावो निर्विशेषत्वात्परो वक्तुं न युज्यते ॥ २२
नाकारणे कारणादि परे वस्त्वादिकारणे ।
विचारणीयः सारो हि किमसारविचारणैः ॥ २३
बीजं जहद्बीजवपुः फलीभूतं विलोक्यते ।
ब्रह्माजहन्निजवपुः फलं बीजे च संस्थितम् ॥ २४
बीजस्याकृतिमत्सर्वं तेनानाकृतिमत्पदम् ।
न युज्यते समीकर्तुं तस्मान्नास्त्युपमा शिवे ॥ २५

विना देहासिद्धावन्योन्याश्रयापत्तेः । श्रुतिस्तु परदृष्टिसिद्धदेहानुवादेन तदेकदेशदृश्यत्वाच्च जाग्रदादिप्रपञ्चविस्तारः सत्य इत्येवंपरा न देहस्य तद्धेतुत्वपरेति भावः ॥ १२ ॥ अम्भ एव वीच्याद्यात्मकं प्रथते इति तत्त्वदर्शने सति ततः पृथग्वीच्यादिवस्त्विव जीव एवावस्थात्रयात्मेति पर्यालोचनेऽपि न जीवादन्या देहता वस्तुभूता परिशिष्यत इत्याह—**एव**मिति ॥ १३ ॥ एवमेव बुद्धस्तत्त्ववित् सुषुप्तस्यान्तमवसानभूतं यत्तुर्यं पदं स्वरूपं तत्र स्थितं चित्कलापदं चैतन्यैकरसस्वभावमासाद्य ज्ञानेन आप्य जीवभावान्निवर्तते । यस्तु मूढः अतत्त्ववित् स एव स्वकल्पनया पुनर्देहाद्याकारकल्पनारूपे सर्गे प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तर्हि किं ज्ञाज्ञयोः सुषुप्तिरपि भिद्यते नेत्याह—**द्वयो**रिति । एकस्वरूपैव सुषुप्तिरिति शेषः । स्वस्याज्ञस्यापि सौहार्दस्य संप्रसादस्य श्रुतौ निरतिशयानन्दमोक्षनिदर्शनत्वेनोपन्यासात् । तर्हि सैकस्य सर्गबीजमन्यस्य नेति कुतो विशेषस्तत्राह—**अज्ञ** इति । तयोर्मध्ये अज्ञः सुषुप्तोऽसंबुद्धो वास्तवात्मज्ञानहीनो देहाद्यात्मताभ्रमवासनावासितश्चेत्यस्मादेव विशेषात्स जीवः सर्गभागित्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्राप्यवान्तरविशेषमाह—**संर्वगत्वा**दिति । नीयते अन्तः प्रवेश्यते । पृथग्रूपमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १६ ॥ कदलीदलस्य पीठान्याधारभूतास्त्वक्कोशास्तद्वदन्तरन्तः सन्तीत्यर्थः । ब्रह्म तु सर्वसर्गेष्वप्यैकरूप्येण संनिहितं कदलीदलमण्डपवदित्याह—**सर्वे**त्यादिना । सर्वेषामान्तराणां सर्गाणां बाह्यसर्गान्तराणां च अदूरं बहिर्विस्तीर्णैः पत्रैरिव पीवरवृत्तिमत् बृहदिति परेणान्वयः ॥ १७ ॥ दृष्टान्तं विवृणोति—**कदल्या**मिति ॥ १८ ॥ इत्थं जगद्भावापन्नस्य ब्रह्मणः पुनः स्वभावापत्तौ दृष्टान्तमाह—**बीज**मिति । यथा वटादिबीजमेव रसाज्जलादिसंसर्गात्फुल्लं वृक्षादि भूत्वा तद्विटपप्रसरफलादिद्वारा पुनः प्राक्तनबीजभावेनाविर्भवति तथा ब्रह्मापि कामकर्मादिरससंपर्कान्मनो भूत्वा जन्ममरणादिकल्पनया अधिकारिदेहप्राप्तौ श्रवणमननादिक्रमेण बोधोदयात्प्राक्तनब्रह्मभावेनाविर्भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यदि तस्यापि बीजस्य रससंपर्कैः पुनर्वृक्षभाववन्मुक्तस्यापि पुनर्जीवभावः स्यादिति बीजमदृष्टान्तं मन्यसे तर्हि रस एव दृष्टान्तोऽस्त्वित्याह—**रसकारणक**मिति ॥ २० ॥ एवंच सति ब्रह्मणः कारणं किं स्यादिति शङ्काया अपि न प्रसर इत्याह—**रसस्ये**ति ॥ २१ ॥ ननु पत्रकाण्डवृक्षपुष्पफलादीनां सरसतादर्शनात्तत्स्वभावभूतो रसस्तेषां कारणमिव जगत्कारणं ब्रह्मापि जगद्धर्मस्वभावविशेष एव स्यात्तथाच ब्रह्मकारणतासाधनं स्वभावकारणतावादेनार्थान्तरितं स्यादित्याशङ्क्याह—**स्वभाव** इति । न युज्यते । कुतः । निर्विशेषत्वात्कारणस्य कार्यसहोत्पत्तिकासाधारणधर्मविशेषरूपतत्स्वभावरूपत्वायोगादित्यर्थः ॥ २२ ॥ तर्हि चिद्ब्रह्ममात्रेण कारणेन जगति जाड्यादिस्वभावत्वासिद्धेर्जाड्यदुःखादिस्वभावं ब्रह्मणि जगतः कारणान्तरं वैचित्र्यहेतूनि निमित्तान्तराणि चाभ्युपेयानि स्युरिति चेन्नेत्याह—**ने**ति । निर्विकाराद्वितीयासङ्गत्वाद्वस्तुतोऽकारणे सर्वप्रपञ्चारोपस्यादिकारणे ब्रह्मणि कारणनिमित्तादि वस्त्वपि न संभवति तत्स्वभावविरोधादेवेत्यकारणविवर्तरूपं जगदनृतमेवेत्यर्थः । तर्हि जडानृतदुःखरूपस्य जगतो जडानृतदुःखरूपमेवादिकारणमुचितमिति तदेव विचार्यतां किमकारणब्रह्मविचारणेनेति चेत्तत्राह—**विचारणीय** इति । असारविचारणैः किं । कः पुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अकारणमादिकारणमिति यदुक्तं तदाशयोद्घाटनाय प्रागुक्तबीजदृष्टान्तापेक्षया ब्रह्मणि यो विशेषस्तमाह—**बीज**मिति । बीजं बीजवपुर्बीजाकारं जहत् त्यजत् सत् अङ्कुरादिफलीभूतं लोके विलोक्यते न तथा ब्रह्मेति । अतएव तद्विवर्तोपादानं स्वसमसत्ताककार्याभावादकारणमित्युक्तमित्याशयः ॥ २४ ॥ विशेषान्तरमपि दर्शयन्निर्विशेषस्योपचारादेवोपमोपन्यस्ता न वस्तुवृत्त्येत्याह—**बीजस्ये**ति । सर्वं स्वरूपमवयवगुणादि च आकृतिमत् इतरव्यावर्तकजातिसंस्थानादिमत् । तेन बीजेन समीकर्तुं

१ सर्गगत्वात् इत्युभयत्र पाठः.

२ बृहदित्यस्य परश्लोकस्थेन ब्रह्मेत्यनेनान्वय इत्यर्थः.

स्वमेव जायतेऽस्वाभं न च तज्जायतेऽन्यदृक् ।
अतो न जातं नाजातं विद्धि ब्रह्म नभो जगत् ॥ २६
दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं न द्रष्टा संप्रपश्यति ।
प्रपञ्चाक्रान्तसंवित्तेः कस्योदेति निजा स्थितिः ॥ २७
मृगतृष्णाजलभ्रान्तौ सत्यां कैव विदग्धता ।
विदग्धतायां सत्यां तु कैवासौ मृगतृष्णिका ॥ २८
आकाशविशदो द्रष्टा सर्वाङ्गोऽपि न पश्यति ।
नेत्रं निजमिवात्मानं दृशीभूतमहो भ्रमः ॥ २९
आकाशविशदो द्रष्टा सर्वाङ्गोऽपि न पश्यति ।
तेषां निजमिवात्मानं दृशीभूतमिवाभ्रमः ॥ ३०
आकाशविशदं ब्रह्म यत्नेनापि न लभ्यते ।
दृश्ये दृश्यतया दृष्टे त्वस्य लाभः सुदूरतः ॥ ३१
तादृग्भावस्वरूपेण विना यत्र न दृश्यते ।
तत्रापि दूरोदस्तैव द्रष्टुः सूक्ष्मस्य दृश्यता ॥ ३२
दृश्यं च दृश्यते तेन द्रष्टा राम न दृश्यते ।
द्रष्टैव संभवत्येको नतु दृश्यमिहास्ति हि ॥ ३३
द्रष्टा सर्वात्मको दृश्ये स्थितश्चेत्कैव द्रष्टृता ।
सर्वशक्तिमता राज्ञा यद्यत्संपद्यते यथा ॥ ३४
तत्तथानुभवत्याशु स एवोदेति तत्तथा ।
यथा मधुरसोल्लासः खण्डो भवति भासुरः ॥ ३५
रसतामजहच्चैव फलपुष्पलतोन्नतः[1] ।
चिदुल्लासस्तथा जीवो भूयो भवति देहकः ॥ ३६
चिन्मात्रतां तामजहदेव दर्शनदृङ्मयम् ।
अन्तःस्वानुभवश्चैव जगत्स्वप्नं प्रपश्यति ॥ ३७
अहंतादिरसे भौमे खण्डकत्वमिवात्मनि ।
नानाखण्डसहस्रौघैरद्वितीयैर्निजात्मनः ॥ ३८
यथोदेति रसो भौमश्चित्तथोदेत्यसंभ्रमम् ।
चिद्रसोल्लासवृक्षाणां कचतामात्मनात्मनि ॥ ३९
दृश्यशाखाशताढ्यानामिह नान्तोऽवगम्यते ।
खण्डः प्रत्येकमेवायं यथा रसचमत्कृतिम् ॥ ४०
स्वादयत्येवमेषा चित्पृथक्पश्यति संस्थितिम् ।
या योदेति यथा यस्या जीवशक्तेः स्वसंसृतिः ॥ ४१
तां तां तथैति सा स्वात्मचिद्रूपभुवनस्थितिम् ।
जीवसंसृतयः काश्चित्प्रमिलन्ति परस्परम् ॥ ४२

तुलयितुम् ॥ २५ ॥ तर्ह्युपमोपचारस्य किं फलं तदाह—**स्वमेवे**ति । अस्वाभं अनात्माभासम् ॥ २६ ॥ यदि स्वमेव जगदाभासं पश्यति तर्हि कुतोऽस्यानर्थप्राप्तिर्यतस्तत्परिहाराय शास्त्रं सफलं स्यात्तत्राह—**दृश्य**मिति । यथाभूतं स्वमात्मानं न पश्यतीत्यत एवानर्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥ भ्रान्त्युदये स्वाभाविक्यप्यस्य पूर्णानन्दस्वप्रकाशता वृथा संपन्नेत्याशयेनाह—**मृगतृष्णे**ति । विदग्धता विद्वत्ता ॥ २८ ॥ निर्मलस्वप्रकाशसर्वगतस्वभावत्वात्सर्वेषां सर्वदा स्फुटदर्शनार्होऽप्यात्मा कदापि केनापि तत्त्वतो न वीक्ष्यते अहो बहिर्मुखानां भ्रान्तिप्राबल्यमित्याह—**आकाशे**ति । यथा नेत्रं पराक्प्रवणत्वात्स्वमात्मानं न पश्यति तद्वत् ॥२९॥ ननु बहिर्मुख आन्तरं स्वमात्मानं न पश्यतु बाह्यानां तु परेषामात्मानं पश्यत्विति चेन्नेत्याह—**आकाशे**ति । निजात्मानमिव तेषां सर्वेषां बाह्यानामप्यात्मानं पारमार्थिकरूपं न पश्यति । यथा अभ्रमः निःशेषनिवृत्तभ्रान्तिर्मुक्तः दृशीभूतं दृश्यतापन्नं द्वैतं न पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥ तथाच दृश्यं दृश्यतया न द्रष्टव्यं किंतु दृङ्मात्रतयेति भावः ॥ ३१ ॥ ननु प्रमातुरान्तर आत्मा विषयाभिमुखेन तेन न दृश्यतां घटादिविषयाधिष्ठानभूतस्तु बहिर्वृत्तिव्याप्त्या दृश्यताम्, तत्र प्रत्यङ्मुखत्वस्यानुपयोगादित्याशङ्क्याह—**तादृगि**ति । यत्र घटादिविषयप्रदेशे वृत्त्यवच्छिन्नस्य द्रष्टुर्वृत्तेर्बाह्यघटाद्याकारानुरञ्जनात्स्वस्यापि तादृग्भावस्वरूपेण विना घटादि द्रष्टुं न शक्यते तत्रापि द्रष्टुर्दृश्यता दर्शनार्हता दूरोदस्ता दूरान्निरस्तैव । तत्र हेतुगर्भं विशिनष्टि—**सूक्ष्मस्ये**ति । विषयवृत्तिताद्रूप्यानुरक्तस्वरूपाद्विविच्य सूक्ष्मचिन्मात्रस्यावधारणाशक्तेरिति भावः ॥ ३२ ॥ यदि सर्वथा द्रष्टा न दृश्यते तर्हि कथं तन्मात्रयुक्त्या तल्लाभसिद्धिरित्याशङ्क्य तदुपायमाह—**द्रष्टैव संभवती**त्यादिना ॥३३॥ कुतो नास्ति तदाह—**द्रष्टे**ति। दृश्यप्रदेशास्थितस्य द्रष्टृत्वे अतिप्रसङ्गात् 'सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता' इत्यादिश्रुतेश्च सर्वात्मा दृश्ये स्थितश्च द्रष्टावश्यं वाच्यः । एवं चेत्तस्य स्वात्मभूते सर्वस्मिन्दृश्ये स्वात्मनि क्रियाविरोधात् कुतो द्रष्टृतेत्यर्थः । यदि तु सर्वशक्तिमत्त्वात्समर्थो राजेव दृश्यं संपाद्य तत्तथानुभवन् द्रष्टा भविष्यतीति ब्रूयास्तर्हि स्वातिरिक्तोपकरणापेक्षत्वे शक्तिसंकोचापत्तेरविकृतः स एव तत्तद्दृश्यरूपेण तथा तथोदेतीति पक्षस्यैव परिशेषान्न द्रष्टृत्वातिरिक्तवस्तुसिद्धिरित्याशयेनाह—**सर्वशक्तिमते**ति ॥ ३४ ॥ उक्तेऽर्थे समञ्जसं दृष्टान्तमुपवर्ण्य प्रकृते योजयति—**यथे**त्यादिना । मधुरसस्य मधुररसस्यैक्षवरसस्य प्रसिद्धमधुरूपस्य वा रसस्य देशविशेषे मधुनोऽपि खण्डशर्करोत्पत्तिप्रसिद्धेः । खण्डः खण्डशर्करा ॥ ३५ ॥ फलपुष्पादिरसैर्मधुमक्षिकाहृतैरुन्नतः । अथवा मधुरसो वसन्तकाले वृक्षप्रविष्टरसः फलपुष्पलतात्मनोन्नतो वनखण्डो यथा भवति तद्वदिति व्याख्येयम् ॥३६॥३७॥ आत्मनि अहंतादिभौमे रसे लवणादौ खण्डकत्वमिवेति प्रतिज्ञातस्यार्थस्य नानाखण्डसहस्रौघैरित्यादि चित्तथोदेत्यसंभ्रममित्यन्तमुपपादनम् । निजात्मनो लवणादेरद्वितीयैरभिन्नैः ॥३८॥ नानाखण्डसहस्रौघैरित्यनेन ब्रह्माण्डानन्त्यं दर्शितमित्याशयेनाह—**चिद्रसे**ति ॥३९॥ तेषु तेषु भोगचमत्कारा अप्यनन्ता इति दर्शयति—**खण्ड** इति । अयं दृश्यमानः खण्ड एतद्ब्रह्माण्डलक्षणो वनखण्डो यथा यथा स्वरसचमत्कृतिं स्वादयति अनुभावयति एवं तथा तथा एषा चित् पश्यत्यनुभवतीति परेणान्वयः ॥ ४० ॥ पृथगिति वीप्सितं बोध्यम् । प्रतिब्रह्माण्डमित्यर्थः । चमत्कृतिवैचित्र्ये तत्कल्पकविचित्रतत्तज्जीवसंस्कारोद्बोध एव हेतुरित्याह—**या ये**ति ॥ ४१ ॥ तत्र समाना-

[1] मूले फलपुष्पलताशब्देन लक्षणया तद्रसो गृह्यते.

स्वयं विहृत्य संसारे शाम्यन्ति चिरकालतः ।
सूक्ष्मया परया दृष्ट्या त्वं पश्य ज्ञानचेतसा ॥ ४३
जगज्ज्वालसहस्राणि परमाण्वन्तरेष्वपि ।
चित्ते नभसि पाषाणे ज्वालायामनिले जले ॥ ४४
सन्ति संसारलक्षाणि तिले तैलमिवाखिले ।
सिद्धिमेति यदा चेतस्तदा जीवो भवेच्चितिः ॥ ४५
शुद्धा च सा सर्वगता तेन तन्मेलनं मिथः ।
सर्वेषां पद्मजादीनां स्वसत्ताभ्रमरूपकः ॥ ४६
जगद्दीर्घमहास्वप्नः सोऽयमन्तः समुत्थितः ।
स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यान्ति काश्चिद्भूतपरम्पराः ॥ ४७
तेनोपलम्भः कुड्यादावसौ दृढतरः स्थितः ।
यद्यत्र चिद्भावयति तत्तत्राशु भवत्यलम् ॥ ४८
तया स्वप्नेऽपि यद्दृष्टं तत्काले सत्यमेव तत् ।
चिदणोरन्तरे सन्ति समस्तानुभवाणवः ॥ ४९
[[1]यथा बीजान्तरे पत्रलतापुष्पफलाणवः] ।
परमाणुजगत्यन्तर्मन्ये चित्परमाणवः ।
लीनमाकाशमाकाशे द्वैतैक्यभ्रममुत्सृज ॥ ५०
देशकालक्रियाद्रव्यैः स्वैरेवाणुभिरेव चित् ।
अणूननुभवत्यन्तरितराणि नसंभवात् ॥ ५१
स्वयं सर्गस्य कचितः स्वप्ने चिदणुखण्डकः ।
ब्रह्मादेः कीटनिष्ठस्य देहदृष्ट्यानुभावितः ॥ ५२
कचितं किंचिदेवेह वस्तुतस्तु न किंचन ।
स्वयं सत्यं स्वादयन्ते द्वैतं चित्परमाणवः ॥ ५३
स्वयं प्रकचति स्फारदेहश्चिदणुखण्डकः ।
नेत्रादिकुसुमद्वारैः संविदामोदमुद्गिरन् ॥ ५४
संपश्यतितरां कश्चिद्बहीरूपेण चिद्घटः ।
सर्वगत्वादनाशित्वाद्दृश्यबीजस्य वै चितेः ॥ ५५
अन्तरेवाखिलं कश्चित्पश्यत्यविमलं जगत् ।
तत्रातिकालकलनादुन्मज्जति निमज्जति ॥ ५६
स्वप्नात्स्वप्नान्तरं तत्र तथा पश्यन्पुनःपुनः ।
मिथ्या वटेषु लुठति शिलेव शिखरच्युता ॥ ५७
केचित्संमिलिताः केचिदात्मन्येवाभ्रमे स्थिताः ।
मग्नाः स्वसंवित्प्रसरे स्फुरन्तो देहखण्डकाः ॥ ५८
स्वयमन्तः प्रपश्यन्ति ये जगज्जीवविभ्रमम् ।
तैस्तैः कैश्चित्ततं दृश्यमसत्स्वप्नवदाश्रितम् ॥ ५९
सर्वात्मत्वात्स्वभावस्य तद्दृश्यं सत्यमात्मनि ।
सर्वगं विद्यते यत्र तत्र सर्वमुदेति हि ॥ ६०
जीवान्तः प्रतिभासस्य सर्वस्य पुनरन्तरे ।
जीवखण्ड उदेत्युच्चैस्तस्यान्तरितरोऽपि च ॥ ६१
जीवान्तर्जायते जीवस्तस्यान्तरपि जीवकः ।
सर्वत्र रम्भादलवज्जीवो जीवान्तरेव हि ॥ ६२
दृश्यबुद्धिपरावृत्तौ सममेतदनन्तरम् ।
हेम्नीव कटकादित्वं परिज्ञातं विनश्यति ॥ ६३
विचारो यस्य नोदेति कोऽहं किमिदमित्यलम् ।

कारवासनोद्भवेऽज्ञजीवानामपि संसृतयो मिलन्तीति जीवसंसृतिमेलनमुपवर्णितमुपसंहरति—**जीवसंसृतय** इति ॥४२॥ मम तर्हि परसंसृतिसहस्रदर्शने क उपायस्तमाह—**सूक्ष्मये**त्यादिना । **ज्ञानचेतसे**ति । प्रागुक्तेन शुद्धचित्तानां दर्शनोपायेनेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पद्मजादीनामस्मदादिसंसारदर्शनं शुद्धिवशादेवेत्याह—**शुद्धा चे**ति । सर्वगतब्रह्मैकरसत्वात्सर्वगता । मेलनमपि स्वकीयपरकीयस्वप्नानां दैवात्कचित्संवादवत्स्वान्तःकल्पनात्मकमेवेत्याशयेनाह—**सर्वेषा**मित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तेन स्वप्नपरम्पराभ्रमणेन । तद्वासनादार्ढ्याद्दृढतरः । चितो वासनोद्भवानुरूपविवर्तसामर्थ्यं सार्वत्रिकमिति दर्शयति—**यद्यत्रे**ति ॥ ४८ ॥ अतएव चित्सत्तायास्तत्रानुवेधानुभव इत्याह—**तये**ति । अनुभवाणवः सूक्ष्मीभूतानुभवाः, जगदाकारवासना इति यावत् ॥ ४९ ॥ **परमा**ण्विति । तथाच चिज्जगतोः कार्त्स्न्येन परस्परान्तःप्रविष्टत्वमाश्चर्यं मन्ये इत्यर्थः । अथवा नेदमाश्चर्यं चिदाकाशस्यैव जगद्भ्रमैर्भेदेन गृहीतस्य स्वात्मनि लीनत्वादित्याशयेनाह—**लीन**मिति ॥ ५० ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति—**देशे**त्यादिना । अणुभिः सूक्ष्मैः स्वैरेव चिदंशैः स्वात्मभूतानेवेतराणीवानुभवति नतु वस्तुत इतराणि । इतरेषां नसंभवादसंभवात् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मादेः कीटनिष्ठस्य कीटान्तस्थस्य साधारणस्तत्तदन्तःकरणोपाधिवशाच्चिदणुखण्डकः प्रलयकाले अस्फुटोऽपि सर्गस्य स्वप्ने प्रसक्ते तत्तद्देहदृष्ट्यानुभावितो भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ यदनुभूयते किं तदिति तत्राह—**कचित**मिति । किंचिदेवेत्यनिर्वचनीयमित्यर्थः । तर्हि तत्किं तत्राह—**स्वयं सत्य**मिति । यथा कश्चिद्भ्रान्तः स्वयं स्वस्कन्धमारुरुक्षति तद्वच्चित्परमाणवो जीवाः स्वयं सत्यमात्मरूपमेव द्वैतं मन्यमाना भ्रान्त्या स्वादयन्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ चिदेवाण्वन्तःकरणपरिच्छेदादणुखण्डकः ॥ ५४ ॥ कश्चिद्व्यष्टिरूपश्चिदेव घटसदृशस्थूलदेहपरिच्छेदाच्चिद्घटः । देशतः कालतश्च बहीरूपेण । तत्र क्रमाद्धेतुः—सर्वगत्वादनाशित्वाच्चेति ॥ ५५ ॥ कश्चित्समष्ट्यात्मा ब्रह्माण्डरूपः । अतिकालकलनाच्चिराभ्यासात्तादात्म्याभिमानेन निमज्जति लीयते उन्मज्जति पुनराविर्भवति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अन्तर्दृश्यद्रष्टॄणां तन्मिथ्यात्वज्ञानं विशेष इत्याशयेनाह—**स्वय**मिति ॥ ५९ ॥ तेषामन्तरेव विश्वोदये चान्तस्तत्सत्ताहेतुर्बहिः केषांचित्तद्दर्शने तु बहिरेव तत्सत्ताहेतुरिति बीजव्यवस्थां हृदि निधायाह—**सर्वात्मत्वादि**ति ॥६०॥ जीवान्तर्जीवान्तरस्य तत्र तत्र च जीवान्तरस्य सप्रपञ्चस्यानवस्थितस्योदयेऽपि तत्रत्यचिति तत्तत्सत्तैवाज्ञानसहिता हेतुर्ज्ञाते तु न किंचित्काप्यासीदस्ति भविष्यति वेत्याशयेनाह—**जीवान्त**रित्यादिना ॥ ६१ ॥ ६२॥ बुद्धेः परावृत्तौ पराक्प्रवणतां त्यक्त्वा प्रत्यक्प्रवणत्वे सति समं युगपदेव चैतदान्तरं बाह्यं च तत्त्वतः परिज्ञातं सद्विनश्यति ॥ ६३ ॥ एवं तत्त्वदर्शनलक्षणां तन्मात्रयुक्तिं दर्शयित्वा

---

१ कोष्ठकविन्यस्तोऽयं पाठः प्रक्षिप्त इति भाति, आदर्शान्तरे-

ष्वदर्शनाट्टीकाकर्त्रसंमतत्वाच्च.

तस्यान्तर्न विमुक्तोऽसौ दीर्घो जीवज्वरभ्रमः ॥ ६४
विचारः सफलस्तस्य विज्ञेयो यस्य सन्मतेः ।
दिनानुदिनमायाति तानवं भोगगृध्नुता ॥ ६५
यथा देहोपयुक्तं हि करोत्यारोग्यमौषधम् ।
तथेन्द्रियजयेऽभ्यस्ते विवेकः फलितो भवेत् ॥ ६६
विवेकोऽस्ति वचस्येव चित्रेऽग्निरिव भास्वरः ।
यस्य तेनापरित्यक्ता दुःखायैवाविवेकिता ॥ ६७
यथा स्पर्शेन पवनः सत्तामायाति नो गिरा ।
तथेच्छातानवेनैव विवेकोऽस्य विबुध्यते ॥ ६८

चित्रामृतं नामृतमेव विद्धि
चित्रानलं नानलमेव विद्धि ।
चित्राङ्गना नूनमनङ्गनेति
वाचा विवेकस्त्वविवेक एव ॥ ६९
पूर्वं विवेकेन तनुत्वमेति
रागोऽथ वैरं च समूलमेव ।
पश्चात्परिक्षीयत एव यस्मिन्
स पावनो यत्र विवेकितास्ति ॥ ७०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे जीवनखण्डकावतारो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः १९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

जीवबीजं परं ब्रह्म सर्वत्र खमिव स्थितम् ।
तेन जीवोदरजगत्यपि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ १
चिद्घनैकघनात्मत्वाजीवान्तर्जीवजातयः ।
कदलीदलवत्सन्ति कीटा इव धरोदरे ॥ २
यो यो नाम यथा ग्रीष्मे कल्पस्वेदाद्भवेत्कृमिः ।
यद्यद्दृश्यं शुद्धचित्खं तज्जीवो भवति स्वतः ॥ ३
यथा यथा यतन्ते ते जीवकाः स्वात्मसिद्धये ।
तथा तथा भवन्त्याशु विचित्रोपासनक्रमैः ॥ ४
देवान्देवयजो यान्ति यक्षा यक्षान्व्रजन्ति हि ।
ब्रह्म ब्रह्मयजो यान्ति यदतुच्छं तदाश्रयेत् ॥ ५
स मुक्तो भृगुपुत्रो हि निर्मलत्वात्स्वसंविदः ।
बद्धः प्रथमदृष्टेन दृश्येनाशु स्वभावतः ॥ ६
भुवि जाता परिम्लाना बाला यत्प्रथमं पुरः ।

तत्प्राप्तिप्रतिष्ठोपायानिन्द्रियजयादिविचारान्तान्व्युत्क्रमेण वक्तुमुपक्रमते—**विचार** इति ॥ ६४ ॥ वैराग्यपूर्वकविचार एव फलपर्यवसायी न रागिकृत इत्याह—**सफल** इति ॥ ६५ ॥ इन्द्रियजयाभ्यासपूर्वकमेव वैराग्यं विवेकहेतुर्नान्यादृशमित्याह—**यथेति** । देहेनोपयुक्तं पथ्याशनादिनियमैः सेवितम् ॥ ६६ ॥ विवेकोऽपि वैराग्यमुमुक्षौत्कण्ठ्यापादनेन संन्यासश्रवणादिफलपर्यवसित एव तन्मात्रयुक्तिजन्मप्रतिष्ठयोरुपयुज्यते न वाङ्मात्रपल्लवित इति दर्शयति—**विवेक** इत्यादिना । यस्य वचस्येव विवेकोऽस्ति न मनसि तेन अविवेकिता अपरित्यक्तेति सा दुःखायैव भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ तर्हि मनःप्रतिष्ठितेऽस्य विवेके किं लिङ्गमिति चेद्वैराग्यदार्ढ्यमेवेत्याह—**यथेति** । यथा प्रत्यक्षः स्पर्शः पवनलिङ्गं न वाङ्मात्रं तद्वदित्यर्थः । तानवं अपक्षयक्रमेण नाशः ॥ ६८ ॥ रागिणा वाङ्मात्रदर्शितो विवेकस्तु अविवेकशाखोपशाखात्मकत्वादविवेक एवेति तुल्योक्त्या दर्शयति—**चित्रामृत**मिति । चित्रलिखितममृतं पीयूषं वारि वा ॥ ६९ ॥ यत्र इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूला प्रवृत्तिर्ज्ञानोदयेन मूलोच्छेदात्परिक्षीयत एव । तस्माद्यत्र विवेकितास्ति स एव पुमांस्तन्मात्रयुक्तिप्रतिष्ठायोग्यः पावन इत्यर्थः ॥ ७० ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जीवनखण्डकावतारो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

यथोपास्तिफलावाप्तिर्बोधात्सत्यात्मसंस्थितिः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां स्थितिस्तुर्यस्य चोच्यते ॥ १ ॥

ननु जीवान्तर्जीवपरम्पराकल्पनायां बाह्यबाह्यजीवा आन्तरान्तरजीवजगतामधिष्ठानत्वाद्बीजं स्युस्तथान्तरान्तराणां बाह्यबाह्यजीवात्मभावबोधात्तत्तद्भावप्राप्तिक्रमेण सर्वबाह्यजीवस्य ब्रह्मबोधोदये मुक्तिर्युक्ता नान्तराणां साक्षाद्ब्रह्मबोधाद्ब्रह्मणस्तत्र तत्रासंनिधानेनाधिष्ठानत्वलक्षणबीजत्वासंभवात्तत्संभवे च सर्वेषां तुल्यतया तत्तदन्तःसत्त्वकलना निर्मूला स्यादित्याशङ्क्य जीवोदरजगज्जीवानामपि ब्रह्मैवाधिष्ठानत्वाद्बीजमिति साधयति—**जीवबीज**मिति । तेन सर्वत्र स्थितत्वेन हेतुना ॥ १ ॥ एकान्तरेकस्तदन्तरप्येक इति परम्पराकल्पनायां कदलीदलवदेकैकान्तर्बहव इति परम्पराकल्पनायां तु धरोदरे कीटा इवेति भेदः ॥ २ ॥ तुल्याधिष्ठानकत्वे आन्तरत्वकल्पना निर्मूलेत्यस्य कः परिहार इति चेत्तमाह—**यो य** इति । ग्रीष्मे कल्कान्मलात् स्वेदाच्च देहान्तर्वर्तिनो निमित्ताद्यो यः कृमिः स तत्तदन्तरेव भवति तथा शुद्धचित्त्वमपि आन्तरं बाह्यं वा यद्यदेव यत्र दृश्यं भवति तत्तद्भोक्ता तत्र तत्र जीवो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्राक्तनपुरुषप्रयत्नरूपकर्मवशाद्वा सर्वव्यवस्थासिद्धिरित्याशयेनाह—**यथेति** ॥ ४ ॥ कर्मोपासनातारतम्यानुसारिदेवताजीवसायुज्येष्वपि तत्तद्देवजीवान्तस्तारतम्येन भोगप्रसिद्धिः शास्त्रप्रामाण्यात्सिद्धेत्याशयेनाह—**देवा**निति । ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं परं च । तेषु किं हेयं किमुपादेयं तदाह—**यद्**िति ॥ ५ ॥ भार्गवोपाख्यानमप्युक्तेऽर्थेऽनुकूलमित्याह—**स** इति । प्रथमदृष्टेनाप्सरोरूपेण शुक्रो बद्धोऽभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ तथैवाव्युत्पन्ना बाला संविद्यथैव व्युत्पाद्यते तथैव भवतीति वास्तवब्रह्मात्मभावेनैव सा व्युत्पाद्या न मिथ्याजीवादिभावेनेत्याशयेनोपसंहरति—

संवित्प्राप्नोति तद्रूपा भवत्यन्या न काचन ॥ ७

श्रीराम उवाच।

जाग्रत्स्वप्नदशाभेदं भगवन्वक्तुमर्हसि।
कथं च जाग्रज्जाग्रत्स्यात्स्वप्नो जाग्रद्भ्रमः कथम् ॥ ८

श्रीवसिष्ठ उवाच।

स्थिरप्रत्यययुक्तं यत्तज्जाग्रदिति कथ्यते।
अस्थिरप्रत्ययं यत्स्यात्तत्स्वप्नः समुदाहृतः ॥ ९
जाग्रत्त्वे क्षणदृष्टः स्यात्स्वप्नः कालान्तरे स्थितः।
तज्जाग्रत्स्वप्नतामेति स्वप्नो जाग्रत्वमृच्छति ॥ १०
जाग्रत्स्वप्नदशाभेदो न स्थिरास्थिरते विना।
समः सदैव सर्वत्र समस्तोऽनुभवोऽनयोः ॥ ११
स्वप्नोऽपि स्वप्नसमये स्थैर्याज्जाग्रत्त्वमृच्छति।
अस्थैर्याज्जाग्रदेवास्ते स्वप्नस्तादृशबोधतः ॥ १२
स्वप्नोऽपि जाग्रद्बुद्ध्यंशो जाग्रत्वमनुगच्छति।
स्वप्नता स्वप्नबुद्ध्या तु यथासंवेदनं स्थितम् ॥ १३
यत्तु यावत्स्थिरं बुद्धं तत्तावज्जाग्रदुच्यते।
क्षणभङ्गात्तु तत्स्वप्नो यथा भवति तच्छृणु ॥ १४
जीवधातुः शरीरेऽन्तर्विद्यते येन जीव्यते।
तेजो वीर्यं जीवधातुरित्याद्यभिधमङ्ग यत् ॥ १५

व्यवहारी यदा कायो मनसा कर्मणा गिरा।
भवेत्तदा मरुच्चुन्नो जीवधातुः प्रसर्पति ॥ १६
तस्मिन्प्रसर्पत्यङ्गेषु सर्वा संविदुदेति हि।
दृष्टत्वात्प्रैति चित्ताख्यमन्तर्लीनजगद्भ्रमम् ॥ १७
ईक्षणादिषु रन्ध्रेषु प्रसरन्ती बहिर्मयम्।
नानाकारविकाराढ्यं रूपमात्मनि पश्यति ॥ १८
स्थिरत्वात्तत्तथैवाथ जाग्रदित्यवगम्यते।
जाग्रत्क्रम इति प्रोक्तः सुषुप्तादिक्रमं शृणु ॥ १९
मनसा कर्मणा वाचा यदा क्षुभ्यति नो वपुः।
शान्तात्मा तिष्ठति स्वस्थो जीवधातुस्तदा त्वसौ॥२०
समतामागतैर्वातैः क्षोभ्यते न हृदम्बरे।
निर्वातसदने दीपो यथाऽऽलोकैककारकः ॥ २१
ततः सरति नाङ्गेषु संवित्क्षुभ्यति तेन नो।
न चेक्षणादीन्यायाति रन्ध्राण्यायाति नो बहिः॥२२
जीवोऽन्तरेव स्फुरति तैलसंविद्यथा तिले।
शीतसंविद्धिम इव स्नेहसंविद्यथा घृते ॥ २३
जीवाकारा कला काचिच्चितिः स्वच्छतयात्मनि।
दशामायाति सौषुप्तिं सौम्यवातां विचेतनाम् ॥ २४
ज्ञात्वा वैचित्त्युपरते साम्यं व्यवहरन्नपि।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु संबुद्धस्तुर्यवान्स्मृतः ॥ २५

भुवीति। सांसारिकव्यसनतापैर्यावदपरिम्लानेत्यर्थः ॥ ७ ॥ संवित्कदा बाला कदा वा प्रौढेति विशेषं ज्ञातुं जाग्रत्स्वप्नदशावैलक्षण्यहेतुं श्रीरामः पृच्छति—**जाग्रदि**ति। अपरोक्षावभासत्वाविशेषेऽपि जाग्रत्कथं केन हेतुना जाग्रत्सत्यताव्यवहारहेतुः। स्वप्नस्तु जाग्रदाकारो भ्रम इति कथमित्यर्थः ॥८॥ स्थिरप्रतीतियोग्यतैव पुनःपुनः संवादिप्रत्यभिज्ञोपनीता जाग्रदर्थेषु सत्यताव्यवहारहेतुरिति वसिष्ठः समाधत्ते—**स्थिरे**ति ॥९॥ स्वप्नोऽपि चेत्कालान्तरे स्थितः स्यात्तदा जाग्रत्त्वे क्षणेन जाग्रदेवेदमिति प्रत्यक्षानुभवेन दृष्टः स्यादेवं जाग्रदपि कालान्तरे यदि न स्थितं स्यात्तर्हि स्वप्न एव स्यादिति जाग्रत्स्वप्नतां स्वप्नश्च जाग्रत्त्वं ऋच्छति गच्छतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अनुभवः अनुभवांशस्त्वनयोः समः ॥ ११ ॥ **अस्थैर्यादि**ति। यथा जाग्रन्मनोरथादिः ॥ १२ ॥ जाग्रद्बुद्ध्यंशो जाग्रद्बुद्धिग्राह्यस्थैर्यांशो यथा हरिश्चन्द्रस्य द्वादशवार्षिकः। तर्हि तस्य कथं स्वप्नता तत्राह—**स्वप्नते**ति ॥ १३ ॥ यथासंवेदनं स्थिरमित्येतद्विशदयति—**यत्त्वि**त्यादिना ॥ १४ ॥ प्रतिज्ञातवर्णनोपोद्घातेन तद्द्रष्टृजीवभावं साधयति—**जीवधातु**रिति। येन जीव्यते इत्यनेन जीवनमेव तत्सद्भावसाधकं लिङ्गं दर्शितम्। तेज इति नाम्ना शरीरोष्मा तल्लिङ्गं वीर्यमिति नाम्ना शरीरचेष्टानिमित्तं बलं तल्लिङ्गमुक्तम्। जीवधातुरित्यनेन जीवनहेतुः सारो निरुपाधिप्रेमा तल्लिङ्गमुक्तम्।
दिपदादहमित्यभिमाननिमित्तं ज्ञानाद्यपि तथा प्रसिद्धं द-
बोध्यम् ॥ १५ ॥ अस्तु देहे जीवस्तस्य रूपादिदर्शनार्थं-
किं निमित्तं तदाह—**व्यवहारी**ति। प्रसर्पति हृदयात्कुल्याद्वारा सरो जलमिव निर्गत्य संचरतीत्यर्थः ॥१६॥ तत्रास्य वासनोद्भवात्स्वप्नदर्शनमित्याह—**तस्मिन्नि**ति। अङ्गेषु अङ्गान्तर्गतनाडीषु ॥ १७ ॥ तस्य जागरणमाह—**ईक्षणादिष्वि**ति। अनुभवकाले प्रत्ययस्य स्वप्नाविशेषेऽप्यथ प्रात्यहिकप्रत्यभिज्ञानन्तरं स्थिरत्वकल्पना जाग्रदित्यवगम्यत इत्यर्थः ॥१८॥ सुषुप्तादीत्यादिपदात्तुरीयक्रमं च ॥१९॥ वाचिककायिकविक्षेपोपरमे स्वप्नोदयो मानसविक्षेपस्याप्युपरमे तु सुषुप्तिरित्याशयेनाह—**मनसे**त्यादिना ॥ २० ॥ आलोकैककारकः निर्विक्षेपप्रकाशमात्रनिमित्तम् ॥ २१ ॥ पूर्वार्धेन स्वप्ननिमित्ताभाव उत्तरार्धेन जाग्रन्निमित्ताभाव उक्तः ॥ २२ ॥ ननु 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति श्रुत्या सुषुप्तौ जीवस्य ब्रह्मण्यप्ययः श्रूयते तत्कथं तदा दीपवज्जीवस्थानमुच्यते तत्राह—**जीव** इति। जीवोऽहमिति संस्कारसचिव एव ब्रह्माप्येति न तद्विमुक्त इति तिले तैलसंविदिव तद्भावापन्नः स्फुरतीत्यर्थः ॥२३॥ ननु तर्हि 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' इत्यादिश्रुतिभिरात्यन्तिकब्रह्मैक्योक्तेस्तर्हि का गतिस्तत्राह—**जीवाकारे**ति। प्रागुक्तजीवाकारा या काचिच्चितिः सा कला उपाधिविलयात्स्वच्छतया ब्रह्मात्मनि विचेतनां पृथक्चेतनशून्यां दशामायातीत्यंशमादाय ताः श्रुतयः प्रवृत्ता न भेदवासनाविलयाभिप्रायेणेत्यर्थः। प्राणवातकृतविक्षेपमाशङ्क्य विशिनष्टि—**सौम्यवाता**मिति ॥ २४ ॥ प्रसङ्गात्तस्य तुर्यावस्थां दर्शयति—**ज्ञात्वे**ति। चित्ते उपरते

१ चेतस्युपरते इति पाठः.

सुषुप्ते सौम्यतां प्राप्तैः प्राणैः संचाल्यते यदा ।
स जीवधातुः सा संवित्तत्तश्चित्ततयोदिता ॥ २६
स्वान्तःसंस्थजगज्जालं भावाभावैः क्रमभ्रमैः ।
पश्यति स्वान्तरेवाशु स्फारं बीज इव द्रुमम् ॥ २७
जीवधातुर्यदा वातैः किंचित्संक्षुभ्यते भृशम् ।
ततोऽस्म्यहं सुप्त इति पश्यत्यात्मनि खे गतिम् ॥ २८
यदाम्भसा प्लाव्यतेऽसौ तदा वार्यादिसंभ्रमम् ।
अन्तरेवानुभवति स्वामोदं कुसुमं यथा ॥ २९
यदा पित्तादिनाक्रान्तस्तदा ग्रीष्मादिसंभ्रमम् ।
अन्तरेवानुभवति स्फारं बहिरिवाखिलम् ॥ ३०
रक्तापूर्णो रक्तवर्णान्देशान्कालान्बहिर्यथा ।
पश्यत्यनुभवात्मत्वात्तत्रैव च निमज्जति ॥ ३१
सेवते वासनां यां तां सोऽन्तः पश्यति निद्रितः ।
पवनक्षोभितो रन्ध्रैर्बहिरक्षादिभिर्यथा ॥ ३२
अनाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यतः क्षुब्धोऽन्तरेव सः ।
संविदानुभवत्याशु स स्वप्न इति कथ्यते ॥ ३३
समाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यः क्षुब्धो वायुना यदा ।
परिपश्यति तज्जाग्रदित्याहुर्मुनिसत्तमाः ॥ ३४
इति विदितवता त्वयाधुनान्तः
प्रथितमहामतिनेह सत्यताख्या ।
असति जगति नैव भावनीया
मृतिहतिसंहतिदोषभावनी या ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० स्थितिप्रकरणे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयस्वरूपविचारो नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एतत्ते कथितं सर्वं मनोरूपनिरूपणम् ।
मया राघव नान्येन केनचिन्नाम हेतुना ॥ १
दृढनिश्चयवच्चेतो यद्भावयति भूरिशः ।
तत्तां यात्यनलाश्लेषादयःपिण्डोऽग्नितामिव ॥ २
भावाभावग्रहोत्सर्गदृशश्चेतनकल्पिताः ।
नासत्या नापि सत्यास्ता मनश्चापलकारिताः ॥ ३
मनो मोहे तु कर्तृ स्यात्कारणं च जगत्स्थितेः ।
विश्वरूपतयैवेदं तनोति मलिनं मनः ॥ ४
मनो हि पुरुषो नाम तं नियोज्य शुभे पथि ।

सर्वव्यवहारोपरमवति चिति साम्यं अवैषम्यं शाश्वतो ज्ञात्वा विचारैकाग्र्याभ्यां स्वप्रयत्नैः संबुद्धः प्राप्तसाक्षात्कारो योगी जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु प्रसिद्धेषु प्रागुक्तभूमिकाभेदेषु वा व्यवहरन् । अपिशब्दात्समाधिस्थोऽपि बोधदार्ढ्यबलात्तुर्यात्मस्वभावादप्रच्युतः सदैव तुर्यावस्थावान् स्मृत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रस्तुतां सुषुप्तिमेवानूद्य ततः प्रागुक्तस्वप्नावतारं प्रपञ्चयितुं चित्तोत्पत्तिमाह—**सुषुप्ते** इति । सौम्यतां प्राप्तैः प्राणरूपलक्षितः स जीवधातुर्यदा भोजकादृष्टपरिपाकापादितवैषम्यैस्तैरेव चाल्यते तदा सा जीवचित्तत्तद्भोगानुकूलप्राक्तनसंस्कारोद्बोधाच्चित्ततयोदिता । आविर्भूता भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ततः स्वप्नदर्शनमाह—**स्वान्तःसंस्थे**ति । बीज इव यथा योगी बीजे स्थितं द्रुमं योगशक्त्या भाविविस्तारयुक्तं विविच्य पश्यति तद्वत् ॥ २७ ॥ उक्तमेव स्फुटमनूद्य चित्तादहंकारोत्पत्तिं भ्रान्तिभेदनिमित्तानि चाह—**जीवे**ति । सुप्तः पुरुषो यदा वातैः किंचित्संक्षुभ्यते तदा अहमस्मीति पश्यति । यदा तु भृशं संक्षुभ्यते तदा खे गतिमाकाशगमनं पश्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अम्भसा नाड्यन्तर्गतश्लेष्मद्रवेण ॥ २९ ॥ ३० ॥ रक्तेन नाड्यन्तर्गतरुधिरेणापूर्ण आप्लुतः सन् देशान् गैरिकादिव्याप्तदेशान्, कालान् रक्ताभ्रव्याप्तसंध्यादिकालान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ न आक्रान्तानीन्द्रियच्छिद्राणि चक्षुरादिस्थानानि येन स तथाविधः सन् । सः आन्तरार्थानुभवः ॥ ३३ ॥ तस्य जाग्रत्प्राप्तिलक्षणमाह—**समाक्रान्ते**ति । यो जीवो यदा क्षुब्धः सन् समाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो भूत्वा बहिः शब्दादीन्विषयान्पश्यति तद्दर्शनं जाग्रदित्याहुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ जाग्रदादिभेदैः प्रथिते जगति सत्यताबुद्धिरेवाभिनिवेशहेतुत्वादनर्थ इति नैव हेयेत्याह—**इतीति** । इह असति जगति सत्यताख्यया दृष्टिर्नैव भावनीया । कुतः । यतो या दृष्टिर्मृतिराध्यात्मिकनिमित्तमरणं, हतिराधिभौतिकनिमित्तमरणं, संहतिराधिदैविकनिमित्तमरणं तद्धेतवश्च ये दोषास्तेषां भावनी अवश्यं संपादनीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयस्वरूपविचारो नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विश्वं हि मनसो भ्रान्तिः सत्यात्मानवलम्बिनः ।
सत्यात्मालम्बने चेतो विश्वं चाप्नोति वर्ण्यते ॥ १ ॥

प्राग्वर्णितजाग्रदादिस्वरूपवर्णनस्य प्रस्तुतार्थसंबन्धं दर्शयति—**एतदि**ति । मनोरूपं निरूप्यते यथावद्बोध्यते येन उपायेन तत्तथाभूतम् । मनःस्वभावपरिज्ञानाय जाग्रदादिवर्णनं प्रस्तुतं नान्येन प्रयोजनेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ अनेन मनसः कीदृशः स्वभावः परिज्ञात इति चेद्दृढभावितार्थाकारधारणस्वभाव इत्याह—**दृढे**ति ॥ २ ॥ तेन सदसद्रूपाद्दृश्योपाधेय प्रत्ययविषयाः सर्वे मनःकल्पनामात्रत्वात्सदसद्विलक्षणा इति सिद्धमित्याह—**भावे**ति ॥ ३ ॥ तत्र मनसो व्यष्टिरूपेण भ्रान्तिकर्तृता समष्टिरूपेण तद्विषयजगदुपादानतेति विशेषमाह—**मन इति** । विश्वरूपतया व्यष्टिसमष्टिरूपतया ॥ ४ ॥ तत्र कर्तृत्वः शुभे पथि नियुक्तश्चेदुपादानांशगता अणिमादिभूतयस्तत्त्वबोधश्च वशी

१ देशकालान् इति पाठः,

तज्जयैकान्तसाध्या हि सर्वा जगति भूतयः ॥ ५
पुरुषश्चेच्छरीरं स्यात्कथं शुक्रो महामतिः ।
अगमद्विविधाकारं जन्मान्तरशतभ्रमम् ॥ ६
अतश्चित्तं हि पुरुषः शरीरं चेत्यमेव हि ।
यन्मयं च भवत्येतत्तदवाप्नोत्यसंशयम् ॥ ७
यदतुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् ।
यत्नात्तदनुसंधानं कुरु तत्तामवाप्स्यसि ॥ ८

अभिपतति मनःस्थितं शरीरं
नतु वपुराचरितं मनः प्रयाति ।
अभिपततु तवात्र तेन सत्यं
सुभग मनः प्रजहात्वसत्यमन्यत् ॥ ९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे मनोरूपवर्णनं नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः २१

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ संशयो यो महानयम् ।
हृदि व्यावर्तते लोलः कल्लोल इव सागरे ॥ १
दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने तते नित्ये निरामये ।
म्लाना संविन्मनोनाम्नी कुतः केयमुपस्थिता ॥ २
यस्मादन्यन्न नामास्ति न भूतं न भविष्यति ।
कुतः कीदृक्कथं तत्र कलङ्कस्तस्य विद्यते ॥ ३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

साधु राम त्वया प्रोक्तं जाता ते मोक्षभागिनी ।
मतिरुत्तमनिष्यन्दा नन्दनस्येव मञ्जरी ॥ ४
पूर्वापरविचारार्थतत्परेयं मतिस्तव ।
संप्राप्स्यसि पदं प्रोच्चैर्यत्प्राप्तं शंकरादिभिः ॥ ५
प्रश्नस्यास्य तु हे राम न कालस्तव संप्रति ।
सिद्धान्तः कथ्यते यत्र तत्रायं प्रश्न उच्यते ॥ ६
सिद्धान्तकाले भवता प्रष्टव्योऽहमिदं परम् ।
करामलकवत्तेन सिद्धान्तस्ते भविष्यति ॥ ७
सिद्धान्तकाले प्रश्नोक्तिरेषा तव विराजते ।
प्रावृषीव हि केकोक्तिर्युक्ता शरदि हंसगीः ॥ ८
सहजो नीलिमा व्योम्नि शोभते प्रावृषः क्षये ।
प्रावृषि त्वतनूदग्रपयोदपटलोत्थितः ॥ ९

भवन्तीत्याह—**मन** इति ॥ ५ ॥ ननु देह एव पुरुषोऽस्तु न मन इति चेन्नेत्याह—**पुरुष** इति ॥६॥ शरीरस्य पुरुषत्वासंभवे घटकुड्यादिवच्चेत्यतैव परिशेषादित्याह—**अत** इति । एतच्चित्तम् ॥ ७ ॥ मनः सर्वावाप्तिसमर्थमस्तु ततो मम को लाभस्तत्राह—**यदि**ति । मोक्षप्रयत्ने कृते तव तल्लाभो भविष्यतीत्यर्थः ॥८॥ उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरति—**अभिपतती**ति । मनःस्थितं मनोभिलषितं देशं विषयं वा शरीरमभिपतति वपुषाचरितं तु देशं विषयं वा मनो न नियमेन प्रयाति, अतो मनसः स्वाभिलषितसिद्धौ देहेन्द्रियादिनियमनसमर्थत्वात्तवापि मनस्सत्यं परमार्थभूतमात्मतत्त्वमभिपततु तत्प्राप्तये यतताम् । तेन देहेन्द्रियाद्यसत्यं द्वैतभ्रमं प्रजहात्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे मनोरूपवर्णनं नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

विशुद्धे कल्पकाभावान्मनःक्लृप्तिर्न युज्यते ।
अविशुद्धे मनःसिद्धेर्नानामतविकल्पनाः ॥ १ ॥

'यदतुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् । यत्नात्तदनुसंधानं कुर्वि'ति गुरुणोक्तो रामः स्वबुद्धिकौशलेन तदनुसंधाय तत्र मनःकल्पनायोग्यतामपश्यन्प्रागुक्तायां तत्र मनःकल्पनायामाश्वासमलभमानोऽर्धविकासितमतिः प्रष्टुकामो गुरुमभिमुखीकृत्य संशयं दर्शयति—**भगवन्नि**ति । सर्वधर्मज्ञेति शिष्याशयपरिज्ञानकौशलद्योतनाय विशेषणम् ॥ १ ॥ दिक्कृतपरिच्छेदाभावात्तते, कालकृतपरिच्छेदाभावान्नित्ये, आदिपदोपात्तवस्तुकृतपरिच्छेदविरहान्निरामये । म्लाना विषयाकारकलुषा । कुत इति कारणासंभवः, केति स्वरूपासंभवः, इयमित्यपरोक्षता च मनसो दर्शिता ॥ २ ॥ यद्यविद्याकलङ्कवशादिति ब्रूयुस्तत्राप्याह[2]—**यस्मादि**ति । यत्र कालत्रयेऽपि द्वितीयं नास्ति तत्र निमित्ततः स्वतः प्रकारतोऽपि कलङ्कसद्भावो न संभावित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं पृष्टो वसिष्ठो वस्तुपरिचयचमत्कारि रामबुद्धिकौशलं प्रथमं प्रशंसति—**साध्वि**ति । उत्तमो मकरन्दनिष्यन्द इव वस्त्वनुभवचमत्कारो यस्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शुद्धे चिदात्मन्यविद्याकलङ्को न युक्त इति प्रश्नः शुद्धात्मानमनुभूतवतः शोभेत । नच तं प्रति वयं मनो निरूपयामो येन स तथा पृच्छेत् । यस्तु शुद्धं नानुभूतवान् विद्वांसमेवात्मानं मन्यमानस्तेन स्वानुभवविरुद्धा आत्मनः शुद्धिरेव कथमिति शङ्कितव्यं नत्वनुभवविरुद्धां शुद्धिमभ्युपगम्य शुद्धे मालिन्यं कथमिति नाज्ञोपदेशकाले विज्ञवत्प्रश्नावसर इत्याशयेनाह—**प्रश्नस्ये**ति । यत्र निर्वाणप्रकरणे तवात्मदर्शनसमाधिप्रतिष्ठानन्तरं सिद्धान्तोऽनुभवारूढ एवार्थो मया स्वानुभवसंवादाय कथ्यते तत्रायं प्रश्न उच्यते । समाधीयत इत्यर्थः ॥६॥ वक्ष्यामि नवेत्यनाश्वासे पुनर्वा अहं प्रष्टव्य इत्याह—**सिद्धान्तकाले** इति । तेन प्रश्नेन मया समाहितेन सिद्धान्तः अनुभवारूढतत्त्व आत्मा भविष्यति ॥७॥ शरदि तु हंसगीर्युक्ता नतु केकोक्तिस्तद्वदज्ञानुरूप एव प्रश्नो युक्तः । सर्वेषां श्रोतॄणामद्याप्यात्मतत्त्वप्रतिबोधानुदयादिति भावः ॥ ८ ॥ सांप्रतं त्वयं प्रश्नः प्रावृषि नभसः सहजनीलिमवर्णनवदित्याह—**सहज** इति ॥९॥

---

१ जनान्तर इति पाठः.

२ ब्रूयाः इति पाठः.

अयं प्रकृत आरब्धो मनोनिर्णय उत्तमः ।
यद्वशाज्जनताजन्म तदाकर्णय सुव्रत ॥ १०
एवं प्रकृतिरूपेयं मनोमननधर्मिणी ।
कर्मेति राम निर्णीतं सर्वैरेव मुमुक्षुभिः ॥ ११
शृणु दर्शनभेदेन तन्नामाभिमताकृतिम् ।
वाग्मिनां वदतां यातं चित्राभिः शास्त्रदृष्टिभिः ॥ १२
यं यं भावमुपादत्ते मनो मननचञ्चलम् ।
तत्तामेति घनामोदमन्तःस्थः पवनो यथा ॥ १३
ततस्तमेव निर्णीय तमेव च विकल्पयन् ।
अन्तःस्थया रञ्जनया रञ्जयन्स्वामहंकृतिम् ॥ १४
तन्निश्चयमुपादाय तत्रैव रसमृच्छति ।
यन्मयत्वं शरीरे तु ततो बुद्धीन्द्रियेषु च ॥ १५
यन्मयं हि मनो राम देहस्तदनु तद्वशः ।
तत्तामायाति गन्धान्तः पवनो गन्धतामिव ॥ १६
बुद्धीन्द्रियेषु वल्गत्सु कर्मेन्द्रियगणस्ततः ।
स्फुरति स्वत एवोर्वी रजोलोल इवानिले ॥ १७
कर्मेन्द्रियगणे क्षुब्धे स्वशक्तिं प्रणयत्यलम् ।
कर्म निष्पद्यते स्फारं पांसुजालमिवानिले ॥ १८
एवं हि मनसः कर्म कर्मबीजं मनः स्मृतम् ।
अभिन्नैव तयोः सत्ता यथा कुसुमगन्धयोः ॥ १९
यादृशं भावमादत्ते दृढाभ्यासवशान्मनः ।
तथा स्पन्दाख्यकर्माख्यप्रथाशाखा विमुञ्चति ॥ २०
तथा क्रियां तत्फलतां निष्पादयति चादरात् ।
ततस्तमेव चास्वादमनुभूयाशु बध्यते ॥ २१
यं यं भावमुपादत्ते तं तं वस्त्विति विन्दति ।
तत्तच्छ्रेयोऽन्यन्नास्तीति निश्चयोऽस्य च जायते ॥ २२
धर्मार्थकाममोक्षार्थं प्रयतन्ते सदैव हि ।
मनांसि दृढभिन्नानि प्रतिपत्त्या स्वयैव च ॥ २३
मनो वै कापिलानां तु प्रतिपत्तिनिजामलम् ।
उररीकृत्य निर्णीय कल्पिताः शास्त्रदृष्टयः ॥ २४
मोक्षे तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः ।
स्वां दृष्टिं प्रतिबिम्बन्ति स्थिताः स्वनियमभ्रमैः ॥ २५
वेदान्तवादिनो बुद्ध्या ब्रह्मेदमिति रूढया ।
मुक्तिः शमदमोपेता निर्णीय परिकल्पिता ॥ २६
मुक्तौ तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः ।
स्वां दृष्टिं प्रविवृण्वन्ति स्वैरेव नियमभ्रमैः ॥ २७
विज्ञानवादिनो बुद्ध्या स्फुरत्स्वभ्रमपूरया ।
मुक्तिः शमदमोपेता निर्णीय परिकल्पिता ॥ २८

एवं समाधाय प्रस्तुतश्रवणे राममनुकूलयति—**अय**मिति ॥ १० ॥ एवं प्रागुक्तदिशा मालिन्यस्याज्ञानुभवसिद्धत्वात्तदुपहिता इयं चित् व्याक्रियमाणा प्रकृतिरूपा भवति । मननधर्मिणी सती मनो भवति । पश्यन्ती चक्षुर्भवति । शृण्वन्ती श्रोत्रम् । 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः' इत्यादिश्रुतेः । एवं कर्मेन्द्रियभावापन्ना व्यापारेण धर्माधर्माख्यकर्मापि स्वयमेव भवतीति मुमुक्षुभिः श्रुत्यादिप्रमाणैर्निर्णीतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ बहुभिर्वादिभिः स्वस्वाभिमतनामरूपाकारेणान्यथाप्युत्प्रेक्ष्यमाणं तदेवेत्याह—**शृण्वि**ति ॥ १२ ॥ तर्हि एकमूलत्वे कुतस्तेषां सिद्धान्तभेद इति शङ्कापरिहारव्याजेन कर्मेति निर्णीतमिति यदुक्तं तद्दर्शयति—**यं य**मित्यादिना । यं यं भावं यादृशयादृशवासनोद्भवम् । यथा सुरभिपूत्युग्रनिर्हार्यादिनानागन्धवत्कुसुमान्तःस्थः पवनस्तद्गन्धात्मकतामेति तद्वत् ॥ १३ ॥ तं स्वस्ववासनाकल्पितमेव युक्तिभिर्निर्णीय रञ्जनया स्वकल्पितार्थे स्वीयतारागेण स्वामहंकृतिं रञ्जयंस्तद्भाविमिवापादयन् ॥ १४ ॥ रसं पुनःपुनरास्वादनचमत्कारम् । विषयिणां विषयास्वादरसेऽप्येषैव गतिरित्याशयेन तदनुरूपदेहधारणामाह—**यन्मयत्व**मिति ॥१५॥ गन्धान्तः गन्धवद्द्रव्यान्तः प्रविष्टः पवनस्तद्गन्धरूपतामिव ॥ १६ ॥ मनोनुसारिदेहधारणे तत्र ज्ञानेन्द्रियाविर्भावे तत्पर्यालोचितविषयप्राप्तिहेतुक्रियानिमित्तकर्मेन्द्रियप्रादुर्भाव इत्याह—**बुद्धीन्द्रियेष्वि**ति । वल्गत्सु आविर्भूय स्वस्वविषये वल्गत्सु । रजोलोले अनिले वल्गति तदन्तर्गतरजोरूपा उर्वीव ॥१७॥ स्वशक्तिं क्रियाशक्तिम् । प्रणयति प्रकटयति ॥ १८ ॥ उपपादितक्रमां मनसः कर्मरूपताप्राप्तिमुपसंहरन् कर्ममनसोः परस्परबीजतामभिन्नसत्तां चाह—**एव**मिति ॥ १९ ॥ एवं वासनाकर्मतत्फलानुभवानामपि समानरूपत्वादेका सत्तेत्याह—**यादृश**मिति द्वाभ्याम् ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्त्वेवं तथाप्यसारेऽपि स्वस्याभिमते कथं पक्षपातः प्राणिनां वादिनां च तत्राह—**यं य**मिति ॥२२॥ ॥ २३ ॥ तत्र कापिलानां मनस्तु विवेकित्वादसङ्गचिन्मात्रत्वं पदार्थमात्रप्रतिपत्त्या निजया अमलं निर्मलमेव । तत्पदार्थविषये तु श्रुत्यनवलम्बनेन व्यामोहात्स्वबुद्ध्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य जडस्य जगतस्तादृशमेवोपादानं त्रिगुणात्मकं प्रधानं भवितुमर्हतीत्युररीकृत्य पुनःपुनरास्वादनेन तदेव तत्त्वमिति निर्णीय तथैव तेषां शास्त्रदृष्टयः कल्पिता इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अन्यथा स्वोक्तोपायमन्तरेण मोक्षे कस्यापि प्राप्तिर्नास्तीति निश्चितचेतसः स्वकल्पितनियमभ्रमैः स्थिता उपायान्तरमतिभ्यो निवृत्ताः सन्तः स्वां दृष्टिं ग्रन्थनिर्माणादिना प्रकाशयन्तः प्रतिबिम्बन्ति, परबुद्धिषु संक्रामयन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं वेदान्तिनोऽपीत्याह—**वेदान्तवादिन** इति । श्रुतिप्रामाण्यादध्यारोपापवादन्यायेनेदं जगद्ब्रह्मैव नान्यद्ब्रह्मणोऽणुमात्रमप्यस्तीति रूढया । शमः सर्वानर्थनिवृत्तिः, दमो वास्तवनिरतिशयानन्दापरिच्छिन्नब्रह्मात्मभावेनाविर्भावस्ताद्रूप्येण उप समीपे स्वस्थान एव इता प्राप्ता नत्वर्चिरादिमार्गेण दूरगमनेनेत्यर्थः । शमदमोपेता वेदान्तिन इति वा । परिरुपर्यर्थे । सर्वोत्कृष्टतया समर्थितेत्यर्थः ॥२६॥ नियमभ्रमैरित्यनेन वेदान्तिनामुपेयतत्त्वमात्रं वास्तवमुपायप्रक्रियाभेदास्तु पाणिनेरिव कल्पिता एवेति सूचितम् ॥२७॥ शमेन सांवर्तिकोपप्लवोपशमेन दमेनेन्द्रियद्वारसंवरणेन चोपेता युक्ता

मुक्तौ तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः ।
स्वां दृष्टिं प्रविवृण्वन्ति स्वैरेव नियमभ्रमैः ॥ २९
आर्हतादिभिरन्यैश्च स्वयाभिमतयेच्छया ।
चित्राश्चित्रसमाचारैः कल्पिताः शास्त्रदृष्टयः ॥ ३०
निर्निमित्तोत्थसौम्याम्बुबुद्बुदौघैरिवोत्थितैः ।
स्वनिश्चितैरिति प्रौढा नानाकारा हि रीतयः ॥ ३१
सर्वासामेव चैतासां रीतीनामेवमाकरः ।
मनो नाम महाबाहो मणीनामिव सागरः ॥ ३२
न निम्बेक्षू कटुस्वादू शीतोष्णौ नेन्दुपावकौ ।
यद्यथा परमाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत् ॥ ३३
यस्त्वकृत्रिम आनन्दस्तदर्थं प्रयतैर्नरैः ।
मनस्तन्मयतां नेयं येनासौ समवाप्यते ॥ ३४
दृश्यं संपरिडिम्भं स्वं तुच्छं परिहरन्मनः ।
तज्जाभ्यां सुखदुःखाभ्यां नावश्यं परिकृष्यते ॥ ३५
अपवित्रमसद्रूपं मोहनं भयकारणम् ।
दृश्यमाभासमाभोगि बन्धमाभावयानघ[1] ॥ ३६
मायैषा सा ह्यविद्यैषा भावनैषा भयावहा ।
संविदस्तन्मयत्वं यत्तत्कर्मेति विदुर्बुधाः ॥ ३७
दृष्ट्वा दृश्यैकतानत्वं विद्धि त्वं मोहनं मनः ।
प्रमार्जयैव तन्मिथ्या महामलिनकर्दमम् ॥ ३८
दृश्यतन्मयता यैषा स्वभावस्थानुभूयते ।
संसारमदिरा सेयमविद्येत्युच्यते बुधैः ॥ ३९
अनयोपहतो लोकः कल्याणं नाधिगच्छति ।
भास्वरं तापनालोकं पटलान्धेक्षणो यथा ॥ ४०
स्वयमुत्पद्यते सा च संकल्पाद्व्योमवृक्षवत् ।
असंकल्पनमात्रेण भावनायां महामते ॥ ४१
क्षीणायां स्वरसादेव विमर्शेन विलासिना ।
असंसङ्गः पदार्थेषु सर्वेषु स्थिरतां गतः ॥ ४२
सत्यदृष्टौ प्रपन्नायामसत्ये क्षयमागते ।
निर्विकल्पाच्चिदच्छात्मा स आत्मा समवाप्यते ॥ ४३
न सत्ता यस्य नासत्ता न सुखं नापि दुःखिता ।
केवलं केवलीभावो यस्यान्तरुपलभ्यते ॥ ४४
अभव्यया भावनया न चित्तेन्द्रियदृष्टिभिः ।
आत्मनोऽनन्यभूताभिरपि यः परिवर्जितः ॥ ४५
वासनाभिरनन्ताभिर्व्योमेव घनराजिभिः ।
संदिग्धायां यथा रज्ज्वां सर्पतत्त्वं तथैव हि ॥ ४६

सर्वज्ञबुद्धिधारानुप्रवेशलक्षणा । शमदमादिप्रसिद्धसाधनैरुपेता प्राप्तेति वा ॥ २८ ॥ नियमभ्रमैः प्रक्रियानियमभ्रमैस्तप्तशिलारोहणादिसाधननियमभ्रमैर्वा ॥ २९ ॥ आर्हतादिभिरित्यादिपदात्[2] कापिलकौलिकादयो गृह्यन्ते । जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षादिपदार्थविभागकल्पनैः स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च' इत्यादिसप्तभङ्गीनयकल्पनैश्च चित्राः । चित्रैः समाचारैर्विवसनभिक्षाचर्याद्याचारैः॥३०॥ सर्वेषां कल्पनावैचित्र्याणां न मानमेये मूलं किंतु चिराभ्यासरूढा मनःकल्पनैवेत्याह—**निर्निमित्ते**ति द्वाभ्याम् ॥३१॥३२॥ **शीतोष्णा**विति । अतएव हि चन्द्रमण्डले अर्काग्निमण्डलादिषु च वसतां देवानां न शीतोष्णादिपीडेति भावः । परमाभ्यस्तं भोजकादृष्टफलोत्पादपर्यन्तमभ्यस्तमित्यर्थः ॥३३॥ एवं तुच्छेऽपि फले दृढाभ्यासापेक्षा चेत्किं वाच्यमनादिसांसारिकविपरीतभावनातिरस्कृते अकृत्रिमानन्दमोक्षफले दृढाभ्यासापेक्षेत्याशयेनाह—**यस्त्वि**ति ॥ ३४ ॥ कस्य तर्हि दृढाभ्यासो मुक्तये कार्य इति चेद्दृश्यमार्जनस्यैवेत्याशयेनाह–**दृश्य**मित्यादिना । सम्यक्परिरभ्य डिम्भमर्भकमिव स्नेहात्करोतीति संपरिडिम्भं एवंरूपं स्वं मनस्तद्दृश्यं परिहरत्त्यजत्सद्दृश्यजाभ्यां सुखदुःखाभ्यां न परिकृष्यते । अवश्यमित्यवधारणे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तन्मयत्वं दृश्यप्रायत्वं यत्तदेव प्रागुक्तक्रमेण बन्धकं कर्म भवतीति विदुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दृश्येन किमपराद्धं यदर्थं तन्मार्जनमुच्यत इति चेत्तत्राह—**दृश्ये**ति ॥ ३९ ॥ तपनः सूर्यस्तस्येमं तापनमालोकम् ॥ ४० ॥ दृश्यमार्जने चासंकल्पनं हेतुरित्याह—**स्वय**मिति ॥ ४१ ॥ विमर्शेन विचारेण श्रवणमननात्मना । विलासिना समाध्यभ्यासदार्ढ्यविलासवता ॥ ४२ ॥ अच्छात्मा स्वच्छस्वभावः स परमार्थसत्य आत्मा । अहं स आत्माहं स आत्मेति वा पाठान्तरे[3] च्छेदः । उभयत्रापि प्रत्यगात्मेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ सत्ता व्यक्तता । असत्ता अव्यक्तता । सुखं सात्त्विकचित्तवृत्तिरूपम् । अन्तः स्वहृदि स्वानुभवादेवोपलभ्यते ॥४४॥ अभव्यया अनर्थहेतुभूतया देहाद्यहंभावनया यो नोपलभ्यत इत्यनुषज्यते । आत्मनस्तादात्म्याध्यासादनन्यभूताभिः ॥ ४५ ॥ अपिशब्दानुकर्षाद्वासनाभिरपि परिवर्जित इति पूर्वेणान्वयः । एतदन्तविशेषणानां सर्वेषां स आत्मा समवाप्यते इति व्यव-

१ बन्धं माभावय इति पाठः. २ आर्हतमते हि जीवादयो मोक्षान्ताः सप्त पदार्थाः । तत्र जीवश्चेतनः शरीरपरिमाणः १, अजीवोऽश्मादिः २, आस्रवती जीवोऽनेनेत्यास्रव इन्द्रियवर्गः ३, संवृणोतीति संवरो विवेकः, यमनियमादिरित्यन्ये ४, निःशेषतया जीर्यति कामादिरनेनेति निर्जरः केशोल्लुञ्चनादितपः ५, बन्धो मुहुर्जन्ममरणे ६, मोक्षस्तदुच्छेदादलोकाकाशे सदोर्ध्वगमनं ७, इति । एषां सप्तानां साधकः सप्तभङ्गीन्यायः सद्वादी १, असद्वादी २, सदसद्वादी ३, अनिर्वचनीयवादी ४, इति चतुर्विधा वादिनः । अनिर्वचनीयवादेऽपि सदादिभेदात्पुनस्त्रिविधा इति संकलनया सप्त वादिनः । तत्र सद्वादिना आर्हतं प्रति तव मते मोक्षादिरस्तीति पृष्टे स ब्रूते स्यादस्तीति । स्यादिति तिङन्तप्रतिरूपकमीषदर्थकं कथंचिदर्थकं वाऽव्ययं सर्वत्र । एवमसद्वाद्यादीन्प्रति क्रमेण स्यान्नास्तीत्यादीन्युत्तराणि । तेन तेषां तूष्णींभाव इत्यार्हतमनोरथः इति । इदं च काश्मीरस्थपुस्तके टिप्पणीरूपेणोपलब्धम्. ३ निर्विकल्पाच्चिदच्छोऽहं स आत्मा समवाप्यत इत्येवंरूपे.

चिदाकाशात्मना बन्धस्त्वबन्धेनैव कल्पितः ।
कल्पितं कल्पितं वस्तु प्रतिकल्पनयान्यथा ॥ ४७
तदेवान्यत्वमादत्ते खमहोरात्रयोरिव ।
यदतुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् ॥ ४८
तत्तत्कल्पनयातीतं तत्सुखायैव कल्पते ।
शून्य एव कुसूले तु सिंहोऽस्तीति भयं यथा ॥ ४९
शून्य एव शरीरेऽन्तर्बद्धोऽस्मीति भयं तथा ।
शून्य एव कुसूले तु प्रेक्ष्य सिंहो न लभ्यते ॥ ५०
तथा संसारबन्धार्थः प्रेक्षितोऽसौ न लभ्यते ।
इदं जगदयं चाहमिति संभ्रान्तमुत्थितम् ॥ ५१
बालानां मध्यमे काले छाया वैतालिकी यथा ।
कल्पनावशतो जन्तोर्भावाभावशुभाशुभाः ॥ ५२
क्षणादसत्तामायान्ति सत्तामपि पुनः क्षणात् ।
मातैव गृहिणीभावगृहीता कण्ठलम्बिनी ॥ ५३
करोति गृहिणीकार्यं सुरतानन्ददा सती ।
कान्तैव मातृभावेन गृहीता कण्ठलम्बिनी ॥ ५४
नूनं विस्मारयत्येव मन्मथं मातृभावनात् ।
भावानुसारिफलदं पदार्थौघमवेक्ष्य च ॥ ५५
न क्वेनेह पदार्थेषु रूपमेकमुदीर्यते ।
दृढभावनया चेतो यद्यथा भावयत्यलम् ॥ ५६
तत्तत्फलं तदाकारं तावत्कालं प्रपश्यति ।
न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा ॥ ५७
यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तेन लक्ष्यते ।
भाविताकाशमातङ्गं व्योमहस्तितया मनः ॥ ५८
व्योमकाननमातङ्गीं व्योमस्थामनुधावति ।
तस्मात्संकल्पमेव त्वं सर्वभावमयात्मकम् ॥ ५९
त्यज राम सुषुप्तस्थः स्वात्मनैव भवात्मनः ।
मणिर्हि प्रतिबिम्बानां प्रतिषेधक्रियां प्रति ॥ ६०
न शक्तो जडभावेन ननु राम भवादृशः ।
यदात्मनि जगद्राम तवेह प्रतिबिम्बति ॥ ६१
तदवस्त्विति निर्णीय मा तेनागच्छ रञ्जनम् ।
तदेव सत्यमिति वाप्यभिन्नं परमात्मनः ॥ ६२
मत्वान्तस्त्वमनाद्यन्तं भावयात्मानमात्मना ।
चेतसि प्रतिबिम्बन्ति ये भावास्तव राघव ।
रञ्जयन्त्वन्यसक्तत्वान्मा ते त्वां स्फटिकं यथा ॥ ६३

स्फटिकममननं यथा विशन्ति
प्रकटतया न च रञ्जना विचित्रा ।
इह हि विमननं तथा विशन्तु
प्रकटतया भुवनैषणा भवन्तम् ॥ ६४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे विज्ञानवादो नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः २२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
जन्तोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः ।
मननं त्यजतो ज्ञात्वा किंचित्परिणतात्मनः ॥ १

हितेन संबन्धः । बन्धनिरासोपायं प्रपञ्च्य बन्धकल्पनाकर्तारमाह—**संदिग्धायाम्**इत्यादिना । सर्पतत्त्वं सर्पत्वम् ॥४६॥ चिदाकाशात्मना स्वात्मनीति शेषः । कल्पितवस्त्वनुवेधात्प्रतिवस्तु ब्रह्मैव नानावैचित्र्यमिव गतं दुःखसंसारात्मना विभाव्यत इत्याशयेनाह—**कल्पितं कल्पितम्**इति ॥४७॥ तदेव कल्पनात्यागे परमपुरुषार्थसुखं परिशिष्यत इत्याह—**यदतुच्छम्**इति॥४८॥४९॥ अभयेऽप्यज्ञानाद्भयदर्शने प्रेक्षणमात्रेण तन्निवृत्तौ च दृष्टान्तमाह—**शून्य एवे**त्यादिना ॥ ५० ॥ अयं देहादिसंघातः ॥५१॥ अतिशैशवयौवनयोर्मध्यमे त्रिचतुर्हायनादिकाले प्रकाशनिशयोर्मध्यमे मन्दान्धकारकाले वा । छाया वृक्षमूलादिप्रदेशस्थगाढान्धकारः । वैतालिकी वेतालाकारा । भावो वैभवमभावो दारिद्र्यं तद्रूपाः शुभाशुभा भावाः ॥५२॥ असत्तां तिरोभावं पुनः सत्तामाविर्भावमप्यायान्तीत्यर्थः । पदार्थानां कल्पनानुसार्यर्थक्रियाकारिता प्रसिद्धैवेत्याह—**मातैवे**त्यादिना ॥५३॥५४॥५५॥५६॥ ॥५७॥ भावितः आकाशो मातङ्गो येन तथाविधं मनस्तस्मिन्कल्पितया व्योमहस्तितया आकाशगजभावेन कामातुरं सत् व्योमकल्पितकाननचारिणीं स्वसंकल्पितां मातंगीं करेणुमनुधावत्यनुसरतीति परेणान्वयः ॥ ५८ ॥ तस्मात्संकल्पत्यागेनैव स्वाभाविकात्मभावेन स्थितिरित्युपसंहरन्नुपदिशति—**तस्मादि**ति ॥५९॥ आत्मनः स्वस्य पारमार्थिकेनाद्वयानन्दात्मनैव भव नत्वपारमार्थिकदुःखात्मनेत्यर्थः । ननु मया सह संकल्पैस्त्यक्ता अपि द्वैतभावा अनिच्छेऽपि मयि मणौ प्रतिबिम्बा इव दुर्वाराः स्युरित्याशङ्क्य विशेषमाह—**मणिरि**ति ॥ ६० ॥ निरुद्धे चेतसि दैवात्कदाचिद्द्वैतप्रतिबिम्बनेऽपि तस्य मिथ्यात्वानुसंधानेन तादृप्यरञ्जनं त्याज्यमित्याह—**यदे**ति ॥ ६१ ॥ तस्य चिदैक्यानुसंधानेन प्रविलापनं वा कार्यमित्याह—**तदेवे**ति । एवकारो भिन्नक्रमः । तत्सत्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ते त्वां मा रञ्जयन्तु ॥६३॥ अस्तु वा द्वैतप्रतिभासस्तथापि निर्विकारात्मबोधात्स्फटिकस्येव न तैस्तव रञ्जनास्तीत्याह—**स्फटिक**मिति । मननं प्रतिबिम्बितार्थानां पुनःपुनरनुसंधाने रागादिवासनाधानं तद्रहितम् । भुवनैषणाः प्रारब्धभोगोचितजगद्व्यवहारेच्छाः ॥ ६४ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे विज्ञानवादो नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

इह प्ररूढबोधस्य सर्वदोषपरिक्षयः ।
प्रसादः सुविशुद्धात्मदर्शनं चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

ज्ञानफलजीवन्मुक्तावस्थानुभवप्रकारं प्रपञ्चयिष्यन् श्रवण-

दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः ।
द्रष्टारं पश्यतो दृश्यमद्रष्टारमपश्यतः ॥ २
जागर्तव्ये परे तत्त्वे जागरूकस्य जीवतः ।
सुप्तस्य घनसंमोहमये संसारवर्त्मनि ॥ ३
पर्यन्तात्यन्तवैराग्यात्सरसेष्वरसेष्वपि ।
भोगेष्वाभोगरम्येषु विरक्तस्य निराशिषः ॥ ४
व्रजत्यात्माम्भसैकत्वं जीर्णजाड्ये नभस्यलम् ।
गलत्यपगतासङ्गे हिमापूर इवातपे ॥ ५
तरङ्गितासु कल्लोलजललोलान्तरासु च ।
शाम्यन्तीष्वथ तृष्णासु नदीष्विव घनात्यये ॥ ६
संसारवासनाजाले खगजाल इवाखुना ।
त्रोटिते हृदयग्रन्थौ श्लथे वैराग्यरंहसा ॥ ७
कातकं फलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति ।
तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदति ॥ ८
नीरागं निरुपासङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम् ।
विनिर्याति मनो मोहाद्विहगः पञ्जरादिव ॥ ९
शान्ते संदेहदौरात्म्ये गतकौतुकविभ्रमम् ।
परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥ १०
जनितोत्तमसौन्दर्या दूरादस्तमयोन्नता ।
समतोदेति सर्वत्र शान्ते वात इवार्णवे ॥ ११
अन्धकारमयी मूका जाड्यजर्जरितान्तरा ।
तनुत्वमेति संसारवासनेवोदये क्षपा ॥ १२
दृष्टचिद्भास्करा प्रज्ञापद्मिनी पुण्यपल्लवा ।
विकसत्यमलोद्योता प्रातर्द्यौरिव रूपिणी ॥ १३
प्रज्ञा हृदयहारिण्यो भुवनाह्लादनक्षमाः ।
सत्त्वलब्धाः प्रवर्धन्ते सकलेन्दोरिवांशवः ॥ १४
बहुनात्र किमुक्तेन ज्ञातज्ञेयो महामतिः ।
नोदेति नैव यात्यस्तमभूताकाशकोशवत् ॥ १५
विचारणा परिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः ।
अनुकम्प्या भवन्तीह ब्रह्मविष्णिवन्द्रशंकराः ॥ १६
प्रकटाकारमप्यन्तर्निरहंकारचेतसम् ।
नाप्नुवन्ति विकल्पास्तं मृगतृष्णामिवैणकाः ॥ १७
तरङ्गवदिमे लोकाः प्रयान्त्यायान्ति चेतसः ।
क्रोडीकुर्वन्ति चाज्ञं ते न ज्ञं मरणजन्मनी ॥ १८
आविर्भावतिरोभावौ संसारो नेतरक्रमः ।
इति ताभ्यां समालोको रमते स निबध्यते ॥ १९
न जायते न म्रियते कुम्भे कुम्भनभो यथा ।
भूषिते दूषिते वापि देहे तद्वदिहात्मवान् ॥ २०

मननाद्युपचयक्रमेण यथा यथा ज्ञानदार्ढ्यं तथा तथा दोषक्षयप्रकर्षं प्रथमं दर्शयति—**जन्तोरि**त्यादिना । समाध्यभ्यासेन क्रमाद्बाह्यमननमात्ममननं च त्यजतः किंचित्परिणतो विशुद्धात्माकारतया विश्रान्त आत्मा मनो यस्य तथाविधस्य जन्तोरधिकारिणो जीर्णजाड्ये आत्माम्भसा एकत्वं व्रजति सति विज्ञानवशतः स्वभावः [1]प्रसीदतीत्यनेनान्वयः ॥ १ ॥ हेयमज्ञानभूमिकाभेदं संत्यजतः । उपादेयं ज्ञानभूमिकाविशेषमुपेयुषः । द्रष्टारं प्रमातारमपि दृश्यं साक्षिचिद्वेद्यं पश्यतः । अथवा सर्वं दृश्यं द्रष्टारं भासकं चिन्मात्रमेवेति पश्यतः, अद्रष्टारं भासकचिद्व्यतिरिक्तमपश्यतः ॥ २ ॥ घने संमोहमये अज्ञानविकारात्मके सुप्तस्य । 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति भगवद्वचनात् ॥ ३ ॥ सर्वसुखलवावधि विरञ्चिपदपर्यन्तमत्यन्तवैराग्यात् सरसेषु क्रमसुक्तिरसवत्सु अरसेषु तद्रहितेषु आभोगं भोगकालपर्यन्तमेव रम्येषु भोगेषु भोगसाधनेषु स्रक्चन्दनादिषु विरक्तस्य । अतएव लोकसंग्रहार्थं क्रियमाणकर्मफलेषु प्रारब्धोपनीतभोगेषु च निराशिषः । आविरिञ्चसुखेषु वैराग्यात्तत्साधनाप्सरोविमानादिविषयेषु ऐहिकभोगेषु च विरक्तस्येति पिण्डितार्थः ॥ ४ ॥ जीर्णजाड्ये अनादिजडे नभसि अज्ञानाकाशे गलति सति । किं जले सैन्धवखण्डवद्रसावशेषेण नेत्याह—**आत्माम्भसा एकत्वं व्रजती**ति । आतपे हिमखण्डवन्निरवशेषमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तरङ्गितास्विति द्वे नदीतृष्णयोर्द्वयोरपि विशेषणे । तृष्णापक्षे कल्लोलजलमिव लोलान्तरासु ॥ ६ ॥ खगजाले पक्षिबन्धनानाये । आखुना मूषकेण ॥ ७ ॥ कातकं कतकसंबन्धि फलं । तद्रज इति यावत् । स्वभावोऽत्र मनः ॥ ८ ॥ रागः कामः । उप आसंजयति प्रसंजयति विषयेष्वित्युपासङ्गो विषयगुणानुसंधानम् । द्वन्द्वं भार्यादिजनसाहित्यम् । उपाश्रयः पुनःपुनर्भोगलाभभूमिः । इत्येतेभ्यः प्रथमं निर्गतं पश्चान्मोहादज्ञानाद्विनिर्याति ॥ ९ ॥ विनिर्गतस्य पुनः कीदृशी स्थितिस्तां वर्णयति—**शान्ते** इत्यादिना ॥१०॥ समता समदृष्टिता ॥११॥ मूका बोधवाग्व्यवहारशून्या । क्षपापक्षे जाड्येन तुषारशैत्येन वासनापक्षे मौर्ख्येण जर्जरान्तरा । तनुत्वमपक्षयम् । उदये सूर्योदये क्षपेवेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ दृष्टः चिद्भास्करो यया । पुण्यानि गुरुसेवाश्रवणसमाध्यभ्यासादिसुकृतान्येव पल्लवाः किसलयानि यस्यास्तथाविधा । हृदयसरसि प्रज्ञापद्मिनी विवेकपद्मिनी विलसति । द्यौर्व्योमेव ॥ १३ ॥ हृदयहारिण्यो मनोहराः सत्त्वगुणोपचयाल्लब्धाः प्रज्ञाः प्रवर्धन्ते ॥ १४ ॥ अभूतो वाय्वादिभूतचतुष्टयरहितो य आकाशकोशस्त[2]द्वत्परिच्छिन्न इत्यर्थः ॥१५॥ तस्य महाप्रभावतामाह—**विचारणे**ति । सर्गावताराद्यधिकारक्लेशदर्शनादनुकम्प्याः ॥ १६ ॥ तस्य पुनः प्रमादात्पूर्ववद्विक्षेपप्रसक्तिं वारयति—**प्रकटाकार**मिति । मृगतृष्णा तत्सलिलपानं लक्षणया ॥ १७ ॥ एवं जन्ममरणप्रसक्तिमपि वारयति—**तरङ्गवदि**ति । आयान्ति जायन्ते । प्रयान्ति म्रियन्ते । चेतसः स्वचित्तवासनावशात् ॥ १८ ॥ इतरस्मिन्नज्ञभिन्ने तत्त्वज्ञे क्रमते इति क्रमस्तथाविधो न इति ज्ञात्वेति शेषः । सम्यगालोको वस्तुतत्त्वदर्शनं यस्य स तत्त्ववित् । मायाव्याघ्रादिकौतुकदर्शनेनेव रमते सोऽज्ञस्तु निबध्यते ॥ १९ ॥ २० ॥

---

१ अष्टमश्लोकस्थेनेत्यर्थः. २ तद्वदपरिच्छिन्न इति पाठः.

विवेक उदिते शीते मिथ्या भ्रममरूदिता ।
क्षीयते वासना साग्रे मृगतृष्णा मराविव ॥ २१
कोऽहं कथमिदं चेति यावन्न प्रविचारितम् ।
संसाराडम्बरं तावदन्धकारोपमं स्थितम् ॥ २२
मिथ्याभ्रमभरोद्भूतं शरीरं पदमापदाम् ।
आत्मभावनया नेदं यः पश्यति स पश्यति ॥ २३
देशकालवशोत्थानि न ममेति गतभ्रमम् ।
शरीरे सुखदुःखानि यः पश्यति स पश्यति ॥ २४
अपारपर्यन्तनभो दिक्कालादिक्रियान्वितम् ।
अहमेवेति सर्वत्र यः पश्यति स पश्यति ॥ २५
वालाग्रलक्षभागात्तु कोटिशः परिकल्पितात् ।
अहं सूक्ष्म इति व्यापी यः पश्यति स पश्यति ॥२६
आत्मानमितरच्चैव दृष्ट्या नित्याविभिन्नया ।
सर्वं चिज्ज्योतिरेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥ २७
सर्वशक्तिरनन्तात्मा सर्वभावान्तरस्थितः ।
अद्वितीयश्चिदित्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ २८
आधिव्याधिभयोद्विग्नो जरामरणजन्मवान् ।
देहोऽहमिति यः प्राज्ञो न पश्यति स पश्यति ॥२९
तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा मम ।
द्वितीयो न ममास्तीति यः पश्यति स पश्यति ॥ ३०
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
चित्तं तु नाहमेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥ ३१
नाहं न चान्यदस्तीति ब्रह्मैवास्ति निरामयम् ।
इत्थं सदसतोर्मध्ये यः पश्यति स पश्यति ॥ ३२
यन्नाम किंचित्त्रैलोक्यं स एवावयवो मम ।
तरङ्गोऽब्धाविवेत्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३३
शोच्या पाल्या मयैवेयं स्वसेयं मे कनीयसी ।
त्रिलोकी पेलवेत्युच्चैर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३४
आत्मतापरते त्वत्तामत्ते यस्य महात्मनः ।
भवादुपरते नूनं स पश्यति सुलोचनः ॥ ३५
चेत्यानुपातरहितं चिद्भैरवमयं वपुः ।
आपूरितजगज्जालं यः पश्यति स पश्यति ॥ ३६
सुखं दुःखं भवो भावो विवेककलनाश्च याः ।
अहमेवेति वा नूनं पश्यन्नपि न हीयते ॥ ३७
स्वात्मसत्तापरापूर्णे जगत्यंशेन वर्तिना ।
किं मे हेयं किमादेयमिति पश्यन्सुदृङ्नरः ॥ ३८
अप्रतर्क्यमनाभासं सन्मात्रमिदमित्यलम् ।
हेयोपादेयकलना यस्य क्षीणा स वै पुमान् ॥ ३९
य आकाशवदेकात्मा सर्वभावगतोऽपि सन् ।
न भावरञ्जनामेति स महात्मा महेश्वरः ॥ ४०
तमःप्रकाशकलनामुक्तः कालात्मतां गतः ।
यः सौम्यः सुसमः स्वस्थस्तं नौमि पदमागतम् ॥४१

साग्रे अग्रभागोदितचन्द्रसहिते प्रदोषे । 'सायें' इति वा पाठः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कीदृशस्थित्या तर्हि निःसंसारान्धकारं पूर्णात्मानं पश्यति तामाह—**मिथ्ये**त्यादिना । नेदमिति बाधितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ देववशोत्थान्याधिभौतिकानि कालवशोत्थान्याधिदैविकानि शरीरे उत्थान्याध्यात्मिकानि च सुखदुःखानि न ममेति यः पश्यति ॥ २४ ॥ अपारपर्यन्तं यन्नभोदिक्कालादि यच्च तत्र परिच्छिन्नमुत्पत्तिचलतादिक्रियान्वितं तत्र सर्वत्राहमेवेति यः पश्यति ॥ २५ ॥ यो व्यापी सन् कोटिशः परिकल्पिताद्वालाग्रलक्षभागात् । तुशब्दोऽप्यर्थे ॥ २६ ॥ आत्मानं स्वात्मत्वेन प्रसिद्धं जीवं इतरत्तद्दृश्यं च सर्वं चिज्ज्योतिरिति तेन नित्यमविभिन्नया दृष्ट्या यः पश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ महिमा विस्तारः ॥ ३० ॥ चिदेव तन्तुस्तेन प्रोते सर्वमहमेवेति वा चित्तमन्तःकरणं तु नाहमेवेति वा ॥ ३१ ॥ अहमेवेति पश्यतीत्युक्ते चित्परित्यागेन अहंकार एव परिगृहीतो माभूदिति सहाहंकारेण जगत्प्रतिषेधेन चिदेकरसं ब्रह्मैव परिशेष्य द्रष्टव्यमित्याह—**नाह**मिति । सतो वर्तमानस्यासतोऽतीतस्य भविष्यतश्च मध्ये । सतो व्यक्तस्यासतोऽव्यक्तस्येति वा ॥ ३२ ॥ **अवयव** इति । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति श्रुतेः 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवद्वचनाच्चेति भावः ॥ ३३ ॥ स्वतः सत्ताशून्यत्वेन मृतप्रायत्वाच्छोच्या । अतएव स्वसत्तास्फूर्त्यर्पणेन पाल्या । स्वसा अनुजा कनीयसी अल्पा 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति कनादेशः । दृष्टिमात्रेणापि पीड्यमानत्वात्पेलवा ॥ ३४ ॥ भवः सांसारिकदेहादिस्तस्मादुपरते विवेकबाधाभ्यां निवृत्ते ॥ ३५ ॥ चेत्यानुपातो दृश्यसंवलनं तद्रहितम् । अतएव निष्प्रत्यूहस्वभावस्फूर्त्या आपूरितप्रभया तम इव सर्वतो व्याप्तं जगज्जालं येन ॥ ३६ ॥ भवः अधिकारिदेहस्तत्र भावो गुरुदैवतशास्त्रादिश्रद्धा तत्र नित्यानित्यादिविवेकस्तेन कलनाः श्रवणादिक्रमेणात्मपरिचयतारतम्यभेदाश्च सर्वे अहमेवेति यः पश्यति ॥ ३७ ॥ आत्मसत्तयैव परया निरतिशयानन्दघनया आपूर्णे ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते आनन्दलवार्पणेन तर्पिते जगति अंशेनैकदेशेन वर्तिना ऐहिकपारलौकिकभोग्यवस्तुना मे किं दुःखमस्ति यद्धेयं किंवान्यत्सुखमस्ति यदुपादेयमिति पश्यन्सुदृक् अभ्रान्तदृष्टिरित्यर्थः ॥३८॥ अप्रतर्क्यं तर्कागम्यम् । अनाभासं वृत्तिभेदप्रतिफलनरहितं निर्विक्षेपमिति यावत् ॥ ३९ ॥ महानीश्वरो निरतिशयस्वानन्दोपभोगसमर्थः शिव इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तमः सुषुप्तिः प्रकाशो जागरः कलना स्वप्नस्तैर्मुक्तः । कालस्य मृत्योरप्यात्मतां निरतिशयप्रेमास्पदतां गतः । स्वस्थस्तुरीयावस्थाप्रतिष्ठो यस्तम

यस्योदयास्तमयसंकलनाकलासु
चित्रासु चारुविभवासु जगद्गतासु ।
वृत्तिः सदैव सकलैकमतेरनन्ता
तस्मै नमः परमबोधवते शिवाय ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे अनुत्तमपदविश्रान्तिवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः २३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

य उत्तमपदालम्बी चक्रभ्रमवदास्थितः ।
शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ १
तस्येयं भोगमोक्षार्थं तज्ज्ञस्योपवनोपमा ।
सुखायैव न दुःखाय स्वशरीरमहापुरी ॥ २

श्रीराम उवाच ।

नगरीत्वं शरीरस्य कथं नाम महामुने ।
एतां चाधिवसन्योगी कथं राजसुखैकभाक् ॥ ३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

रम्येयं देहनगरी राम सर्वगुणान्विता ।
ज्ञस्यानन्तविलासाढ्या स्वालोकार्कप्रकाशिता ॥ ४
नेत्रवातायनोद्द्योतप्रकाशभुवनान्तरा ।
करप्रतोलीविस्तारप्राप्तपादोपजाङ्गला ॥ ५
रोमराजीलतागुल्मा त्वचाजालकमालिता ।
गुल्फाङ्गुल्यां प्रविश्रान्तजङ्घोरुस्तम्भमण्डला ॥ ६
रेखाविभक्तपादाग्रशिलाप्रथमनिर्मिता ।
चर्ममर्मशिरासारसंधिसीमामनोरमा ॥ ७
उरूरुतनुभागाग्रनिर्मितोपस्थनिम्नगा ।
कचत्केशावलीकाचदलप्रस्थवनावृता ॥ ८
भ्रूललाटोष्ठसच्छायवदनोद्यानशोभिता ।
दृष्टिपातोत्पलाकीर्णकपोलविपुलस्थली ॥ ९
वक्षःस्थलसरःस्यूतकुचपङ्कजकोरका ।
घनरोमावलीच्छन्नस्कन्धक्रीडाशिलोच्चया ॥ १०
उदरश्वभ्रनिक्षिप्तस्वान्नेष्टा भक्ष्यतत्परा ।
दीर्घकण्ठबिलोद्गीर्णवातसंरम्भशब्दिता ॥ ११
हृदयापणनिर्णीतयथाप्राप्तार्थभूषिता ।
अनारतनवद्वारप्रवहत्प्राणनागरा ॥ १२
आस्यस्फारवदादृष्टदन्तास्थिशकलाकुला ।

॥ ४१ ॥ सकलेऽपि जगत्येकं ब्रह्मेति मतिर्यस्य । जगद्गतासु चित्रासूदयः सर्गोऽस्तमयः प्रलयः संकलना स्थितिस्तल्लक्षणासु वृत्तिर्ब्रह्माकारदृष्टिरनन्ता अपरिच्छिन्ना । तस्मै परमबोधवते जीवन्मुक्तविग्रहाय साक्षाच्छिवाय नम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे अनुत्तमपदविश्रान्तिवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

शरीरनगरे राज्यं प्रबुद्धस्यात्र वर्ण्यते ।
विनोदोसक्तसद्भोगैर्मनोजयसुखोदयः ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरीराज्यं वर्णयिष्यन् रामस्य तज्जिज्ञासां प्रश्नप्रयोजिकामुत्थापयति—**शरीरे**ति । निवृत्ते घटोत्पादनप्रयोजने यावद्वेगं कुलालचक्रभ्रमवद्यावत्प्रारब्धक्षयं देहधारणव्यवहारमास्थितो जीवन्मुक्त इत्यर्थः । न लिप्यते सत्यत्वाभिमानाभावादिति भावः ॥ १ ॥ क्रीडाविनोदहेतुत्वादुपवनोपमा ॥ २ ॥ एतां त्वदुक्तां शरीरनगरीमधिवसन्नधिष्ठाय पालयन् । एकपदस्वारस्यात्सुखमेव भजते नतु राजान इव तद्दुःखलेशमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वालोक आत्मज्योतिः स एवार्कः ॥ ४ ॥ नेत्रे एव वातायने तत्रस्थाभ्यामुद्द्योताभ्यामिन्द्रियप्रदीपाभ्यां प्रकाशन्ते इति प्रकाशानि भुवनान्तराणि यस्याम् । करावेव प्रतोल्यौ रथ्ये तद्विस्तारेण प्राप्तं जानुपर्यन्ततालक्षणं पादोपजाङ्गलं यस्याः ॥ ५ ॥ त्वचागतैः शिराजालकैर्मालिता । गुल्फौ पादजङ्घासंधिग्रन्थी ताभ्यां पार्ष्णिर्लक्ष्यते तत्सहितायामङ्गुल्याम् । जातावेकवचनम् ॥ ६ ॥ पादाग्रपदेनात्र पादाधस्तनी कठिना त्वगुच्यते, सैव स्तम्भमूलाधारशिला । रेखाविभक्तया नानालक्षणया तया प्रथमनिर्मिता । प्रथमाधारनिर्माणेन निर्मितेत्यर्थः । बहिश्चर्म अन्तर्मर्माणि सीमानः मध्ये मध्ये शिराणां साराः शाखाप्ररोहाः सीमानः अस्थिषु तु संधयः सीमानः, ताभिर्मनोरमा ॥ ७ ॥ उर्वोः ऊर्वोस्तनोर्मध्यकायस्य च यः संधिभागस्तस्याग्रे पुरोभागे निर्मिता उपस्थेन्द्रियरूपा निम्नगा नगरमध्यनदी यस्याः । कचन्ती केशावल्येव काचवन्नीलानि दलानि येषु तथाविधैः क्रीडाशैलप्रायशिरःप्रस्थेन श्मश्रुकक्षादिरोमवनैश्चावृता ॥ ८ ॥ नीलच्छदसदृशाभ्यां भ्रूभ्यां पाण्डुनवच्छदसदृशेन ललाटेन पुष्पसदृशाभ्यामोष्ठाभ्यां च सच्छायं कान्तिमद्यद्वदनलक्षणमुद्यानं कदलीवनं तेन शोभिता । दृष्टिपाताः कटाक्षास्तल्लक्षणैरुत्पलैराकीर्णौ यौ कपोलौ तल्लक्षणे विहारस्थल्यौ यत्र ॥ ९ ॥ स्कन्धावेव क्रीडाशिलोच्चयौ यस्याम् ॥ १० ॥ उदरलक्षणे कोशागारश्वभ्रे निक्षिप्तानि यानि स्वप्रारब्धप्रापितान्यन्नानि तान्येव स्वानि धनानि अन्नानि धान्यादीनीष्टानि प्रियाणि वसनाभरणादीनि च यस्याम् । भक्ष्यमनिषिद्धविषयोपभोगं तन्वन्तीति भक्ष्यतता रसनश्रोत्रादयः पराः शिरःसौधवातायनोपविष्टनागरस्थानीया यस्याम् । दीर्घमूर्ध्वमुखं यत्कण्ठबिलं तद्द्वारा उद्गीर्णो यः प्राणवातस्तत्कृतेन संरम्भेण कण्ठद्वारकपाटोद्घाटनेन शब्दिता ॥ ११ ॥ हृदयापणशब्देन तत्स्था विचारलक्षणा रत्नादिपरीक्षकजना गृह्यन्ते । तैर्निर्णीताः परीक्ष्य गृहीताश्चक्षुरादिद्वारा यथायोग्यं प्राप्ता ये शब्दाद्यर्थास्तैर्वासनारूपैः पण्यैर्भूषिता ॥ १२ ॥ आस्ये स्फारवत् द्वारभक्तिरचना गजदन्तविभागदीर्घदृष्टैर्दन्त-

मुखास्पदाभ्रमजिह्वाचण्डीचर्वितभोजना ॥ १३
रोमशष्पतरच्छन्ना कर्णकोटरकूपका ।
स्फिक्शृङ्खलास्थितोपान्तपृष्ठविस्तीर्णजङ्गला ॥ १४
गुदोत्थानारघट्टान्तप्रद्रुतानन्तकर्दमा ।
चित्तोद्यानमहीवल्गदात्मचिन्तावराङ्गना ॥ १५
धीवरत्राहृढाबद्धचपलेन्द्रियमर्कटा ।
वदनोद्यानहसनपुष्पोद्गममनोरमा ॥ १६
स्वशरीरमनोज्ञस्य सर्वसौभाग्यसुन्दरी ।
सुखायैव न दुःखाय परमाय हिताय च ॥ १७
अज्ञस्येयमनन्तानां दुःखानां कोशमालिका ।
ज्ञस्य त्वियमनन्तानां सुखानां कोशमालिका ॥ १८
किंचिदस्यां प्रनष्टायां ज्ञस्य नष्टमरिन्दम ।
स्थितायां संस्थितं सर्वं तेनेयं ज्ञसुखावहा ॥ १९
यदेनां ज्ञः समारुह्य संसारे विहरत्यलम् ।
अशेषभोगमोक्षार्थं तेनेयं ज्ञरथः स्मृतः ॥ २०
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धबन्धुश्रियो यतः ।
अनयैव हि लभ्यन्ते तेनेयं ज्ञस्य लाभदा ॥ २१
सुखदुःखक्रियाजालं यदेषोद्वहति स्वयम् ।
तदेषा राम सर्वज्ञसर्ववस्तुभरक्षमा ॥ २२
तस्यां शरीरपुर्यां हि राज्यं कुर्वन्गतज्वरः ।
ज्ञस्तिष्ठति गतव्यग्रः स्वपुर्यामिव वासवः ॥ २३

न क्षिपत्यवटाटोपे मनोमत्ततुरङ्गमम् ।
न लोभदुर्द्रुमादाय प्रज्ञापुत्रीं प्रयच्छति ॥ २४
अज्ञानपरराष्ट्रं च न रन्ध्रं त्वस्य पश्यति ।
संसारारिभयस्यान्तर्मूलान्येव निकृन्तति ॥ २५
तृष्णासारपरावर्ते कामसंभोगदुर्ग्रहे ।
न निमज्जति पर्यस्तः सुखदुःखप्रदेवने ॥ २६
करोत्यविरतं स्नानं बहिरन्तरवीक्षणात् ।
सरित्संगमतीर्थेषु मनोरथगतः क्रमात् ॥ २७
सकलाक्षजनादृश्यसुखप्रेक्षापराङ्मुखः ।
ध्याननाम्नि सुखं नित्यं तिष्ठत्यन्तःपुरान्तरे ॥ २८
सुखावहैषा नगरी नित्यं वै विदितात्मनः ।
भोगमोक्षप्रदा चैषा शक्रस्येवामरावती ॥ २९
स्थितया संस्थितं सर्वं किंचिन्नष्टं न नष्टया ।
यया पुर्या महीयस्या सा कथं न सुखावहा ॥ ३०
विनष्टे देहनगरे ज्ञस्य नष्टं न किंचन ।
आक्रान्तकुम्भाकाशस्य खस्य कुम्भक्षये यथा ॥ ३१
विद्यमानं घटं वायुः किंचित्स्पृशति नास्थितम् ।
यथा तथैव देही स्वां शरीरनगरीमिमाम् ॥ ३२
अत्रस्थः पुरुषो भोगानात्मा सर्वगतोऽपि सन् ।
विश्वकल्पकृतान्भुक्त्वा पुंसामधिगतार्थभाक् ॥ ३३
कुर्वन्नपि न कुर्वाणः समस्तार्थक्रियोन्मुखः ।
कदाचित्प्रकृतान्सर्वान्कार्यार्थाननुतिष्ठति ॥ ३४

लक्षणैरस्थिशकलैराकुला । मुखास्पदया आसमन्ताद्भ्रमन्त्या जिह्वालक्षणया चण्ड्या काल्या चर्वितानि आस्वादितानि भोजनानि चतुर्विधान्यन्नानि यस्याम् ॥ १३ ॥ रोमलक्षणैः शष्पतरैर्दीर्घतृणैश्छन्ना ॥१४॥ गुदादुत्थानमुद्गमो यस्य मलस्य तदेव मूत्रस्थानलक्षणस्य आरघट्टस्य घटीयन्त्रस्यान्ते प्रान्ते प्रद्रुतः प्रवहन्ननन्तो दूरतः कर्दमो यस्याम्। चित्तलक्षणायामुद्यानमह्यां वल्गन्ती सदाक्रीडमाना आत्मचिन्तालक्षणा वराङ्गना पुरस्वामिनी यस्याम्॥१५॥ धीरेव वरत्रा चर्मरज्जुस्तया दृढा बद्धाश्चपलेन्द्रियमर्कटा यस्याम् । वदनोद्याने हसनमेव पुष्पोद्गमस्तेन मनोरमा ॥ १६ ॥ स्वशरीरमनसी जानातीति स्वशरीरमनोज्ञस्तत्त्ववित्तस्य सुखायैव परमहितमुपदेशादिना परोद्धारस्तस्मै च ॥ १७ ॥ १८ ॥ ज्ञस्यानन्तसुखायेति यदुक्तं तद्दर्शयति—**किंचिदिति** । किंचिदल्पं तुच्छमेव नष्टं न सत्यवस्त्वित्यर्थः । सर्वं भोगमोक्षसुखम् ॥१९॥ ज्ञस्य रथ इव रथः ॥ २० ॥ २१ ॥ सर्वं पूर्णमात्मानं जानातीति सर्वज्ञस्तत्त्ववित्तस्य सर्वेषां भोगमोक्षोपायवस्तूनां भरणं भरः संग्रहस्तत्क्षमा ॥ २२ ॥ व्यग्रशब्दो भावप्रधानः । तथाच गतव्यग्रः स्वस्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥ **अवटे** योनिगर्ते आटोपः पराक्रमो यस्य कामस्य तद्विषये । न क्षिपति न प्रेरयति। लोभ एव दुर्द्रुर्विषवृक्षस्तमादाय शुल्कत्वेन गृहीत्वा प्रज्ञालक्षणां पुत्रीं कन्यां मोहाधर्मादिदौष्कुलेयेभ्यो न प्रयच्छति । अथवा दुर्द्रुमशब्देन तत्फलं लक्ष्यते । लोभलक्षणदुर्द्रुमफलमत्ति अनुभवतीति लोभदुर्द्रुमादः अधार्मिकजनस्तस्मै प्रज्ञा विवेकवती बुद्धिस्तल्लक्षणां पुत्रीं न प्रयच्छति । तेषु स्वप्रज्ञां गूहमानश्चरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ संसारलक्षणारिभयस्य मूलानि स्नेहास्तानि निकृन्तति ॥ २५ ॥ तृष्णानद्याः सरणं सारः प्रवाहस्तस्य महत्यावर्ते कामसंभोगलक्षणदुष्टग्राहवति अन्तर्मुखत्वात्पर्यस्तो बहिर्मुखः सन् न निमज्जति । सुखलवलक्षणैर्दुःखैः प्रदेवने परिदेवनसाधने ॥ २६ ॥ बहिरन्तश्च अस्य वासुदेवस्य परमात्मन ईक्षणादाधिभौतिकेष्वाध्यात्मिकेषु च सरित्संगमतीर्थेषु अविरतं सार्वकालिकं स्नानं करोति । तथाचाहुर्वृद्धाः—'स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्ताऽवनिर्यज्ञानां च कृतं सहस्रमयुतं देवाश्च संपूजिताः । संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरः सर्वस्य पूज्यो ह्यसौ यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि प्राप्नोति धैर्यं मनः ॥' इति । मनोरथोऽत्र मानसब्रह्माकारवृत्तिस्तद्गतस्तदारूढः ॥ २७ ॥ सकलैरक्षलक्षणैर्जनैरादृश्येषु आपातदृश्येषु विषयेषु सुखानां प्रेक्षायां पराङ्मुखः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ आक्रान्तः स्वसात्कृतः कुम्भाकाशो येन तस्य खस्य ॥ ३१ ॥ यस्य स्थितिदशायामपि न सम्यक् स्पर्शस्तस्य नाशे स्पर्शो नेति किं वाच्यमिति दृष्टान्तेनाह—**विद्यमानमिति** ॥ ३२ ॥ अत्रास्यां शरीरनगर्यां तिष्ठतीत्यत्रस्थ आत्मा तत्त्वविद्विश्वकल्पनं विश्वकल्पस्तत्कृतान्प्रारब्धभोगान्भुक्त्वा अधिगतं प्राक्साक्षात्कृतं पूर्णं स्वात्मरूपमर्थं परमपुरुषार्थं मोक्षं भजत इत्यधिगतार्थभाग्भवतीति शेषः ॥ ३३ ॥ व्यवहारदशा कुर्वन्नपि

कदाचिल्लीलया लोलं विमानमधिरोहति ।
अनाहतगतिः कान्तं विहर्तुममलं मनः ॥ ३५
तत्रस्थो लोकसुन्दर्या सततं शीतलाङ्गया ।
रमते रामया मैत्र्या नित्यं हृदयसंस्थितः ॥ ३६
द्वे कान्ते तिष्ठतः सम्यक् पार्श्वयोः सत्यतैकते ।
इन्दोरिव विशाखे द्वे समाह्लादितचेतसी ॥ ३७
क्षपितानखिलाँल्लोकान्दुःखक्रकचदारितान् ।
वल्लीवनस्थान्नभसः पृष्ठादर्क इवेक्षते ॥ ३८
चिरं पूरितसर्वाशः सर्वसंपत्तिसुन्दरः ।
अपुनःखण्डनायेन्दुः पूर्णाङ्ग इव राजते ॥ ३९
सेव्यमानोऽपि भोगौघो न खेदायास्य जायते ।
कालकूटः किलेशस्य कण्ठे प्रत्युत राजते ॥ ४०
परिज्ञातोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितो मैत्रीमेति चोरो न शत्रुताम् ॥ ४१
नरनारीनटौघानां[1] विरहे दूरगामिनाम् ।
ज्ञेन यात्रेव सुभगा भोगश्रीरवलोक्यते ॥ ४२
अशङ्कितोपसंप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाध्वगैः ।
प्रेक्ष्यन्ते तद्वदेव ज्ञैर्व्यवहारमयाः[2] क्रियाः ॥ ४३
अयत्नोपनतेऽप्यक्षि पदार्थेषु यथा पुनः ।
नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ ४४

परमार्थदृशा न कुर्वाणः ॥ ३४ ॥ तस्य देहनगर्यां कान्तादिभोगफलान्याह—**कदाचिदि**ति । विमानं विमानतुल्यं हृत्पुण्डरीकम् । कान्तं भोगकौतुकवन्मनो विहर्तुं विनोदयितुम् ॥ ३५ ॥ तत्रस्थः पूर्ववत् । मैत्र्या मैत्रीलक्षणया । रामया प्रियया ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स्वर्गिणो नारकिदुःखदर्शितामिव तस्याज्ञजनदुःखदर्शितामाह—**क्षपितानि**ति । वल्लीभिर्वनमिव परस्परं संवेष्ट्य स्थितान् । नभसः पृष्ठे स्थितोऽर्क इवेति दृष्टान्तात्तत्त्वविदोऽपि संसारवनविप्रकर्षो गम्यते ॥ ३८ ॥ आशा दिशो मनोरथाश्च । सर्वाः संपत्तयस्ताभिः सर्वात्मभावसंपत्त्या च सुन्दरः । अपुनःखण्डनाय पुनःक्षयाभावाय ॥ ३९ ॥ भोगौघः स्रक्चन्दनादिभोगौघः । खेदाय पुनर्जन्मादिदुःखाय । अथवा भोगौघो दुष्प्रारब्धः भोगौघः खेदाय तात्कालिकदुःखाय । **प्रत्युते**ति । तत्त्वविदोऽपि तपआदिक्लेशः प्रत्युताज्ञजनशिक्षामहाफलो राजते इति भावः ॥ ४० ॥ परिज्ञाय भोगे प्रत्युत तस्य सुखहेतुतैवेत्याशयेनाह—**परिज्ञाते**ति ॥ ४१ ॥ तत्कुतस्तत्राह—**नरे**ति । विरहे समाजविघटने दूरगमनशीलानां समाजमिलितनरनारीनटौघानां यात्रा समाज इव । भोगश्रीर्भोग्यपुत्रधनादिश्रीः ॥४२॥ ॥ ४३ ॥ यथा अक्षि चक्षुरयत्नोपनते यत्नाविरचिते पर्वतवनपुष्करिण्यादौ तद्गततरुगुल्मतामरसादिपदार्थेषु ममत्वाभिमानाभावाच्छेदभेदापहारादिदर्शनेऽपि दुःखादर्शनान्नीरागमेव पतति तद्वद्धीरस्य विदुषो धीः स्वपुत्रमित्रादिव्यवहारकार्येष्वपि नीरागमेव पततीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथं तर्हि प्रवर्तते तदाह—

१ नदौघानां इति पाठः. २ ज्ञैर्व्यवहार आर्षः.

इन्द्रियाणां न हरति प्राप्तमर्थं कदाचन ।
नाददाति तथाऽप्राप्तं संपूर्णो ज्ञोऽवतिष्ठते ॥ ४५
अप्राप्तचिन्ताः संप्राप्तसमुपेक्षाश्च सन्मतिम् ।
न कम्पयन्ति तरलाः पिच्छाघाता इवाचलम् ॥ ४६
संशान्तसर्वसंदेहो गलिताखिलकौतुकः ।
संक्षीणकल्पनादेहो ज्ञः सम्राडिव राजते ॥ ४७
आत्मन्येव न मात्यन्तः स्वात्मनात्मनि जृम्भते ।
संपूर्णोऽपारपर्यन्तः क्षीरार्णव इवार्णवे ॥ ४८
भोगेच्छाकृपणाञ्जन्तून्दीनान्दीनेन्द्रियाणि च ।
अनुन्मत्तमनाः शान्तो हसत्युन्मत्तकानिव ॥ ४९
इच्छतोऽन्योज्झितां जायां यथैवान्येन हस्यते ।
इन्द्रियस्येच्छतो भोगं तद्वज्ज्ञेन विहस्यते ॥ ५०
त्यजत्स्वात्मसुखं सौम्यं मनो विषयविद्रुतम् ।
अङ्कुशेनेव नागेन्द्रं विचारेण वशं नयेत् ॥ ५१
भोगेषु प्रसरो यस्या मनोवृत्तेश्च दीयते ।
साप्यादावेव हन्तव्या विषस्येवाङ्कुरोद्गतिः ॥ ५२
ताडितस्य हि यः पश्चात्संमानः सोऽप्यनन्तकः ।
शालेर्ग्रीष्माभितप्तस्य कुसेकोऽप्यमृतायते ॥ ५३
अनार्तेन हि सन्मानो बहुमानो न बुध्यते ।
पूर्णानां सरितां प्रावृट्पूरः स्वल्पो न राजते ॥ ५४

इन्द्रियाणामिति । प्राप्तं प्रारब्धोपस्थापितमर्थं विषयं न हरति न वारयति । अप्राप्तं च यत्नपूर्वकं नाददाति न संपादयति । यथाप्राप्तोपयोगेन जीवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तत्कुतस्तत्राह—**अप्राप्ते**ति । यतः अप्राप्तचिन्ताः प्राप्तोपेक्षाः पश्चात्तापाश्च तं न कम्पयन्ति न तरलीकुर्वन्त्यज्ञमिवेत्यर्थः । पिच्छाघाता मयूरबर्हघाताः ॥ ४६ ॥ सर्वसंदेहकारणाज्ञाननाशादेव संशान्तसर्वसंदेहः । सर्वभोगेषु मिथ्यात्वदर्शनाद्गलिताखिलकौतुकः । **संक्षीणौ** तदुभयकल्पनाहेतू स्थूलसूक्ष्मदेहौ यस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । सम्राट् राजसूयफलं स्वाराज्यपदं प्राप्तवानिव । 'स स्वराड्भवति' इति श्रुतेः ॥ ४७ ॥ पामरदृशा स्वाराज्यदृष्टान्तस्तत्त्वदृशा तु नास्ति दृष्टान्तः परिच्छेदाभावादित्याशयेनाह—**आत्मन्येवे**ति । अर्णवे स्वात्मनीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अनुन्मत्तमनाः प्रशान्तचित्तः संभोगेच्छाकृपणान् जन्तून् दीनानि स्वपरेन्द्रियाणि च उन्मत्तकानिव हसति ॥ ४९ ॥ तत्त्वविदोज्झितं भोगमिच्छत इन्द्रियस्य । हस्यते प्रवृत्तिरित्युभयत्र शेषः ॥ ५० ॥ ननु मन्दज्ञानेन पुरुषेण विषयेषु द्रुतं मनः कथं निग्राह्यं तत्राह—**त्यजदि**ति ॥ ५१ ॥ दीयते यया भोगतृष्णयेति शेषः ॥ ५२ ॥ ननु[3] निग्रहपीडितं मनो रुष्टो बाल इव स्वात्मन्यपि न रज्येतेति चेत्तत्राह—**ताडितस्ये**ति । चिरोन्मादलालितस्य सकृन्निग्रहे पुनः परित्यागे हि तथा स्याच्चिरनिग्रहेण निराशतां नीतस्य तु न तथेति भावः । कुसेकोऽपीत्यपिशब्दात्सुसेके किं वाच्यमिति गम्यते ॥ ५३ ॥ उक्तमेव भावं प्रकाशयति—**अनार्तेने**ति ।

३ तनुनिग्रहपीडितं इति पाठः.

पूर्णस्तु प्राकृतोऽप्यन्यत्पुनरप्यभिवाञ्छते ।
जगत्पूरणयोग्याम्बु गृह्णात्येवार्णवो जलम् ॥ ५५
मनसोऽभिगृहीतस्य या पश्चाद्भोगमण्डना ।
तामेवालब्धविस्तारां क्लिष्टत्वाद्बहु मन्यते ॥ ५६
बन्धमुक्तो महीपालो ग्रासमात्रेण तुष्यति ।
परैरबद्धो नाक्रान्तो न राज्यं बहु मन्यते ॥ ५७
हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गैरिवाक्रम्य जयेच्चेन्द्रियशात्रवान् ॥ ५८
जेतुमन्यं कृतोत्साहैः पुरुषैरिह पण्डितैः ।
पूर्वं हृदयशत्रुत्वाज्जेतव्यानीन्द्रियाण्यलम् ॥ ५९
एतावति धरणितले
सुभगास्ते साधुचेतनाः पुरुषाः ।
पुरुषकलासु च गण्या
न जिता ये चेतसा स्वेन ॥ ६०
हृदयबिले कृतकुण्डल-
कलनाविवशो मनोमहाभुजगः ।
यस्योपशान्तिमागत-
मलमुदितं तं सुनिर्मलं वन्दे ॥ ६१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे शरीरनगरविभूतियोगो नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः २४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

महानरकसाम्राज्ये मत्तदुष्कृतवारणाः ।
आशाशरशलाकाढ्या दुर्जया हीन्द्रियारयः ॥ १
स्वाश्रयं प्रथमं देहं कृतघ्ना नाशयन्ति ये ।
ते कुकार्यमहाकोशा दुर्जयाः स्वेन्द्रियारयः ॥ २
कलेवरालयं प्राप्य विषयामिषगृध्नुकाः ।
अक्षगृध्रा विवल्गन्ति कार्याकार्योग्रपक्षिणः ॥ ३
विवेकतन्तुजालेन गृहीता येन ते शठाः ।
तस्याङ्गानि न लुम्पन्ति पाशा नागबलं यथा ॥ ४
आपातरमणीयेषु रमते विषयेषु यः ।
विवेकधनवानस्मिन्कुकलेवरपत्तने ॥ ५
इन्द्रियारिभिरन्तस्थैरवशो नाभिभूयते ।
न तथा सुखिता भूपा मृन्मयोग्रपुरीजुषः ॥ ६
यथा स्वाधीनमनसः स्वशरीरपुरीश्वराः ।
आक्रान्तेन्द्रियभृत्यस्य सुगृहीतमनोरिपोः ॥ ७
वसन्त इव मञ्जर्यो वर्धन्ते शुद्धबुद्धयः ।
प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ॥ ८
पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ।
तावन्निशीथवेताला वल्गन्ति हृदि वासनाः ॥ ९
एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ।
भृत्योऽभिमतकर्तृत्वान्मन्त्री सत्कार्यकारणात् ॥ १०

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अभिगृहीतस्य सर्वतो निगृहीतस्य । भोगमण्डनाभिक्षाशनाद्यल्पविषयार्पणेन लालनम् । लब्धविस्तारात्प्राक्तनभोगाद्बहु अधिकं मन्यते ॥ ५६ ॥ उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—**बन्धमुक्त** इति ॥ ५७ ॥ तस्माच्चिरनिग्रहेण बोधेन च समूलमनोजयाय प्रथममिन्द्रियजय एव सर्वप्रयत्नैः कार्य इत्याह—**हस्त**मिति ॥ ५८ ॥ न मनोजयार्थमेव बाह्यशत्रुजयार्थमपीन्द्रियजय आवश्यक इत्याह—**जेतु**मिति ॥ ५९ ॥ इन्द्रियनिग्रहफलं मनोजयमाश्रयप्रशंसावन्दनाभ्यां प्रशंसति—**एतावती**ति द्वाभ्याम्। ये चेतो जयन्ति त एव चेतसा न जितास्त एव सुभगाः पुरुषाणां कलासु स्वबन्धमोक्षकौशलेषु गण्या इत्यर्थः ॥ ६० ॥ हृदयबिले कृतया कुण्डलकलनया विवशो गर्वपरवशो महाभुजगो मनो यस्य उपशान्तिमात्यन्तिकनाशमागतं महामुनिं अलं स्वेन रूपेणोदितमाविर्भूतं सुनिर्मलं तं तत्त्वविदं वन्दे इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे शरीरनगरविभूतियोगो नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

इह प्राबल्यमक्षाणां जयोपायश्च वर्ण्यते ।
तेन प्रसादबोधाभ्यां वासनाक्षय ईर्यते ॥ १ ॥

तत्रेन्द्रियजये उपायप्रयत्नाधिक्यं विधित्सुरिन्द्रियाणां दुर्जयतामाह—**महानरके**ति । तपनाऽवीचिमहारौरवरौरवसंघातकालसूत्रसंज्ञकमहानरकभेदलक्षणे साम्राज्ये प्रत्येकमभिषिक्ता इति शेषः । मत्ता दुष्कृतान्येव वारणा गजा येषाम् । आशास्तृष्णास्ता एव शरशलाकास्ताभिराढ्याः ॥ १ ॥ कुकार्याणि पापानि तान्येव महान्तः कोशा धनसंचया येषाम् ॥ २ ॥ कलेवरलक्षणमालयं कुलायम् । विषयलक्षणेष्वामिषेषु गृध्नुका अभिकाङ्क्षिणः । अक्षीणीन्द्रियाण्येव गृध्राः । कार्यं कर्तुं योग्यमनिषिद्धं कर्म, अकार्यं निषिद्धं कर्म ते एवोग्रपक्षौ ताभ्यामुग्रपक्षिणः ॥ ३ ॥ शठा धूर्तास्ते इन्द्रियारयो येन गृहीता निगृहीतास्तस्य पुंसोऽङ्गानि शान्त्यादीनि न लुम्पन्ति । नागबलं गजघटाम् ॥ ४ ॥ तानरीन् जेतुं प्रथमं विवेकधनसंचयः कार्य इत्याशयेनाह—**आपाते**ति ॥ ५ ॥ मृन्मयोग्रत्वाभ्यां पुरीविशेषणं स्वशरीरपुर्यास्तद्विलक्षणत्वेनोत्कर्षप्रतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥ इन्द्रियादिनिग्रहस्य फलान्याह—**आक्रान्ते**त्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ निशीथपदेनाज्ञानान्धकारो गम्यते ॥ ९ ॥ स्वदेहनगरीसाम्राज्ये

१ तामेव लब्धविस्तारात् इति टीकानुगुणः पाठ इति भाति.

सामन्तश्चेन्द्रियाक्रान्तेर्मनो मन्ये विवेकिनः ।
लालनात्स्निग्धललना पालनात्पावनः पिता ॥ ११
सुहृदुत्तमविश्वासान्मनो मन्ये मनीषिणाम् ।
स्वालोकितः शास्त्रदृशा बुद्ध्यान्तः स्वानुभावितः॥१२
प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वात्मानं मनःपिता ।
सुदृष्टः सुपरामृष्टः सुदृढः सुप्रबोधितः ॥ १३
सुगुणे योजितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः ।
जन्मवृक्षकुठाराणि तथोदर्कोदयानि च ॥ १४
दिशत्येवं मनोमन्त्री कर्माणि शुभकर्मणि ।
एवं मनोमणिं राम बहुपङ्ककलङ्कितम् ॥ १५
विवेकवारिणा सिद्ध्यै प्रक्षाल्यालोकवान्भव ।
भवभूमिषु भीमासु विवेकविकलो वसन् ॥ १६
मा [1]पतोत्पातपूर्णासु विवशः प्राकृतो यथा ।
संसारमायामुदितामनर्थशतसंकुलाम् ॥ १७
मा महामोहमिहिकामिमां त्वमवधीरय ।
विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च ॥ १८
इन्द्रियारीनलं जित्वा तीर्णो भव भवार्णवात् ।
असत्येव शरीरेऽस्मिन्सुखदुःखेष्वसत्सु च ॥ १९
दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।
भीमभासदृढस्थित्या त्वं यास्यसि विशोकताम् ॥ २०
अयमहमिति निश्चयो वृथा य-
स्तमलमपास्य महामते स्वबुद्ध्या ।
यदितरदवलम्ब्य तत्पदं त्वं
व्रज पिब भुङ्क्ष्व न बध्यसे मनस्कः ॥ २१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे मनस्यसत्ताप्रतिपादनं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः २५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अस्मिन्विहरतो लोके लोकारामस्य धीमतः ।
श्रेयसे तिष्ठतो यत्नमुत्तमार्थाभिधायिनः ॥ १

भृत्यमन्त्रिसामन्तादिकार्यं शुद्धं मन एव निर्वाहयतीत्याह—**भृत्य** इति ॥१०॥ स्निग्धा स्नेहवती । ललना भार्या ॥ ११ ॥ मनसः पितृत्वे हेत्वन्तरमप्याह—**स्वालोकित** इति । शास्त्रदर्शितया देवतादृशा अनुल्लङ्घ्यशासनत्वेन चिन्मात्रस्पन्दत्वेन च स्वालोकितः । बुद्ध्या स्नेहबुद्ध्या विवेकबुद्ध्या च॥१२॥परां स्वार्जितधनादिलक्षणां तत्त्वज्ञानलक्षणां च सिद्धिम् । आत्मानं देहं मनोरूपं च त्यक्त्वा । सुदृढ इति विशेषणाद्वज्रमणिरिति गम्यते । आदौ शास्त्रदर्शितपरीक्षादृशा सुदृष्टः खनिस्थाने भाग्याद्दृष्टश्च । तत आचार्यसतीर्थ्यादिसहायेन स्वानुभवपर्यन्तं सुपरामृष्टः सम्यक् शाणोल्लेखनपरामृष्टश्च । ततो निदिध्यासनेन सुदृढो घनघातसहस्राभेद्यश्च । ततस्तत्त्वसाक्षात्कारेण सुप्रबोधितस्तेजोव्यञ्जकरसक्षालनसुप्रबोधितश्च ॥१३॥ ततः सुगुणे पञ्चमादिभूमिकाभेदे योजितः शोभनगुणवति स्वर्णहारादौ योजितश्च । मणिरूपकप्रस्तावेऽपि रामस्यान्तरा 'मन्त्री सत्कार्यकारणा'दिति प्रागुक्ते सत्कार्यविशेषजिज्ञासामुपलक्ष्याह—**जन्मे**ति । शुभकर्मणि शास्त्रीये प्रवृत्तस्येति शेषः । अनर्थपरम्परालक्षणानां जन्मवृक्षाणां कुठाराणि च्छेदकानि तथा उदर्कस्तदुत्तरफलभूत उदयो निरतिशयानन्दाविर्भावो येभ्यस्तथाविधानि च साधनचतुष्टयसंपत्त्यादिसाक्षात्कारान्तानि कर्माणि सत्कार्याणि दिशति । कारयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इत्थं रामं समाधाय प्रस्तुतं मणिरूपकमेवावलम्ब्योपसंहरति—**एव**मिति । अथवा मणिमन्त्रौषधीनामचिन्त्यप्रभावत्वान्मन्त्रकार्यसिद्धिवैचित्र्याणां मणिनापि संभवान्मनोमणिरेव मन्त्रीत्युक्तः । तस्य च जन्मवृक्षच्छेदो निरतिशयानन्दोदयश्च सिद्धिवैचित्र्ये इति तात्पर्येण मणिरूपकानुसारेणैव योज्यम् ॥ १५ ॥ एवं विवेकस्य निरतिशयशुभोदर्कतामुक्त्वा महानर्थोदर्कात्तत्प्रमादाद्रामं वारयति—**भवभूमिष्वि**त्यादिना ॥१६॥ उत् ऊर्ध्वात्पातयन्तीत्युत्पाता रागादयस्तैः पूर्णासु ॥ १७ ॥ मावधीरय महारोगमिव नोपेक्षयावमंस्था इत्यर्थः । प्रस्तुतमिन्द्रियारिजयोपायोपदेशमुपसंहरति—**विवेक**मिति ॥ १८ ॥ ननु उत्पत्तिप्रकरणे देहेन्द्रियादीनामसत्त्वमुपपादितं तत्कुतोऽत्र तज्जयोपाय उपदिश्यते तत्राह—**असत्येवे**ति ॥ १९ ॥ तत्त्वदृशा असत्त्वेऽपि मोहदृशा तत्सत्त्वस्यानुभविकत्वादचिकित्सने वासनादार्ढ्येन दामव्यालकटन्यायेनानर्थप्राप्तिर्दुर्वारा । विवेकाद्यभ्यासेन तच्चिकित्सने तु भीमभासदृढन्यायान्नानर्थप्राप्तिरित्याह—**दामे**ति ॥२०॥ अयं दृश्यभूतो देहादिरेवाहमिति यो वृथा निश्चयो मिथ्याभिमानस्तं स्वबुद्ध्या स्वतत्त्वनिश्चयेन अलमपास्य यदिदं वस्तुन इतरत् प्रत्यगेकरसं तदेवावलम्ब्य तत्स्वभावेन स्थितत्वादमनस्कः सन् व्रजनादिव्यवहारं कुर्वन्नपि न बध्यसे मुक्त एवासीत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे मनस्यसत्ताप्रतिपादनं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥२३॥

सेनापतीनां त्रिदशैः शम्बरस्यात्र सूदनम् ।
दामव्यालकटोत्पत्तिस्तैर्जयाशा च वर्ण्यते ॥ १ ॥

निर्वासनस्यापि शनैर्वासनासंचयेन देहाद्यभिमानजनने जन्ममरणपरम्परा भवति, किं पुनर्विवेकविरलवासनस्येति कैमुतिकन्यायप्रदर्शनमुखेनेषदात्मव्युत्पन्नानामलब्धपूर्णनिष्ठानां मन्दमध्यमाधिकारिणां वासनोच्छेदप्रयत्नदार्ढ्यावश्यकताप्रदर्शनपरां दामव्यालकटाख्यायिकां विवक्षुर्वसिष्ठो रामस्य तच्छुश्रूषोत्पादनायोक्तमेव विविच्य पुनरनुवदति—**अस्मिन्नि**ति द्वाभ्याम् । लोका जना आरमन्ते विश्राम्यन्त्यस्मिन्निति लोकारामस्तस्य ते यत्नं तिष्ठतः अनुतिष्ठतः उत्तमान् शमदमाद्यर्थानभिधत्ते

1 पातोत्पात इति पाठः.

दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।
भीमभासदृढस्थित्या त्वं विशोको भवेति च ॥ २

श्रीराम उवाच ।

दामव्यालकटन्यायो मा ते भूदित्युदाहृतम् ।
ब्रह्मन् किमेतद्भवता भवतापापहारिणा ॥ ३
भीमभासदृढस्थित्या त्वं विशोको भवेति च ।
प्रभो किमुक्तं भवता भवतापापहारिणा ॥ ४
उदारयैतया शुद्धं संप्रबोधय मां गिरा ।
घनस्तापापहारिण्या प्रावृषीव कलापिनम् ॥ ५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

दामव्यालकटन्यायं भीमभासदृढस्थितिम् ।
शृणु राघव तच्छ्रुत्वा यदिष्टं तत्समाचर ॥ ६
आसीत्पातालकुहरे सर्वाश्चर्यमनोरमे ।
शम्बरो नाम दैत्येन्द्रो मायामणिमहार्णवः ॥ ७
आकाशनगरोद्यानरचितासुरमन्दिरः ।
कृत्रिमोत्तमचन्द्रार्कभूषितात्मीयमण्डलः ॥ ८
शिलाशकलसंभूतपद्माद्यैरमराचलः ।
अनन्तविभवारम्भपरिपूरितदानवः ॥ ९
गृहरत्नाङ्गनागेयजितामरवधूध्वनिः ।
चन्द्रबिम्बकलापूर्णक्रीडोपवनपादपः ॥ १०
फुल्लनीलोत्पलव्यूहकरालरमणालयः ।
रत्नहंसध्वनाहूतहेमाम्बुरुहसारसः ॥ ११
हेमपादपशाखाग्रकृताम्भोरुहकुड्मलः ।
करञ्जजालप्रपतन्मन्दारकुसुमाकरः ॥ १२
तर्कुयन्त्रमयानन्तदैत्यनिर्जितवासवः ।
हिमशीतानलज्वालानिर्मितोद्यानमण्डपः ॥ १३
सर्वत्र कुसुमोद्यानजितानन्दननन्दनः ।
मायासर्वहृतव्यालमलयाचलचन्दनः ॥ १४
हेमश्रीलोकलावण्यनिर्जितान्तःपुराङ्गनः ।
नानाकुसुमसंभारजानुदघ्नगृहाङ्गणः ॥ १५
क्रीडार्थमृन्मयेशानजितचक्रगदाधरः ।
अजस्रोड्डीनरत्नौघताराढ्यखपुरान्तरः ॥ १६
निशीथाखिलपातालशतचन्द्रनभस्तलः ।
स्वशालभञ्जिकालोकगीतगीतिरणोत्कटः ॥ १७
मायैरावणनागेन्द्रविद्रुतामरवारणः ।
त्रैलोक्यविभवोत्कर्षपूरितान्तःपुरान्तरः ॥ १८
सर्वसंपत्तिसुभगः सर्वैश्वर्यनमस्कृतः ।
समस्तदैत्यसामन्तवन्दितोग्रानुशासनः ॥ १९
महाभुजवनच्छायाविश्रान्तासुरमण्डलः ।
सर्वबुद्धिगणाधाररत्नमण्डलमण्डितः ॥ २०
तस्योत्सादितदेवस्य कठिनोड्डामराकृतेः ।
बभूव विपुलं सैन्यमासुरं सुरनाशनम् ॥ २१
तस्मिन्मायाबले सुप्ते देशान्तरगते तथा ।
तत्सैन्यं तरसा जघ्नुश्छिद्रं प्राप्य किलामराः ॥ २२
अथ शम्बरदैत्येन मुण्डिकोधद्रुमादयः ।
रक्षार्थमथ सामन्ताः स्वसेनासु नियोजिताः ॥ २३
तानप्यन्तरमासाद्य जघ्नुर्देवा भयानकाः ।
व्योमान्तरगताः श्येनाः कलविङ्कानिवाकुलान् ॥२४
सेनापतीन्पुनश्चान्यांश्चकारासुरसत्तमः ।
चपलानुद्भटारावांस्तरङ्गानिव सागरः ॥ २५
देवास्तानपि तस्याशु जघ्नुस्तेन स कोपवान् ।
जगामामरनाशाय परिपूर्णं त्रिविष्टपम् ॥ २६

स्वात्मनि प्रकाशयति तच्छीलस्य ॥ १ ॥ दामव्यालकटन्यायो माभूदिति भीमभासदृढस्थित्या विशोको भवेति च उदाहृतं प्रागिति शेषः ॥ २ ॥ एवं पुनरनुवादेनोत्थापितजिज्ञासो रामस्तदुभयोक्तिविस्तरं पृच्छति—**दामे**त्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ एतया एतत्कथाद्वयवर्णनरूपया । घनो मेघः । कलापिपक्षे संप्रबोधनमुल्लासनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ मायालक्षणानां मणीनां महार्णव इवाकरः ॥ ७ ॥ तत्त्वमेव प्रपञ्चयति—**आकाशे**त्यादिना । आकाशकल्पिते नगरे उद्यानेषु रचितान्यसुरमन्दिराणि येन ॥८॥ शिलाशकलानीव संभूतैः सुलभैः पद्माद्यैः पद्मरागाद्यैर्मणिभिर्निधिश्च अमराचलो मेरुरिव संपन्नः ॥ ९ ॥ गृहे रत्नभूतानामङ्गनानां गेयैर्गीतैर्जिता अमरवधूनां ध्वनयो गीतिसंपदो यस्य ॥ १० ॥ फुल्लैर्नीलोत्पलव्यूहैः करालः कामिभयंकरो रमणालयः क्रीडागृहं यस्य । ध्वननं ध्वनो ध्वनिस्तेनाहूतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तर्कुयन्त्रं कर्तरीयन्त्रं तन्मयैरनन्तैर्बहुभिर्दैत्यैर्निर्जितो वासवो येन । हिममिव शीतैरनलज्वालैर्निर्मितो रचित उद्यानमण्डपो येन ॥ १३ ॥ मायया सर्वाणि हृतानि व्यालसहितानि मलयाचलचन्दनानि येन ॥ १४ ॥ हेम्नः श्रीर्लोकलावण्यानि च निर्जितानि याभिस्तथाविधा अन्तःपुराङ्गना यस्य । निष्ठापरनिपातश्छान्दसः ॥ १५ ॥ क्रीडार्थेन मृन्मयेनेशानेन जितश्चक्रगदाधरो विष्णुर्येन । अजस्रमुड्डीनैः खद्योतवद्भ्रमद्भिः रत्नौघैस्ताराढ्यं तारकितं खं पुरान्तरं च यस्य ॥ १६ ॥ अमावास्यादिनिशीथेष्वखिले पाताले शतचन्द्रं नभस्तलं यस्य । स्वरचितशालभञ्जिकामर्चां आलोकयन्तीति स्वशालभञ्जिकालोकास्तैः स्वशालभञ्जिकालक्षणैर्लोकैर्वा गीता गीतिः प्रबन्धो यस्य तथाविधो रणोत्कटो युद्धशौण्डीर्यं यस्य ॥ १७ ॥ विभवेषु स्त्रीहस्त्यश्वादिषूत्कर्षैः रत्नभूतैः स्त्रीरत्नादिभिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ वनग्रहणादिच्छया मायिकसहस्रायुतादिभुजसंपत्तिर्गम्यते ॥ २० ॥ तस्य शम्बरस्य । कठिना दुःसहा उड्डामरा भीषणा नभश्चरी वा आकृतिर्यस्य ॥ २१ ॥ माया बलं यस्य तथाविधे तस्मिन्मये ॥ २२ ॥ सामन्ताः सेनापतयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिपूर्णं देवैरित्यर्थाद्गम्यते ॥ २६ ॥

---

१ अपि इति क्वचित् पठ्यतेऽत्र.

२ जग्मुः इति पाठः.

तस्मात्तन्मायया भीताः सुरास्तेऽन्तर्धिमाययुः ।
मेरुकाननकुञ्जेषु मृगा गौरीहरेरिव ॥ २७
क्रन्दत्क्षुद्रामरगणं बाष्पक्लिन्नाप्सरोमुखम् ।
शून्यं ददर्श स स्वर्गं कल्पक्षीणजगत्समम् ॥ २८
विहरन्कुपितस्तत्र लब्धमाहृत्य सुन्दरम् ।
लोकपालपुरीं दग्ध्वा जगामात्मीयमालयम् ॥ २९
एवं दृढतरीभूते द्वेषे दानवदेवयोः ।
देवाः स्वर्गं परित्यज्य दिक्षु जग्मुरदर्शनम् ॥ ३०
अथ शम्बरदैत्येन ये ये सेनाधिनायकाः ।
क्रियन्ते यत्नतस्तांस्तु जघ्नुर्यत्नपराः सुराः ॥ ३१
यावदुद्वेगमायातः शम्बरः कोपवान्भृशम् ।
तार्णोऽतिमात्रमनल इव जज्वाल सोच्छ्वसन् ॥ ३२
त्रैलोक्यमपि चान्विष्यन्न देवाँल्लब्धवानथ ।
परेणापि प्रयत्नेन निधानमिव दुष्कृती ॥ ३३
ससर्ज मायया घोरानसुरांस्त्रीन्महाबलान् ।
बलरक्षार्थमुदितान्कालान्मूर्तिमिव स्थितान् ॥ ३४
निर्वृत्ता मायया भीमा बलपादपवाहिनः ।
उदगुस्ते महामायाः पक्षक्षुब्धा इवाद्रयः ॥ ३५
दामो व्यालः कटश्चेति नामभिः परिलाञ्छिताः ।
यथाप्राप्तैककर्तारश्चेतनामात्रधर्मिणः ॥ ३६
अभावात्कर्मणां ते च प्राक्तना नच वासनाः ।
निर्विकल्पकचिन्मात्रपरिस्पन्दैकधर्मकाः ॥ ३७
कर्मजीवकलां तन्वीमसारां च मनोभिदाम् ।
अपुष्टां कृत्रिमामन्तश्चोदयोदयमागताः ॥ ३८
ते ह्यन्धपारम्पर्येण काकतालीयवद्भटाः ।
प्रकृतामनुवर्तन्ते क्रियामुज्झितवासनाः ॥ ३९
अर्धसुप्ता यथा बालाः स्वाङ्गे रिङ्गन्ति केवलम् ।
वासनात्माभिमानाभ्यां हीनास्ते तद्वदेव हि ॥ ४०
नाभिपातं न चापातं न विदुस्ते पलायनम् ।
न जीवितं न मरणं न रणं न जयाजयौ ॥ ४१
केवलं सैनिकानग्रे दृष्ट्वानाहननोद्यतान् ।
अभिजग्मुः परानाजौ प्रहारदलिताद्रयः ॥ ४२
शम्बरश्चिन्तयामास परितुष्टमनाः परम् ।
विजेष्यते हि मे सेना मायासुरसुरक्षिता ॥ ४३

गौरीहरेर्गौरीवाहनसिंहाद्भीता मृगा इव ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत्र स्वर्गे लुण्ठनेन लब्धं सुन्दरं रत्नादि आहृत्य आदाय ॥२९॥ अदर्शनमन्तर्धानम् ॥ ३० ॥ तांस्तान् जघ्नुर्यावच्छम्बर उद्वेगमायातः सन् जज्वालेति परेणान्वयः ॥ ३१ ॥ सोच्छ्वसन्निति 'सोचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सोर्लोपः ॥ ३२ ॥३३॥ बलं सैन्यं तस्य रक्षार्थमुदितानुद्युक्तान् । कालान् भूतो भविष्यन् वर्तमान इति त्रिधा प्रसिद्धान् ॥ ३४ ॥ बलमिव पादपान्वहन्ति तच्छीलानित्यद्रिपक्षे ॥ ३५ ॥ दमयति शत्रूनिति दमः स एव दामः । व्याल इव वेष्टयति परानिति व्यालः । कटत्यावृणोति परास्त्रेभ्यः स्वानिति कट इति व्युत्पत्त्यान्वर्थैर्नामभिः परिलाञ्छिता अङ्किताः ॥ ३६ ॥ पूर्वेभ्यस्तेषु कोऽतिशये हेतुस्तमाह—**अभावादि**त्यादिना । ते दामादयः प्राक्तनाः पूर्वसिद्धजीवा न । नच वासनास्तेषां सन्ति । कुतः । कर्मणां धर्मादीनामभावात् । किंतु निर्विकल्पको भयशङ्कापलायनादिविकल्पशून्यो यश्चिन्मात्रसंनिधाननिमित्तदेहपरिस्पन्दस्तदेकधर्मकाः ॥ ३७ ॥ ननु यदि तेषां कर्मकामवासना न सन्ति तर्हि जन्मबीजाभावाज्जन्मैव न स्यात् । यदि च बीजाभावेऽपि जन्म स्यात्तर्हि मुक्तानामपि पुनर्जन्म स्यादिति । तथा चाग्रेऽपि वक्ष्यति 'विद्यते वासना यत्र तत्र सा याति पीनताम्' इति । अतोऽसंगतं कर्माद्यभाववचनमित्याशङ्क्याह—**कर्मजीवकला**मिति । नैते स्वतन्त्रा जीवाः, किंतु अन्तश्चोदयति प्रेरयतीत्यन्तश्चोदा अन्तर्यामिचित् तया निमित्तभूतया कर्मजीवस्य शम्बरस्य कलां कौशलरूपां तन्वीमल्पपरिमाणामपुष्टां कर्मवासनाद्यनुपचितां कृत्रिमां मायाकल्पनारूपामत एवासारां भोगसारशून्यां मनोभिदां सर्गसंकल्पवृत्तिमादाय उदयमाविर्भावमागताः । तथा चैन्द्रजालिकसृष्टपुरुषान्तराणामिव स्वतन्त्रकर्माभावेऽप्याविर्भावलक्षणं जन्मोपपद्यत इति भावः । अथवा विपश्चिदुपाख्यानवक्ष्यमाणन्यायेन शम्बरजीवस्यैवाग्निविस्फुलिङ्गवदन्तश्चाद्बहिश्च विभागात्कर्मजीवस्य कलामंशभूतां तत्र कर्मवासनादीनामत्यल्पत्वादपुष्टां मनो मनःप्रायां कृत्रिमां भिदां प्राप्य देहाद्युपाध्युदयादुदयं जन्म आगताः प्राप्ताः । तथा च योगिदेहभेदवच्छम्बरकामकर्मवासनाबीजवशादेवैषां जन्मसिद्धेर्न पृथक्तदपेक्षास्ति । एतावांस्तु विशेषः । योगिनां देहभेदे तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वान्न प्रतिशरीरं कामादिजन्मबीजोपचयो दामव्यालकटादिदेहे त्वज्ञत्वात्तदुपचये जन्मपरम्पराप्राप्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ॥ ३८ ॥ अतएव योगिवदेव तेषां यावद्वासनोपचयं व्यवहार इत्याह—**ते ही**ति ॥ ३९ ॥ अप्रबुद्धवासनानां क्व चेष्टा दृष्टेति चेत्तत्राह—**अर्धसुप्ता** इति । रिङ्गन्ति चेष्टन्ते ॥ ४० ॥ अभिपातं युद्धकाले आभिमुख्येन शत्रूणां पतनम् । आपातं विश्रान्तविश्वस्तेषु अकस्माच्छत्रूणां पतनम् ॥ ४१ ॥ यदि न विदुस्तर्हि स्वयं कथं शत्रूनभिपेतुस्तत्राह—**केवल**मिति। अभिपत्य प्रहर्तव्यमित्येतादृशशम्बरसंकल्पवासनामात्रशरीरत्वादभिमुखशत्रुदर्शनेन तावन्मात्रोद्बोधादभिजग्मुरिति भावः ॥ ४२ ॥ मायाकृतैरसुरैः सुरक्षिता

अतिबलासुरदोर्द्रुमपालिता
मम चमूः स्थिरतामलमेष्यति ।
अमरवारणदन्तविघट्टने-
ष्वमरपर्वतहेमशिला यथा ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोत्पत्तिवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः २६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति निर्णीय दैत्येन्द्रो दामव्यालकटान्विताम् ।
सेनां संप्रेषयामास भूतलं देवनाशिनीम् ॥ १
दैत्याः सागरकुञ्जेभ्यः कन्दरेभ्यश्च सायुधाः ।
उदगुर्भीमनिर्ह्रादाः सपक्षगिरिलीलया ॥ २
रोदसीकोटरं हस्तप्रहारहतभास्करम् ।
दानवाः पूरयामासुर्दामव्यालकटैधिताः ॥ ३
अथोत्तस्थुर्निकुञ्जेभ्यः कन्दरेभ्यः सुराचलात् ।
प्रलयान्त इवाक्षुब्धा भीमाः स्वर्वासिनां गणाः ॥ ४
देवासुरपताकिन्योस्तद्युद्धमभवत्तयोः ।
अकालोल्बणकल्पान्तभीषणं भुवनान्तरे ॥ ५
पेतुः प्रलयपर्यस्तचन्द्रार्का इव दीप्तयः ।
शिरांसि कुण्डलोद्द्योततेजःपीततमांस्यथ ॥ ६
जुघूर्णुर्भटनिर्मुक्तसिंहनादविराविताः ।
प्रलयानिलसंपूरैः स्फुटहासा इवाद्रयः ॥ ७
रेणुः शैलशिलातुल्यहेतिघातास्तभित्तयः ।
कुलाचलतटाभीरुविश्रान्तहरिमण्डलाः ॥ ८
चेरुः परस्पराघातहतहेतिसमुत्थिताः ।
लोलानलकणाः कल्पविशीर्णा इव तारकाः ॥ ९
विलेसू रक्तमांसौघपूर्णैकार्णवतीरगाः ।
कल्पतालवदुत्ताला वेतालास्तालताडिताः ॥ १०
प्रस्फुरद्रुधिरासारशान्तपांसुपयोधरे ।
व्योम्नि हेतिहतक्षुण्णा मौलिकुण्डलकोटयः ॥ ११
बभूवुर्भास्कराकारैः कल्पभूरुहधारिभिः ।
प्रहारदलिताद्रीन्द्रैर्दैत्यैर्निर्विवरा दिशः ॥ १२
जग्मुर्ज्वलदसिप्रान्तवातपातितभित्तयः ।
कणप्रकरतां शैलाः कल्पाग्निदलिता इव ॥ १३
देवास्ते च समाजग्मुरश्वमेधैधिता इव ।
असुरानस्त्रविभ्रष्टाञ्जलदानिव वायवः ॥ १४
जगृहुस्तानथाक्रम्य जरठाखूनिवौतवः ।
तेऽपि ताञ्जगृहुर्मत्तानृक्षारूढानिव द्रुमान् ॥ १५
दोर्वृक्षविलसद्धेतिकुसुमाः शस्त्रपल्लवाः ।
रेजुः सुरासुराः फुल्ला वनलोला इव द्रुमाः ॥ १६
अन्योन्यं पूरयामासुः शस्त्रपूरैर्दिशो दश ।
वनानि कुसुमव्रातैः सुमेराविव मारुतः ॥ १७
घोरं समभवद्युद्धं देवदानवसेनयोः ।
रोदोरन्ध्रोदुम्बरान्तर्महामशकसंघयोः ॥ १८
अथोदपतदुत्तालैर्लोकपालेभमण्डलैः ।

॥ ४३ ॥ अमरवारणा दिग्गजास्तेषां दन्तविघट्टनेष्वमरपर्वतो मेरुस्तदीया हेमशिलेव शत्रुप्रहारेष्वपि अलमत्यन्तं स्थिरतामेष्यति प्राप्स्यति ॥ ४४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोत्पत्तिवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

दामव्यालकटादीनामुद्भूतानां रसातलात् ।
दैवतैः सह संग्रामो वर्ण्यतेऽत्र महोद्भटः ॥ १ ॥

इति विजेष्यते इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ सागरेभ्यो वेलावनकुञ्जेभ्यो गिरिकन्दरेभ्यश्च यथामार्गलाभं उदगुः ऊर्ध्वं निश्चक्रमुः ॥ २ ॥ हस्तप्रहारैर्हतो निस्तेजस्कः कृतो भास्करो यस्मिंस्तथाविधं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः कोटरमन्तरालाकाशम् । दामव्यालकटैरेधिता वर्धिताः ॥ ३ ॥ उत्तस्थुर्युद्धायेति शेषः ॥ ४ ॥ अकाले उल्बणो दुःसहः कल्पान्तः प्रलय इव भीषणम् ॥ ५ ॥ कुण्डलोद्द्योततेजोभिः पीततमांसि शिरांसि प्रलयपर्यस्तचन्द्रार्का दीप्तय इव कबन्धात्पेतुः ॥ ६ ॥ प्रलयानिलानां संपूरैर्महाप्रवाहैः स्फुटनं स्फुटः । घञर्थे कविधानात्कः । स एवान्तरधातुवैचित्र्यदन्तप्रकाशसाम्याद्धासो येषाम् ॥ ७ ॥ भीरवः अतएव विश्रान्ता अन्तर्निलीना हरिमण्डलाः सिंहसमूहा येषु तथाविधाः शैलशिलासदृशहेतीनां घातैरस्तभित्तयो [1]भग्नवप्राः । कुलाचलानां हिमवदादीनां तटाः रेणुः दध्वनुः । रणतेर्लिट् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कल्पः संवर्तस्तदीयोत्पातभूततालवृक्षवदुत्तालाः प्रांशवो वेतालास्तालैः करतालैस्तालिताः नर्तने संजाततालाः ॥ १० ॥ शान्ताः पयोधरा इव पांसवो यस्मिन्व्योम्नि मौलिकुण्डलकोटयो भास्कराकारैरुपलक्षिता बभूवुरिति देहलीदीपन्यायेन संबध्यते ॥ ११ ॥ प्रहरणायोत्पादितकल्पभूरुहधारिभिः ॥ १२ ॥ असिप्रान्तलक्षणैर्वातैर्झञ्झापवनैः पातिता भित्तयो वप्राणि येषाम् । कणप्रकरतां चूर्णसमूहताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तानसुरान् जरठाखून्वृद्धमूषकान् ओतवो मार्जारा इव ते असुरास्तान् देवान् द्रुमान् रूढानारूढान् मत्तान् प्रमत्तपुरुषान् ऋक्षा भल्लूका इव जगृहुः ॥ १५ ॥ दोर्लक्षणेषु वृक्षेषु विलसन्त्यो हेतयः शस्त्राण्येव कुसुमानि येषाम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ रोदोरन्ध्ररूपो य उदुम्बरान्तःप्रदेशस्तत्र महामशकसंघप्राययोर्देवदानवसेनयोः ॥ १८ ॥ इदानीं दिग-

[1] भग्नवप्राः इति पाठः.

कल्पाभ्रस्फूर्जिताकारो दारुणः समरारवः ॥ १९
पिण्डग्रहेण नभसि भूभागमिव कुट्टिमम् ।
मुष्टिग्राह्यो महामेघमन्थरोदरपीवरः ॥ २०
रथसंपातसंपिष्टशस्त्रशैलरटन्नटः ।
त्रुटद्धृदयनिःसत्त्वकर्कशाक्रन्दघर्घरः ॥ २१
प्रलयप्रत्ययोल्लासिकल्पान्तारावबृंहणः ।
द्वादशादित्यसंघट्टद्रवत्काञ्चनपर्वतः ॥ २२
ब्रह्माण्डकुण्डसंघट्टात्परावृत्त्या च निर्गतः ।
महास्रोतःपयःपूरः सत्त्वाहत इवाकरः ॥ २३
चञ्चत्सपक्षशैलेन्द्रपक्षपातचलद्ध्वनिः ।
कठिनापूरणोद्भूतस्फुटच्छैलेन्द्रकन्दरः ॥ २४
मन्दरोद्भूतदुग्धाब्धिसंक्षोभसदृशाङ्ककः ।
रतिश्रुद्धुंधुमास्फोटघटितद्वीपजन्तुभूः ॥ २५
सेनयोः क्षुब्धयोरासीद्युद्धमुद्धतदानवम् ।
निष्पिष्टनगरग्रामगिरिकाननमानवम् ॥ २६
महाहेतिशतच्छिन्नदानवाचलपूर्णदिक् ।
अन्योन्याहतहेत्यादिचूर्णपूर्णाम्बरोदरम् ॥ २७
भुशुण्डीमण्डलास्फोटस्फुटन्मेरुशिरःशतम् ।
शरमारुतनिर्लूनदैत्यदेवमुखाम्बुजम् ॥ २८
चक्रावर्तशतभ्रान्तदेवदैत्यजरत्तृणम् ।
सेनाप्रहारकल्लोलवलनावलिताम्बरम् ॥ २९
हेत्युग्रवातनिष्पिष्टपतद्वैमानिकव्रजम् ।
अस्त्रोदिताब्धिवार्योघप्लावितव्योमपत्तनम् ॥ ३०
वहन्महास्त्रपातासिशूलशक्तिनदीशतम् ।
शैलपक्षोद्भटास्फोटलुठद्ब्रह्माण्डमण्डपम् ॥ ३१
दैत्यपार्ष्णिप्रहारौघपतल्लोकेशपत्तनम् ।
नारीहलहलारावरणत्कङ्कणमन्दिरम् ॥ ३२
लुठद्दैत्य[1]बलोद्भूतमत्तास्रौघजलान्वितम् ।
रक्तधौतनरौघोग्रमुक्तनादद्रवज्जनम् ॥ ३३
लोकपानीकपाम्भोजच्छन्नाच्छन्नयमान्वितम् ।
पुनः सुरासुरैर्घातैर्दृष्टसैन्यकुलाकुलम् ॥ ३४
सपक्षपर्वताकारदानवाद्रिगमागमैः ।
वहच्छवशवाशब्दभूरिभाङ्कारभीषणम् ॥ ३५
आयुधाग्रविभिन्नोग्रदैत्यपर्वतनिर्झरैः ।
रक्तैररुणिताशेषवसुधार्णवपर्वतम् ॥ ३६
उत्सन्नराष्ट्रनगरविपिनग्रामगह्वरम् ।
धृतासंख्यासुरेभाश्वमनुष्यशवपर्वतम् ॥ ३७
सुतालोत्तालनाराचराजिरोचितवारणम् ।
मुष्टिप्रहारपिष्टांसमत्तैरावणवारणम् ॥ ३८
कल्पाभ्रपटलासारधारादलितपर्वतम् ।
महाशनिविनिष्पेषपिष्टोड्डीनकुलाचलम् ॥ ३९
कुपिताग्निज्वलज्ज्वालाजालज्वलितदानवम् ।
एकाञ्जलिपुटानीतसमुद्रोत्सादितानलम् ॥ ४०
चण्डदैत्यातिसंभारशिलीकृतमहाज्वलम् ।
वनव्यूहेन्धनाग्न्यर्चिर्द्राविताम्बुशिलोच्चयम् ॥ ४१
अस्त्रनिर्मितदुर्वारतमःकल्पान्तरात्रिकम् ।
मायासूर्यगणोद्द्योतैः पीतातनुतमःपटम् ॥ ४२

जादिप्रमृद्यमानजनरणकोलाहलं वर्णयति—**अथेत्यादिसप्तभिः** ॥ १९ ॥ पिण्डग्रहेण घनीभावस्वीकारेण नभसि कुट्टिमं भूभागमिव कुर्वाण इति शेषः । क्वचित्प्रदेशे मुष्टिग्राह्य इव क्वचिच्च मेघानां मन्थरं जलभारमन्थरमुदरमिव पीवरो गम्भीर इति यावत् ॥ २० ॥ रथसंपातेन संपिष्टैः शस्त्रैः शैलेषु रटन् नट इव तालल्यानुसारी । त्रुटद्धृदयानां निस्सत्त्वानां कर्कशाक्रन्दैर्घर्घरः ॥ २१ ॥ प्रलयस्य प्रत्ययैः कारणैरग्निवाय्वादिभिरुल्लासी यः कल्पस्य ब्रह्माहोऽन्ते प्रसिद्ध आरावस्तस्य बृंहणः प्रतिगर्जनप्रायः । द्वादशादित्यानां संघट्टनेन मेलनेन द्रवन् यः काञ्चनपर्वतस्तदीयशब्द इवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ संघट्टादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । संघट्टं प्राप्य परावृत्त्या चकारेण स्वस्थानाच्च निर्गतः सत्त्वैः प्राणिभिराहतः आकरः सत्त्वाकरः महास्रोतसः पयःपूरध्वनिरिव ॥ २३ ॥ चञ्चतां चलतां सपक्षशैलेन्द्राणां पक्षवातेनेव चलन् ध्वनिर्यत्र । कठिनैर्दुःश्रवैरापूरणैरुद्भूता उद्भिन्नाः स्फुटन्तः श्रोत्रप्रायाः शैलेन्द्रकन्दराः येन ॥ २४ ॥ अमृतार्थं मथने मन्दरेणोद्भूतस्य दुग्धाब्धेः संक्षोभध्वनिना सदृशमङ्कं स्वरूपं यस्य । तत्रैवामृतोत्पत्तौ रत्या तदासक्त्या शृण्वन्ति ये देवासुरास्तेषां हर्षोत्कर्षे धुंधुमा इव ध्वनन्त आस्फोटा भुजास्फालनशब्दास्तैर्घटिता व्याप्ताः सप्तद्वीपलक्षणा जन्तुभुवः प्राण्यावासा येन ॥२५॥ इत आरभ्य आसर्गसमाप्तेर्युद्धमेव वर्णयति—**सेनयोरित्यादिना** ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ हेतय एवोग्रवातास्तैर्निष्पिष्टाः पतन्तश्च वैमानिकव्रजा यत्र । अस्त्रैर्वारुणास्त्रादिभिरुदितस्याब्धेर्वार्योघैः प्लावितानि व्योमपत्तनान्यमरावत्यादीनि यत्र ॥ ३० ॥ शैलानां पक्षेषु पार्श्वेषु उद्भटैरास्फोटैर्लुठन् कम्पमानो ब्रह्माण्डमण्डपो यत्र ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ लोकपानामिन्द्रादीनामनीकपाः सेनानायकास्तल्लक्षणेष्वम्भोजेषु भ्रमर इव कदाचिन्मृतानां प्राणहरणाय च्छन्नः कदाचिद्युद्धार्थमच्छन्नः प्रकटश्च यो यमस्तेनान्वितम् । पलायनकाले घातैः प्रहारैः पुनः परावृत्त्य दृष्टेनार्थात्प्रहरता सैन्यकुलेनाकुलम् । ॥ ३४ ॥ शवशवेत्यनुकरणशब्दरूपैर्भूरिभिर्भाङ्कारैर्भीषणम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धृता असंख्यसुरेभाश्वमनुष्यशवा यैस्तथाविधाः पर्वता मेर्वादयो यत्र ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कुपिताग्नीति देवपराक्रमः । एकाञ्जलीत्यसुरपराक्रमः ॥ ४० ॥ चण्डैर्दैत्यैः शैलशिलाद्यतिसंभारैः प्रक्षिप्तैः शिलीकृतः महान् ज्वलतीति ज्वलोऽग्निर्यत्रेति दैत्यपराक्रमः । वनव्यूहलक्षणेन्धनप्रयुक्ताभिरग्न्यर्चिर्भिर्द्राविता अतएवाम्बुप्रायाः शिलोच्चया यत्रेति

१ बलोद्भूत इति पाठः.

मायाग्निवर्षनिष्पीतकलाभ्रघनवर्षणम् ।
ससीत्काराग्निवमनशस्त्रसंघट्टवर्षणम् ॥ ४३
वज्रवर्षास्त्रनिर्धूतशैलवर्षास्त्रसंभ्रमम् ।
निद्राबोधास्त्रयुद्धाढ्यं संघर्षावग्रहाश्रयम् ॥ ४४
वहत्ककचवृक्षास्त्रं जलाग्न्यस्मरणान्धितम् ।
ब्रह्मास्त्रयुद्धविषमं तमस्तेजोस्त्रसारितम् ॥ ४५
अस्त्रोद्गीर्णायुधानीकनीरन्ध्रसकलाम्बरम् ।
शिलावर्षास्त्रदलितं वह्निवर्षास्त्रभासुरम् ॥ ४६
पताकास्पृष्टशशिकैश्चक्रचीत्कारगर्जितैः ।
मुहूर्तेन रथैर्लङ्घितोदयास्तमयाचलम् ॥ ४७
वज्रप्रहाराविरतम्रियमाणमहासुरम् ।
शुक्रामरमहाविद्याजीवमानमहासुरम् ॥ ४८
विद्रवद्देवसंघातं जयप्रोड्डामरामरम् ।
शुभग्रहमहाकेतुमालिकानामितस्ततः ॥ ४९
उत्पातमङ्गलौघानां बुद्धेरुद्धरकन्धरम् ।
साद्रिखोर्वीसमुद्रद्युजगद्रुधिरवारिधि ॥ ५०
फुल्लैककिंशुकवनं कुर्वद्दुर्वारवैरतः ।
पर्वतप्रतिमासंख्यं शवपूर्णमहार्णवम् ॥ ५१
समग्रतरुशाखाग्रलम्बलोलमहाशवम् ।
दीप्यमानैः खवातार्तैः पक्षपुष्पैर्लसत्फलैः ॥ ५२
तालोत्तालैः शरव्रातवनैर्व्याप्तनभस्थलम् ।
पर्वतप्रतिमासंख्यकबन्धशतबाहुभिः ॥ ५३
नृत्यद्भिः पातिताम्भोदविमानसुरतारकम् ।
शरशक्तिगदाप्रासपट्टिशप्रोतपर्वतम् ॥ ५४
लोकसप्तकविभ्रष्टकुड्यखण्डचिताम्बरम् ।
अनारतरसन्मत्तकल्पाभ्रढढदुन्दुभि ॥ ५५
एवं शब्दशतोन्नादपातालतलवारणम् ।
विनायककराकृष्टदीर्घदानवपर्वतम् ॥ ५६
एकदिक्करनिष्पन्दसिद्धसाध्यमरुद्गणम् ।
पलायमानगन्धर्वकिंनरामरचारणम् ॥ ५७
ववुरशनिनिपातखण्डिताङ्गा
दलितशिलाशकलाः ककुम्मुखेषु ।
प्रलयसमयसूचकाः सुराणां
सुरतरुघर्घरघस्मराः समीराः ॥ ५८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटसंग्रामवर्णनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरसंभ्रमे ।
देवासुरशरीरेषु गर्तेष्वभ्रोदरेष्विव ॥ १
वहत्स्वसृक्प्रवाहेषु गङ्गापूरेष्विवाम्बरात् ।
दाम्नि वेष्टितदेवौघकृतक्ष्वेडाघनारवे ॥ २
व्याले निजकराकृष्टिपिष्टसर्वसुरालये ।

देवपराक्रमः । एवमग्रेऽपि यथायोग्यं बोध्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कला मायाकौशलं तत्प्रयुक्तानामभ्राणां घनं वर्षणं यत्र ॥४३॥ संघर्षः पराभिभवः स एवावग्रहः प्रागुक्तवर्षप्रतिबन्धस्तदाश्रयम् ॥ ४४ ॥ जलाग्न्योरस्मरणेन व्यामोहेनान्धितम् ॥ ४५ ॥ आसुरपैशाचाद्यस्त्रैरुद्गीर्णैस्तोमरमुसलमुद्गराद्यायुधानीकैर्नीरन्ध्रं सकलाम्बरं यत्र ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ शुक्रस्य अमराख्या महाविद्या मृतसंजीवनविद्या तया जीवमाना महासुरा यत्र ॥४८॥ क्वचिद्विद्रवद्देवसंघातं क्वचिज्जयप्रोड्डामरामरम् । क्वचिच्छुभग्रहाणां महतीनां केतुमालिकानां च बुद्धेर्दर्शनार्थमितस्तत उद्धरकन्धरं उन्नमितकण्ठम् ॥ ४९ ॥ क्वचित्तु उत्पातानां मङ्गलौघानां बुद्धेर्दर्शनार्थमुद्धरकन्धरम् । फलस्यापि हेतुत्वविवक्षणाद्बुद्धेरिति पञ्चमी । अद्रिभिः खेन समुद्रेण दिवा च सहितं जगदेव रुधिरवारिधिर्यत्र ॥ ५० ॥ जगदित्यनुवर्तते । कुर्वदिति पूर्वोत्तरार्धान्वयि । उभयत्रापि रुधिरेणेति शेषः ॥ ५१ ॥ शरव्रातस्य वनत्वेन रूपणाय विशिनष्टि—**दीप्यमानै**रित्यादि । अर्करश्मिप्रतिबिम्बपल्लवैर्दीप्यमानैः खस्य वेगवातेनार्तैश्चञ्चलैः कङ्कादिपक्षा गरुत एव पुष्पाणि येषां तैः । लसन्ति फलानि लोहभागा एव श्लेषात्फलानि येषां तैः ॥ ५२ ॥ तालेभ्योऽप्युत्तालैरुच्छ्रितैः ॥ ५३ ॥ कबन्धशतबाहुभिः पातिता अम्भोदा विमानानि सुरास्तारकाश्च यत्र । पट्टिशान्तैः प्रोताः संतताः पर्वता यत्र ॥ ५४ ॥ यद्यप्यूर्ध्वं षडेव लोकास्तथापि भूलोकस्थकुड्यखण्डानामप्युड्डयनेन भ्रंशसंभवाल्लोकसप्तकेत्युक्तम् ॥ ५५ ॥ एवं प्रागुक्तप्रकारैः शब्दशतैरुन्नादाः प्रतिगर्जन्तः पातालतलवारणा दिग्गजा यत्र ॥ ५६ ॥ दिग्भेदकराणां सूर्येन्द्रादीनामेकस्यां दिशि दैवान्मिलने एकदिक्करा असुरभयान्निष्पन्दाश्च सिद्धसाध्यमरुद्गणा यत्र ॥ ५७ ॥ इदानीमौत्पातिकं झंझापवनं वर्णयति—**ववुरि**ति । अशनिनिपातैर्वैद्युताग्निपातनैः खण्डितप्राण्यङ्गा दलितशिलाशकलाश्च । सुराणां प्रलयसमयस्य सूचकाः सुरतरुघर्घराणां कल्पवृक्षसंबन्धिभ्रमरकोकिलादिध्वनीनां घस्मरा भक्षकास्तिरोधायका इति यावत् । समीरा झंझामारुता ववुः ॥५८॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटसंग्रामवर्णनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

देवाः पराजितास्तेभ्यः प्रपन्नेभ्योऽत्र पद्मभूः ।
प्राह दैत्यवधोपायं वासनोपचयं चिरात् ॥ १ ॥

देवासुरशरीरेषु जातेषु गर्तेषु व्रणेषु असृक्प्रवाहेषु वहत्स्विति परेणान्वयः ॥ १ ॥ वेष्टितदेवौघं यथा स्यात्तथा कृतः क्ष्वेडा सिंहनादरूपो महारवो येन ॥ २ ॥ आकृष्टिराकर्षणं

कटे कठिनसंरम्भसङ्गरक्षपितामरे ॥ ३
ऐरावते क्षीणरवे पलायनपरायणे ।
प्रवृद्धे दानवानीके मध्याह्न इव भास्करे ॥ ४
पतिताङ्गव्यथार्तानि प्रस्रवद्रुधिराणि च ।
पयांसीवावसेतूनि देवसैन्यानि दुद्रुवुः ॥ ५
दामव्यालकटास्तानि चिरमन्तर्हितानि च ।
अनुजग्मुर्लसन्नादमिन्धनानीव पावकाः ॥ ६
अन्विष्यानपि यत्नेन नालभन्तासुराः सुरान् ।
घनजालवनोड्डीनान्सिंहा हरिणकानिव ॥ ७
अलब्धेष्वमरौघेषु दामव्यालकटास्तदा ।
जग्मुः पातालकोशस्थं प्रभुं प्रमुदिताशयाः ॥ ८
अथ देवा विषण्णास्ते क्षणमाश्वास्य वै ययुः ।
जयोपायाय विजिता ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ९
तेषामाविरभूद्ब्रह्मा रक्तरक्ताननश्रियाम् ।
सायं रक्तीकृताम्बूनामब्धीनामिव चन्द्रमाः ॥ १०
प्रणम्य ते सुरास्तस्मा अनर्थं शम्बरेहितम् ।
सम्यक्प्रकथयामासुर्दामव्यालकटक्रमम् ॥ ११
तदाकर्ण्याखिलं ब्रह्मा विचार्य स विचारवित् ।
उवाचेदं सुरानीकमाश्वासनकरं वचः ॥ १२

श्रीब्रह्मोवाच ।

शतवर्षसहस्रान्ते शम्बरेण हरेः करात् ।
मर्तव्यं समरेशस्य तत्कालं संप्रतीक्षताम् ॥ १३
दामव्यालकटानेतानद्य त्वमरसत्तमाः ।
योधयन्तः पलायध्वं मायायुद्धेन दानवान् ॥ १४
युद्धाभ्यासवशादेषां मुकुराणामिवाशये ।
अहंकारचमत्कारः प्रतिबिम्बमुपैष्यति ॥ १५
गृहीतवासनास्त्वेते दामव्यालकटाः सुराः ।
सुजेया वो भविष्यन्ति लग्नजालाः खगा इव ॥ १६
अद्य त्ववासना ह्येते सुखदुःखविवर्जिताः ।
धैर्येणारीन्विनिघ्नन्तो देवा दुर्जयतां गताः ॥ १७
वासनातन्तुबद्धा ये आशापाशवशीकृताः ।
वश्यतां यान्ति ते लोके रज्जुबद्धाः खगा इव ॥ १८
ये भिन्नवासना धीराः सर्वत्रासक्तबुद्धयः ।
न हृष्यन्ति न कुप्यन्ति दुर्जयास्ते महाधियः ॥ १९
यस्यान्तर्वासनारज्ज्वा ग्रन्थिबन्धः शरीरिणः ।
महानपि बहुज्ञोऽपि स बालेनापि जीयते ॥ २०
अयं सोऽहं ममेदं तदित्याकल्पितकल्पनः ।
आपदां पात्रतामेति पयसामिव सागरः ॥ २१
इयन्मात्रपरिच्छिन्नो येनात्मा भव्यभावितः ।
स सर्वज्ञोऽपि सर्वत्र परां कृपणतां गतः ॥ २२
अनन्तस्याप्रमेयस्य येनेयत्ता प्रकल्पिता ।
आत्मनस्तस्य तेनात्मा स्वात्मनैवावशीकृतः ॥ २३
आत्मनो व्यतिरिक्तं यत्किंचिदस्ति जगत्त्रये ।
यत्रोपादेयभावेन बद्धा भवतु वासना ॥ २४
आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः ।
अनास्थामात्रमभितः सुखानामाकरं विदुः ॥ २५
दामव्यालकटा यावदनास्था भवसंस्थितौ ।
तावन्न नाम जेयावो मशकानामिवानलाः ॥ २६
अन्तर्वासनया जन्तुर्दीनतामनुयातया ।
जितो भवत्यन्यथा तु मशकोऽप्यमराचलः ॥ २७
विद्यते वासना यत्र तत्र सा याति पीनताम् ।
गुणो गुणिनि हि द्वित्वं सतो दृष्टं हि नासतः ॥ २८
अयं सोऽहं ममेदं चेत्येवमन्तः सवासनम् ।
यथा दामादयः शक्र भावयन्ति तथा कुरु ॥ २९
या या जनस्य विपदो भावाभावदशाश्च याः ।
तृष्णाकरञ्जवल्लयास्ता मञ्जर्यः कटुकोमलाः ॥ ३०

तया पिष्टाः संचूर्णिताः सर्वसुरालया येन ॥ ३ ॥ ४ ॥ अवसेतूनि अवसन्नसेतूनि ॥ ५ ॥ अन्तर्हितानि दूरं तिरोहितानि । लसन्नादं भ्राजमानाधिक्षेपध्वनि यथा स्यात्तथा ॥ ६ ॥ घनानि निबिडानि लतादिजालानि यस्मिंस्तथाविधे वने उड्डीनान् उत्प्लुत्य लीनान् ॥ ७ ॥ निर्वासनत्वात्स्वत एव प्रमुदिताशयता जयलाभनिमित्तकत्वेनोपचर्यते ॥ ८ ॥ जयोपायाय जयोपायप्रश्नाय ॥ ९ ॥ रक्तै रुधिरै रक्ता शोणा आननश्रीर्येषां तेषाम् ॥ १० ॥ शम्बरस्येहितमिच्छा । सृष्ट्यात्मकं दामव्यालकटक्रमम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्कालमिति 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया ॥ १३ ॥ १४ ॥ अहमित्याकारा प्रथमान्तःकरणवृत्तिरहंकारचमत्कारः ॥ १५ ॥ तया वृत्त्या गृहीताः क्रमेणोपचिता वासना येषाम् ॥ १६ ॥ अवासनाः शम्बरसंकल्पेन प्रतिबन्धादनाविर्भूतवासना नत्वत्यन्ता वासनाः । ज्ञानं विना आत्यन्तिकवासनोच्छेदासंभवात् । निर्वासनानां जन्मानुपपत्तेश्चेति बोध्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ भिन्नवासना नष्टवासनाः ॥ १९ ॥ ॥२०॥ २१ ॥ सर्वदुर्वासनानां मध्ये आत्मनो देहादितादात्म्येन परिच्छिन्नताभ्रान्तिवासनैव महामौर्ख्यकार्पण्यजन्ममरणादिबीजत्वान्महाननर्थ इत्याह—**इयन्मात्रे**त्यादिना ॥ २२ ॥ अवशीकृतो विवशीकृतः । संसारानर्थविह्वलीकृत इति यावत् ॥२३॥ यद्यदि आत्मनो व्यतिरिक्तं किंचिदस्ति तर्हि तत्र उपादेयभावेन उपादातुं योग्यतया वासना भवतु नाम नतु तदस्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तथा चासद्वस्तुन्यास्था त्याज्येत्याशयेनाह—**आस्थामात्र**मिति ॥ २५ ॥ उक्तं प्रकृते योजयति—**दामे**ति ॥२६॥ देहाद्यहंभावग्राहिण्या अन्तर्वासनया देहादिनाशेनात्मनाशसंभावनया दीनतां कातरताम् । अन्यथा तादृशवासनाभावे तु मशकोऽप्यमराचलो मेरुरिवाप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः ॥२७॥ हि यस्माद्गुणिनि धर्मिणि सति पीनत्वाख्यो गुणो भवति । किंचोपचयमन्तरा न पीनत्वसिद्धिः । उपचयश्च द्वितीयावयवसिद्धौ । तच्च द्वित्वं सतो द्रव्यस्य दृष्टं नासत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ दामादयो यथा येनोपायेन । अयं देहादिरेव स प्रसिद्धोऽहम् । इदं

वासनातन्तुबद्धो यो लोको विपरिवर्तते ।
सा प्रवृद्धातिदुःखाय सुखायोच्छेदमागता ॥ ३१
धीरोऽप्यतिबहुज्ञोऽपि कुलजोऽपि महानपि ।
तृष्णया बध्यते जन्तुः सिंहः शृङ्खलया यथा ॥ ३२
देहपादपसंस्थस्य हृदयालयगामिनः ।
तृष्णा चित्तखगस्येयं वागुरा परिकल्पिता ॥ ३३
दीनो वासनया लोकः कृतान्तेनापकृष्यते ।
रज्ज्वेव बालेन खगो विवशो भृशमुच्छ्वसन् ॥ ३४
अलमायुधभारेण संगरभ्रमणेन च ।
वासनाया विपर्यासं युक्त्या यत्नाद्रिपोः कुरु ॥ ३५
अन्तरा क्षुभिते धैर्ये रिपोरमरनायक ।
न शस्त्राणि न चास्त्राणि न शास्त्राणि जयन्ति च॥३६
दामव्यालकटास्त्वेते युद्धाभ्यासवशेन च ।
अहंकारमयीं मत्तास्ते ग्रहीष्यन्ति वासनाम् ॥ ३७
यदा तेऽत्यज्ञपुरुषाः शम्बरेण विनिर्मिताः ।
वासनामाश्रयिष्यन्ति तदा यास्यन्ति जेयताम् ॥३८
तत्तावद्युक्तियुद्धेन तान्प्रबोधयतामराः ।
यावदभ्यासवशतो भविष्यन्ति सवासनाः ॥ ३९
ततो वश्या भविष्यन्ति भवतां बद्धवासनाः ।
तृष्णाऽप्रोताशया लोके न च केचन पेलवाः ॥ ४०
समविषममिदं जगत्समग्रं
समुपनतं स्थिरतां स्ववासनान्तः ।
चलचललहरीभरो यथाब्धा-
वत इह सैव चिकित्स्यतां प्रयाता ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे पितामहवाक्यं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्युक्त्वा भगवान्देवांस्तत्रैवान्तर्धिमाययौ ।
वेलावनितटे शब्दं कृत्वेवाम्बुतरङ्गकः ॥ १
सुरास्त्वाकर्ण्य तद्वाक्यं जग्मुः स्वाभिमतां दिशम् ।
कमलामोदमादाय वनमालामिवानिलाः ॥ २
दिनानि कतिचित्स्वेषु कान्तेषु स्थिरकान्तिषु ।
द्विरेफा इव पद्मेषु मन्दिरेषु विशश्रमुः ॥ ३
कंचित्कालं समासाद्य स्वात्मोदयकरं शुभम् ।
चक्रुर्दुन्दुभिनिर्घोषं प्रलयाभ्ररवोपमम् ॥ ४
अथ दैत्यैर्महाव्योम्नि तैः पातालतले स्थितैः ।
कालक्षेपकरं घोरं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ ५
ववुरसिशरशक्तिमुद्गरौघा
मुसलगदापरशुप्रचक्रशङ्खाः ।
अशनिगिरिशिलाहुताशवृक्षा
अहिगरुडादिमुखानि चायुधानि ॥ ६
मायाकृतायुधमहाम्बुघनप्रवाहा
क्षिप्रावहा प्रतिदिशं किल निर्जगाम ।
पाषाणपर्वतमहीरुहलक्षवृक्ष-
क्षुब्धाम्बुपूरघनघोषवती नदी द्राक् ॥ ७
मध्यप्रवाहवहदुल्मुकशूलशैल-
प्रासासिकुन्तशरतोमरमुद्गरौघा ।

जयपराजयपूजाजीवनादि मम इति भावयन्त्यभिमंस्यन्ते तथा तमुपायं कुर्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ यो विपरिवर्तते तस्य सा वासना अतिदुःखायेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ हृदयपुण्डरीकमेवालयो नीडं तद्गामिनश्चित्तोपलक्षितजीवखगस्य ॥ ३३ ॥ रज्ज्वा तन्तुनेव ॥ ३४ ॥ वासनायाः शम्बरसंकल्पाहितनिरभिमानवासनायाः । विपर्यासं वैपरीत्यम् । अभिमानोपचयमिति यावत् । रिपोर्दामादेः ॥ ३५ ॥ शत्रोरन्तः अक्षुभिते धैर्ये सतीति शेषः । शास्त्राणि औशनसादीनि नीतिशास्त्राणि ॥ ३६ ॥ अहंकारमयीं वासनां ते एते संकल्पाद्ग्रहीष्यन्ति ॥ ३७ ॥ तत्त्वज्ञेभ्यस्तेषु कोऽपकर्षो येन ते वासनां गृह्णीयुस्तत्राह—अत्यज्ञेति ॥ ३८ ॥ प्रबोधयत व्यवहारपदेषु जागरूकान्कुरुत ॥ ३९ ॥ केचन केचिदपि तृष्णया अप्रोताशयाश्चेन्न च ते पेलवाः ॥ ४० ॥ यथा जलाशयान्तश्चलचलानामत्यन्तचपलानां विचित्रलहरीणां भरोऽतिशयो जलात्मनैवास्ति तथा स्ववासनान्तरिदं समविषमं स्थिरतां प्रवाहनित्यतां समुपनतं समुपगतं स्थितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पितामहवाक्यं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

विश्रान्तानां पुनर्युद्धं विस्तरेणात्र वर्ण्यते ।
देवानां दानवानां च चिरमावासनोदयात् ॥ १ ॥

अम्बुनस्तरङ्गको वेलापदसान्निध्यात्समुद्रतरङ्ग इति गम्यते ॥ १ ॥ स्वाभिमतां स्वाभिप्रेतां तत्तद्दिक्पालाधिष्ठितदिशम् । स्वाभिमतामित्येतद्वनमालाया अपि विशेषणम् ॥ २ ॥ विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ दुन्दुभिरवं श्रुत्वा सन्नद्य दैत्येषूर्ध्वमागतेषु सत्सु । महाव्योम्न्यन्तरिक्षे ॥५॥ आसर्गसमाप्तेर्युद्धमेव वर्णयति—ववुरित्यादिना । शङ्खाः शङ्खाकारा आयुधविशेषाः । परप्राणहारित्वादायुधप्रायाः शङ्खशब्दा वा । गिरीणां शिलासहिताः गिरिप्रायाः शिला गिरयः शिलाश्चेति वा वृक्षान्ताः । अहिगरुडादिमुखान्यायुधानि च महाव्योम्नि ववुः जग्मुः॥६॥तदेव वर्णयति—मायेति । मायाकृतान्यायुधान्येव महाम्बूनि तेषां घनः प्रवाहो यस्याः । अतएव क्षिप्रान् शीघ्रहस्तानावहति जयायेति क्षिप्रावहा । पाषाणैः पर्वतैर्महीरुहलक्षैस्तेष्वपि प्रधानैर्वृक्षैश्च क्षुब्धाम्बुपूरेव घनघोषवती नदी द्राक् निर्जगामेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तामेव

१ अन्तरक्षुभिते इति पाठष्टीकाकृत्संमत इति भाति.

गङ्गोपमाम्बुवलितामरमन्दिरेण
सर्वासु दिक्ष्वशनिवर्षनिकर्षणेन ॥ ८

पृथ्व्यादिदारुणशरीरमपि प्रहार-
दानग्रहा गहनराशिशरीरकेव ।
मायोपशाम्यति सुरासुरसिद्धसन्ना
मायाकृतिः पुनरुदेति नचैव सैव ॥ ९

शैलोपमायुधविघट्टितभूधराणि
रक्ताम्बुपूरपरिपूर्णमहार्णवानि ।
देवासुरेन्द्रशवशैलविरूढकुन्त-
तालीवनानि ककुभां वदनानि चासन् ॥ १०

उद्गीर्णकुन्तशरशक्तिगदासिचक्र-
हेलानिगीर्णसुरदानवमुक्तशैला ।
कापोल्लसत्क्रकचदन्तनखाग्रमाला
जीवान्विता ह्यपतदायससिंहसृष्टिः ॥ ११

उज्ज्वाललोचनविषज्वलनातपौघ-
दिग्दाहदर्शितयुगान्तदिनेशसेना ।
उड्डीयमानपरिदीर्घमहामहीध्र-
मग्नाब्धिवद्विषधरावलिरुल्ललास ॥ १२

उन्नादवज्रमकरोत्करकर्कशान्तः-
क्षुब्धाब्धिवीचिवलयैर्वलिताचलेन्द्रैः ।
आसीज्जगत्सकलमेव सुसंकटाङ्ग-
मावृत्तिभिर्विविधहेतिनदीप्रवाहैः ॥ १३

शैलास्त्रशस्त्रगरुडाचलचालितोच्च-
नागं महासुरगणाङ्गणमन्तरिक्षम् ।
आसीत्क्षणं जलधिभिः क्षणमग्निपूरैः
पूर्णं क्षणं दिनकरैः क्षणमन्धकारैः ॥ १४

गरुडगुडगुडाकुलान्तरिक्ष-
प्रविसृतहेतिहुताशपर्वतौघैः ।
जगदभवदसह्यकल्पकाले
ज्वलितसुरालयभूतलान्तरालम् ॥ १५

उदपतन्नसुरा वसुधातला-
द्गगनमद्रितटादिव पक्षिणः ।
अतिबलादपतन्विबुधा भुवि
प्रलयचालितशैलशिला इव ॥ १६

शरीररूढोन्नतहेतिवृक्ष-
वनावलीलग्नमहाग्निदाहाः ।

नदीं पुनर्वर्णयति—**मध्येति** । अम्बुभिर्जलैरिव वलितं वेष्टितं अमरमन्दिरं मेर्वादि येन तथाविधेनाशनिप्रमुखायुधवर्षप्रयुक्तेन निकर्षणेन वप्रच्छेदनेन गङ्गोपमा । मेर्वादिगिरिपृष्ठप्रवहद्गङ्गासदृशीत्यर्थः ॥ ८ ॥ संप्रति सुरासुराणां परस्परव्यामोहनाय विचित्रमायानिर्माणं प्रतीकारैश्च तदुपशमं पुनःपुनस्तत्सदृशमायान्तरोद्भवोपशमं चाह—**पृथ्व्यादीति**। पृथ्वी मही तन्मयी आदिपदाज्जलतेजोवाय्वाकाशमयीव माया। यथेयं पृथिवी भ्रमतीव पततीव निरुणद्धीवाप्स्विव निमज्जन्त्यग्निनेव दह्यन्ते वायुनेवोड्डीयन्ते महागर्ताकाश इव निपतन्ति जना इति। दारुणानि रक्षःपिशाचादिशरीराणि तन्मयीव। यथा तानि निपतन्तीव धावन्तीव युध्यन्तीव खादन्तीवेत्येवंरूपा दारुणशरीरमयी । प्रहाराणां दानं ग्रहो ग्रहणं च बहुशो यस्यां तथाविधान्या । गहनानि परैर्दुस्तराणि राशीभूतानीव बहुत्वमापन्नानि शरीरकाणि प्रतियोधशरीराणि यस्यां सा तथाविधैवान्या । एवंविधापि प्रयुक्ता माया सुरैरसुरैः सिद्धैश्च प्रतीकारैः सन्ना विनाशिता सती उपशाम्यति पुनस्तादृश्येव मायाकृतिरुदेति सा किं सैव पूर्वोत्पन्नैव मायाकृतिरुत न चैव नैव च सा किंत्वन्यैवेति तत्त्वतो दुर्ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ देवलक्षणेष्वसुरेन्द्रशवलक्षणेषु च शैलेषु विरूढानि कुन्तपङ्क्तिलक्षणतालीवनानि येषु तथाविधानि च ककुभां दिशां वदनानि मुखान्यासन् ॥ १० ॥ उद्गीर्णैः कुन्तशरशक्तिगदासिचक्रैर्हेलयैव निगीर्णाः सुरैर्दानवैश्च मुक्ताः शैला यस्याम् । कापेण च्छेदनेनोल्लसतां क्रकचानां दन्ता एव नखाग्रमाला यस्यास्तथाविधा । परजीवग्राहित्वाज्जीवान्विता । आयसानामयोविकारायुधमयानां हिंस्रत्वात्सिंहानां सृष्टिरपतत् । निष्पपातेत्यर्थः ॥ ११ ॥ इदानीं सर्पास्त्रनिर्मितदृष्टिविषमायासर्पसमूहं वर्णयति—**उज्ज्वालेति** । उद्गता ज्वाला येभ्यस्तथाविधानां लोचनविषज्वलनानामातपौघेन ये दिशां दाहास्तैर्दर्शिता युगान्ते युगपदुदितद्वादशदिनेशानां सेना यया तथाविधा विषधराणां सर्पाणामावलिः उड्डीयमानैः परितो दीर्घैरुच्छ्रयेण महद्भिर्महीध्रैर्मग्नेन व्याप्तेनाब्धिना तुल्यं मग्नाब्धिवत् उल्लास शुशुभे ॥ १२ ॥ इदानीं सामुद्रास्त्रमायया समुद्रवेष्टनं वर्णयति—**उन्नादेति** । वलितो वेष्टितोऽचलेन्द्रो मेरुर्यैस्तथाविधैर्विविधैर्हेतिनदीप्रवाहैः उन्नादस्य वज्रादिरत्नैर्मकरोत्करैश्च कर्कशस्यान्तःक्षुब्धस्याब्धेर्वीचिवलयैः सकलमेव जगत् आवृत्तिभिः परिवर्तनैः सुसंकटाङ्गं पीडितसर्वावयवमासीत् ॥ १३ ॥ महतां सुराणामसुराणां च युद्धाङ्गणभूतमन्तरिक्षं शैलास्त्रैः शस्त्रैर्मायारचितगरुडैर्बलादुत्पाट्य प्रक्षिप्तैरचलैश्च चालिताः पलायिताः प्राग्वर्णितदृष्टिविषनागा यस्मात्तथाविधं सत्क्षणं जलधिभिः पूर्णमासीत्। क्षणमग्निपूरैः पूर्णमासीत्। क्षणं दिनकरैः पूर्णमासीत्। क्षणमन्धकारैः पूर्णमासीदिति प्रागुक्तस्यैवानुवादः ॥ १४ ॥ गारुडास्त्रप्रभवैर्गरुडैः। गुडगुडेत्यव्यक्तानुकरणम्। गुडगुडेति ध्वनिभिराकुलेऽन्तरिक्षे प्रविसृतैर्हेतिहुताशपर्वतानामोघैः प्रवाहैः पुनरपि जगदसह्यकल्पकाल इव ज्वलितसुरालयभूतलान्तरालमभवत् ॥ १५ ॥ असुरा वसुधातलात् गगनं उत् ऊर्ध्वं अपतन् । विबुधास्तु ऊर्ध्वदेशाद्भुवि अपतन् ॥ १६ ॥ शरीरे रूढैरुन्नतहेतिवृक्षैः संपन्नासु वनावलीषु लग्नो महा-

सुरासुराः प्रापुरथाम्बरान्तः
कल्पानिलान्दोलितशैलशोभाम् ॥ १७
सुरासुराद्रीन्द्रशरीरमुक्तै
रक्तप्रवाहैरभितो भ्रमद्भिः ।
बभार पूर्णं परितोऽम्बरोऽद्रेः
संध्याकरौघक्षतमङ्ग गङ्गाम् ॥ १८
गिरिवर्षणमम्बुवर्षणं
विविधोग्रायुधवर्षणं तथा ।
विषमाशनिवर्षणं च ते
सममन्योन्यमथाग्निवर्षणम् ॥ १९
अनयन्नयमार्गकोविदा
दलिताशेषगिरीन्द्रभित्तयः ।
ससृजुश्च समं समन्ततः
करिकुम्भेष्विव पुण्यवर्षणम् ॥ २०
देवासुराः समरसंभ्रममाकुलास्ते
अन्योन्यमङ्गदलनाकुलहेतिहस्ताः ।
नागेन्द्रडिम्भपृतनापृथुपीठपेषैः
कीर्णश्रियो नभसि बभ्रमुरक्षिपन्तः ॥ २१
छिन्नैः शिरःकरभुजोरुभरैर्भ्रमद्भि-
राकाशकाष्ठशलभैरशिवैस्तदानीम् ।
आसीज्जगज्जठरमभ्रभरैरिवोग्रै-
राभास्करस्थगितदिक्तटशैलजालम् ॥ २२

रटद्भटास्फोटकटिस्फुटद्भिः
समीरितैर्हेतिकलासितौघैः ।
परस्पराघातहतैः पतद्भि-
र्जगाम शीर्णा दलशो धरित्री ॥ २३
अन्योन्यमायुधशिलाचलवृक्षवर्षै-
र्मेरुप्रमाणकठिनाङ्गनिघर्षणैश्च ।
आसीद्रणं चटचटास्फुटदन्तरिक्षं
कल्पक्षयान्तमिव भीमभरोग्रनादैः ॥ २४
मत्तानिलक्षुब्धजलानलार्क-
दलद्वयं दीर्घसुरासुरौघम् ।
ब्रह्माण्डमाखण्डितकुड्यकोण-
मकालकल्पान्तकरालमासीत् ॥ २५
भ्रान्तैर्भृशं भरितदिक्तटमद्रिकूटै-
रात्मप्रमाणघनहेतिहतै रणद्भिः ।
कूजद्भिरार्तिभिरिवोग्रगुहोच्चवातैः
क्रन्दद्भिरापतितसिंहरवैरदभ्रैः ॥ २६
मायानदीजलधियोधघनाग्निदाहै-
र्वृक्षैः सुरासुरशवैरचलैः शिलोच्चैः ।
भ्रान्तैः शरासिशितशक्तिगदास्त्रशस्त्रै-
र्वातावकीर्णवनपर्णवदन्तरन्तः ॥ २७
अद्रीन्द्रपक्षपरिमाणगमाक्षमोक्त-
दुर्वारहस्तिबलदारुणदेहकैर्द्राक् ।

नभिदाहो येषां तथाविधाः सुरासुराः कल्पानिलैरान्दोलितानां भ्राम्यमाणानामर्थाज्ज्वलतां शैलानां शोभां प्रापुः ॥ १७ ॥ अद्रेर्मेरोः परितोऽभितश्चतुर्दिशमम्बर आकाशो नायकः । व्यत्ययेन पुंस्त्वम् । सुरासुरलक्षणानामद्रीन्द्राणां शरीरेभ्यो मुक्तैरभितो भ्रमद्भिः रक्तप्रवाहैः पूर्णं संध्याया नायिकायाः । करौघपदेन करजौघा लक्ष्यन्ते । तेषां क्षतं बभार । अथवा तथाविधरक्तप्रवाहैः पूर्णां गङ्गां बभारेत्युत्प्रेक्षयोर्विकल्पः । अङ्गेति संबोधने । पूर्णमित्येतन्नखक्षतगङ्गयोर्द्वयोरपि विशेषणम् । स्त्रीनपुंसकयोः 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषे एकवद्भावः ॥ १८ ॥ ते सुरासुराः अनयन् इति परेणान्वयः ॥ १९ ॥ पुण्ये पुण्यके उत्सवविशेषे क्रीडार्थं नलिकायन्त्रैर्लाक्षाकुङ्कुमचन्दनादिरसवर्षणमिवेत्यर्थः ॥२०॥ अन्योन्यं समरसंभ्रमं युद्धोत्साहमक्षिपन्तः अत्यजन्तो देवासुरा अङ्गदलने आकुला व्यग्रा हेतियुक्ता हस्ता येषां तथाविधाः सन्तो नागेन्द्राणामैरावतादिदिग्गजानां डिम्भानां सन्ततिभूतानां गजानां पृतनायाः समूहस्य पृथूनां पीठानां पीठसदृशपृष्ठानां पेषैरिव पीडाकरैर्गुरुतरसंभारसंभृतारोहणैः कीर्णश्रियो विस्तारितशोभा नभसि बभ्रमुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ आकाशस्य काष्ठानां दिशां च समाहार आकाशकाष्ठं तत्र शलभैः औत्पातिकरक्तपतङ्गविशेषभूतैः आकाशस्यैव फलपुष्पपर्णाद्यनवशेषात्काष्ठसदृशस्य शलभैरिति वा । अभ्राणां मेघानां भरैरतिशयैरिव । 'अब्भ्रमरैः' इति पाठेऽपि अपां भ्रमरैर्मेघैरित्येवार्थः । आभास्करं भास्करपर्यन्तं स्थगितान्याच्छादितानि दिक्तटानि शैलजालानि च यत्र तथाविधमासीत् ॥ २२ ॥ सम्यगीरितैः प्रहृतैः रटतां भटानामास्फोटेनास्फालनेन कटिप्रदेशेषु स्फुटद्भिस्त्रुट्यद्भिस्तथा परस्परास्फालहतैरतएव पतद्भिर्हेतिभिः कलाभिर्यन्त्रक्षेपण्यादिकौशलैरसितानां क्षिप्तानां शिलापर्वतादीनामोघैः । इट् छान्दसः । धरित्री शीर्णा सती दलशः खण्डशो जगाम । खण्डिताभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ मेरुप्रमाणानां कठिनानामङ्गानां देहानां निघर्षणैः परस्परसंघट्टनैश्च जनितैर्भीमो भरोऽतिशयो येषां तथाविधैरुग्रनादैः रणं कल्पक्षयान्तमिवासीदित्यर्थः ॥ २४ ॥ मत्तेन प्रचण्डेनानिलेन क्षुब्धा जलानलावधः अर्कश्च ऊर्ध्वं यत्र तथाविधं दलद्वयं यत्र । दीर्घा मायाविभवैः प्रवृद्धाः सुरासुरौघा यत्र । आखण्डिता विदारिताः प्रान्तकुड्यकोणा यत्र तथाविधं ब्रह्माण्डमकालप्रवृत्तकल्पान्त इव करालं भीषणमासीत् ॥ २५ ॥ पुनस्तत्कीदृशमासीत्तदाह—**भ्रान्तैरिति** । आत्मप्रमाणैः स्वसदृशायामैर्घनैर्हेतिभिर्हतैः । अतएव भृशं भ्रान्तैः । भ्रमणे च रणद्भिरुग्रगुहोच्चवातैरार्तिभिः कूजद्भिरिव अदभ्रैः स्तारैः । आपतितसिंहरवैः क्रन्दद्भिरिव स्थितैरद्रिकूटैर्भरितदिक्तटमासीत् ॥ २६ ॥ वातावकीर्णवनपर्णवदन्तरन्तर्भ्रान्तैः शरासिप्रभृतिभिर्भरितमासीदित्यनुवर्तते ॥ २७ ॥ पुनस्तत्कीदृशमासीत्तदाह—**अद्रीन्द्रेति** । अद्रीन्द्रस्य मेरोः पक्षाः प्रत्यन्तपर्वता-

आसीत्पतद्भटशरीरगिरीन्द्रवात-
विभ्रष्टदेवपुरपूर्णजलार्णवौघम् ॥ २८
घनघुंघुमपूरितान्तरिक्षा
क्षतजक्षालितभूधरा धरा च ।
रुधिरह्रदवृत्तिवर्तिनी वा
भुवनाभोगगुहा तदाकुलाभूत् ॥ २९
अनन्तदृक्प्रसृतविकारकारिणी
क्षयोदयोन्मुखसुखदुःखशंसिनी ।
रणक्रियासुरसुरघट्टसंकटा
तदाभवत्खलु सदृशीह संसृतेः ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटपुनर्युद्धवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः २९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवंप्रायाकुलारम्भैरसुरैरसुहारिभिः ।
सहसा हृतसंरब्धैरारब्धः सुमहान् रणः ॥ १
माययाथ विवादेन सन्धिना विग्रहेण च ।
पलायनेन धैर्येण च्छन्नगोपायनेन च ॥ २
कार्पण्येनास्त्रयुद्धेन स्वान्तर्धानैश्च भूरिशः ।
धृतः स संगरो देवैस्त्रिंशद्वर्षाणि पञ्चकम् ॥ ३
वर्षाणि दिवसान्मासान्दशाष्टौ सप्त पञ्च च ।
वर्षाणि पेतुर्वृक्षाग्निहेत्येकाशनिभूभृताम् ॥ ४
एतावता तु कालेन दृढाभ्यासादहंकृतेः ।
दामादयोऽहमित्यास्थां जगृहुर्ग्रस्तचेतसः ॥ ५
नैकट्यातिशयाद्यद्वद्दर्पणं बिम्बवद्भवेत् ।
अभ्यासातिशयात्तद्वत्ते साहंकारतां गताः ॥ ६
यद्वद्दूरगतं वस्तु नादर्शे प्रतिबिम्बति ।
पदार्थवासना तद्वदनभ्यासान्न जायते ॥ ७
यदा दामादयो जाता अहंकारात्मवासनाः ।
तदा मे जीवितं मेऽर्थ इति दैन्यमुपागताः ॥ ८
भववासनया ग्रस्ता मोहवासनया ततः ।
आशापाशनिबद्धास्ते ततः कृपणतां गताः ॥ ९
मुग्धेव ह्यनहंकारैर्ममत्वमुपकल्पितम् ।
रज्ज्वां भुजङ्गत्वमिव दामव्यालकटैस्ततः ॥ १०
आपादमस्तको देहः कथं मे भवतु स्थिरः ।
ममेति तृष्णाकृपणा दीनतां ते समाययुः ॥ ११
स्थिरो भवतु मे देहः सुखायास्तु धनं मम ।

स्तत्सदृशपरिमाणैरतएव गमनं गमो मनुष्यादीनां संचारस्तन्निरोधकत्वात्तदक्षमैः पूर्वोक्तानां दुर्वारहस्तिबलानां हस्तियूथानां देहकैः शवैर्भरितदिक्तटमासीत् । किंच पतद्भिर्भटशरीरैर्गिरीन्द्रैर्वातविभ्रष्टदेवपुरैश्च पूर्णजलार्णवौघमासीत् ॥ २८ ॥ किंच तदा भुवनाभोगस्य ब्रह्माण्डस्योदरगुहा घनैर्घुंघुमैर्ध्वनिभिः पूरितान्तरिक्षा । क्षतजैः क्षालिता भूधरास्तद्धराः पृथ्वीपातालादयश्च यस्यां तथाविधा । रुधिरह्रद एव वृत्तिराहारो येषां रक्षःपिशाचादीनां त इव वर्तनशीला वा सती आकुलाभूत् ॥ २९ ॥ अनन्तदृशामिन्द्रादिदेवानां प्रसृतभयादिविकारकारिणी । अनन्तायां त्रिविधपरिच्छेदशून्यायां दृशि आत्मचैतन्ये प्रसृतजगद्विकारकारिणी च । क्षयोन्मुखानामुदयोन्मुखानां च व्युत्क्रमात्सुखदुःखशंसिनी असुराणां अशास्त्रीयचित्तवृत्तीनां, सुराणां शास्त्रीयतद्वृत्तीनां प्रसिद्धानां चासुरसुराणां घट्टनं घट्टः परस्परसमागमस्तेन संकटा दुस्तरा रणक्रिया संसृतेरविद्यादिसंसारस्य सदृशी अभवत् ॥३०॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटपुनर्युद्धवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

प्राप्तदेहाभिमानानां दामादीनां सुरैर्मृधे ।
विषादो वर्ण्यते पश्चात्पलायनपराजयौ ॥ १ ॥

एवंप्रायाः प्राग्वर्णितप्रकारा आकुला व्यग्रप्राया आरम्भा येषां तैरसुहारिभिरसुरैः सुमहान् रण आरब्धः ॥ १ ॥ स संगरो देवैः कदाचिन्मायया विवादेन वाग्युद्धमात्रेण दानाद्युपायैः सन्धिना कदाचिद्विग्रहेण कदाचित्पलायनेन प्रच्छन्नतया स्थित्वा स्वजनगोपायनेन ॥ २ ॥ कदाचित्कार्पण्येन कृपणवच्छरणागतियाञ्चादिना स संगरो विधृतः । तत्राद्यः संग्रामस्त्रिंशद्वर्षाणि विधृतः । द्वितीयस्तु पञ्चकं वर्षाणि अष्टौ मासान्दश दिवसान्विधृतः । तृतीयस्तु सप्त पञ्च चेति द्वादशदिवसान्विधृतः । तावत्कालं द्वयोरपि सेनयोर्वृक्षाणामग्नीनां हेतीनामेकेषां मुख्यानामशनीनां भूभृतां पर्वतानां च वर्षाणि वृष्टयः पेतुरित्यर्थः ॥३॥४॥ ग्रस्तचेतसो वासनयेति शेषः ॥५॥ अभिमानाभ्यासस्याहंकारदार्ढ्यहेतुतां दृष्टान्तेन दर्शयति—**नैकट्यादि**ति ॥६॥ उत्पन्नापि वासना चिरमभ्यासत्यागेन नश्यतीत्याशयेनाह—**यद्वदि**ति । दूरगतं दूरपरित्यक्तं न प्रतिबिम्बति प्रतिबिम्बभावादपैति । अनभ्यासादभ्यासपरित्यागात् ॥ ७ ॥ अहंकार एवात्मेति वासना येषां ते अहंकारात्मवासनाः । जीवितं जीवनं मे स्यात् तदर्थं मे अर्थो धनं स्यादित्याशया दैन्यमुपागताः ॥ ८ ॥ ततः भवत्यस्मादिति भवो विहितनिषिद्धप्रवृत्तिस्तद्वासनया ग्रस्ताः । देहो मे सदैवारोगदृढभोगक्षमोऽस्त्वित्यादिमोहवासनया ॥ ९ ॥ 'मुग्धेव ह्यनहंकारैः' इति पाठे मुग्धेव कृपणतां गता इति पूर्वेणान्वयः । 'शुद्धैरप्यनहंकारैः' इति पाठे तु वस्तुतः शुद्धैरपि दामादिभिर्ममत्वमुपकल्पितमिति स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥ ममेति तृष्णाया एव विवरणमापादमस्त-

इति बद्धधियां तेषां धैर्यमन्तर्द्धिमाययौ ॥ १२
सवासनत्वाद्वपुषामल्पसत्त्वात्सुरद्विषाम् ।
या तु प्रहारपरता मार्जितेवाशु साभवत् ॥ १३
कथं सुरा जगत्यस्मिन्भवाम इति चिन्तया ।
विवशा दीनतां जग्मुः पद्मा इव निरम्भसः ॥ १४
तेषां योषान्नपानेन स्वाहंकृतिमतां रतिः ।
बभूव भावभावस्था भीषणा भवभाजिनी ॥ १५
अथ तस्मिन्रणे भीत्या सापेक्षत्वमुपाययुः ।
मत्तेभघनसंरब्धे वने हरिणका इव ॥ १६
मरिष्यामो मरिष्याम इति चिन्ताहताशयाः ।
मन्दं मन्दं किल भ्रेमुः कुपितैरावणे रणे ॥ १७
शरीरैकार्थिनां तेषां भीतानां मरणादपि ।
अल्पसत्त्वतया मूर्ध्नि कृतमेव परैः पदम् ॥ १८
अथ प्रम्लानसत्त्वास्ते हन्तुमग्रगतं भटम् ।
न शेकुरिन्धने क्षीणे हविर्दग्धुमिवाग्नयः ॥ १९
विबुधानां प्रहरतां मशकत्वमुपागताः ।
क्षतविक्षतसंघातास्तस्थुः सामान्यसङ्कटाः ॥ २०
बहुनात्र किमुक्तेन मरणाद्भीतचेतसः ।
दैत्या देवेषु वल्गत्सु दुद्रुवुः समराजिरात् ॥ २१
तेषु द्रवत्सु भीतेषु सर्वतो दानवादिषु ।
दामव्यालकटाख्येषु विख्यातेषु सुरालये ॥ २२
तद्दैत्यसैन्यं न्यपतद्विद्रुतं खादितस्ततः ।
कल्पान्तपवनोद्भूतं[1] ताराजालमिवाभितः ॥ २३
अमराचलकुञ्जेषु शिखराणां शिखासु च ।
तटेषु वारिराशीनां पयोदपटलेषु च ॥ २४
सागरावर्तगर्तेषु श्वभ्रेषूद्यत्सरित्सु च ।
जङ्गलेषु दिगन्तेषु ज्वलत्सु विपिनेषु च ॥ २५
तद्बाणोच्छिन्नदेशेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
अटवीषूग्रपक्षासु मरुभूमिदवाग्निषु ॥ २६
लोकालोकाचलान्तेषु पर्वतेषु ह्रदेषु च ।
आन्ध्रद्रविडकाश्मीरपारसीकपुरेषु च ॥ २७
नानाम्भोधितरङ्गासु गङ्गाजलघटासु च ।
द्वीपान्तरेषु जालेषु जम्बूखण्डलतासु च ॥ २८
सर्वतः पर्वताकाराः पतितास्ते सुरारयः ।
विस्फोटिताङ्गचरणा विभिन्नकरबाहवः ॥ २९
शाखालग्नान्त्रतन्त्रीका मुक्तरक्तभरच्छटाः ।
व्यस्तशेखरमूर्धानो निष्क्रान्ताः कुपितेक्षणाः ॥ ३०
सायुधा बलमायेषुच्छिन्नकङ्कटहेतयः ।
दूरापातविपर्यस्तपतन्नानायुधांशुकाः ॥ ३१
कण्ठलम्बिशिरस्त्राणचटत्कारोग्रभीतयः ।
शिखाशतशिलाप्रोता देहभागविलम्बिनः ॥ ३२
शाल्मल्युग्रदृढापातकटत्कण्टकसंकटाः ।
सुशिलाफलकास्फालशतधाशीर्णमस्तकाः ॥ ३३
सर्व एव सकलायुधशस्त्र-
पातमात्रसमनन्तरमेव ।
दिक्षु नाशमगमन्नसुरेन्द्राः
पांसवोऽम्बुदनिधौ पयसीव ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्याने असुरपरिभ्रंशो नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ सुरद्विषां दामादीनां या प्राक् प्रसिद्धा प्रहारपरता सा अल्पसत्त्वान्न्यूनबलत्वान्मार्जितेव लिपिः कार्याक्षमा अभवत् ॥ १३ ॥ सुरा अमराः कथं भवाम इति चिन्तया ॥ १४ ॥ भावा विषयास्तेषां भावनं भावस्तत्स्था अतएव भवं भाजयति प्रापयति तच्छीला ॥ १५ ॥ सापेक्षत्वं जीवने इति शेषः । मत्तेभैर्युद्धाय घनं संरब्धे कुपिते ॥ १६ ॥ कुपितः ऐरावण ऐरावतो यत्र ॥ १७ ॥ परैः शत्रुभिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सामान्या इतरे सङ्कटा इव सामान्यसङ्कटाः ॥ २० ॥ वल्गत्सु अभिपतत्सु ॥ २१ ॥ २२ ॥ खात् नभसः ॥ २३ ॥ अमराचलकुञ्जेष्वित्यादिसप्तम्यन्तपदानां सर्वेषां 'पतितास्ते सुरारय' इत्यत्र[2] संबन्धः ॥ २४ ॥ उद्यन्तीषु प्रवृद्धासु सरित्सु । कर्मधारये पुंवद्भावः ॥ २५ ॥ तेषां देवासुराणां बाणैरुच्छिन्नेषु देशेषु । उग्राणां क्रूराणां सिंहव्याघ्ररक्षसां पक्षासु परिग्रहभूतासु ॥ २६ ॥ २७ ॥ सहस्रमुखैर्गङ्गायाः समुद्रप्रवेशादेकोऽप्यम्भोधिः प्रदेशभेदेन नानेति नानाम्भोधिषु तरङ्गा यासां तासु । द्वीपान्तरेषु मत्स्यबन्धनाय प्रसारितेषु जालेषु । जम्बूखण्डा देशभेदाः ॥ २८ ॥ पतितानेव विशिनष्टि—**विस्फोटिताङ्ग** इत्यादिना ॥ २९ ॥ मुक्ता रक्तभरच्छटा यैः । निष्क्रान्ता नितरां विक्षिप्तपादाः ॥ ३० ॥ बलैर्मायाभिरिषुभिश्च च्छिन्नाः कङ्कटा वारबाणा हेतयश्च येषाम् । दूरमापातेन पलायनेन विपर्यस्ताः पतन्तो नानायुधानामंशुकानां च समाहारा येषाम् ॥ ३१ ॥ कण्ठविलम्बिनां शिरस्त्राणानां चटत्कारैरुग्रा भीतिर्येषाम् । ग्रन्थिताग्रैः शिखाशतैः पर्वताग्रशिलासु प्रोताः । अतएव देहभागैर्विलम्बिनो लम्बमानाः ॥ ३२ ॥ शाल्मलीषु सकण्टकत्वाद्दृढापाते कटद्भिः कण्टकैः संकटं दुःखं येषाम् ॥ ३३ ॥ उपसंहरति—**सर्व एवेति** । इत्थं सर्व एवासुरेन्द्राः सकलानामायुधानां शस्त्राणां च पातमात्राद्युद्धारम्भात्समनन्तरमेव दिक्षु नाशमदर्शनमगमन् । यथाम्बुदानां निधौ वर्षर्तौ पयसि जले पांसवो नाशं गच्छन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे असुरपरिभ्रंशो नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

---

[1] पवनोद्धूतं इति पाठः.   [2] एकोनत्रिंशश्लोक इति भावः.

त्रिंशः सर्गः ३०

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इति तुष्टेषु देवेषु दानवेषु हतेषु च।
दामव्यालकटा[1] दीना बभूवुर्भयविह्वलाः॥ १
जज्वाल कुपितः क्वेति कल्पान्ताग्निरिव ज्वलन्।
शम्बरः शमितानीको दामव्यालकटान्प्रति॥ २
शम्बरस्य भयाद्गत्वा पातालमथ सप्तमम्।
दामव्यालकटास्तस्थुस्त्यक्त्वाथ निजमण्डलम्॥ ३
यमस्य किङ्करा यत्र ये कालत्रासनक्षमाः।
कुतूहलेन तिष्ठन्ति नरकार्णवपालकाः॥ ४
ते तेषामथ यातानां दत्त्वा भयमभीरवः।
चिन्ता इव घनाकाराः कुमारीश्च ददुः क्रमात्॥ ५
तैः सार्धं नीतवन्तस्ते तत्र दामादयोऽवधिम्।
दशवर्षसहस्रान्तमात्तानन्तकुवासनाः॥ ६
इयं मे कामिनी कन्या ममेयं प्रभुतेति च।
दुरूढस्नेहबन्धानां कालस्तेषां व्यवर्तत॥ ७
धर्मराजोऽथ तं देशं कदाचित्समुपाययौ।
महानरककार्याणां विचारार्थं यदृच्छया॥ ८
अपरिज्ञातमेनं ते धर्मराजं त्रयोऽसुराः।
न प्रणेमुर्विनाशाय सामान्यमिव किङ्करम्॥ ९
अथ वैवस्वतेनैते ज्वलितासूग्रभूमिषु।
विहितभ्रूपरिस्पन्दमात्रेणैव निवेशिताः॥ १०
तत्र ते करुणाक्रन्दाः ससुहृद्दारबन्धवः।
प्रदग्धाः पर्णविटपा वृक्षा इव वनानिलैः॥ ११
स्वया वासनया जातास्तयैव क्रूरया पुनः।
बन्धकर्मकराकाराः किराता राजकिङ्कराः॥ १२
तज्जन्माथ परित्यज्य जाताः श्वभ्रेषु वायसाः।
तदन्ते गृध्रतां यातास्ततोऽपि शुकतां गताः॥ १३
सूकरत्वं त्रिगर्तेषु मेषत्वं पर्वतेषु च।
मगधेष्वथ कीटत्वं बभ्रुस्ते[2] च कुबुद्धयः॥ १४
अनुभूयेतरामन्यां चित्रां योनिपरम्पराम्।
अद्य मत्स्याः स्थिता राम काश्मीरारण्यपल्वले॥ १५
दावाग्निक्वथिताल्पाल्पपङ्कल्पाम्बुपायिनः।
न म्रियन्ते न जीवन्ति जरज्जम्बालजर्जराः॥ १६
विचित्रयोनिसंरम्भमनुभूय पुनःपुनः।
भूत्वा भूत्वा पुनर्नष्टास्तरङ्गा जलधाविव॥ १७
भवजलधिगतास्ते वासनातन्तुनुन्ना-
स्तृणमिव चिरमूढा देहरूपैस्तरङ्गैः।
उपशममुपयाता राम नाद्याप्यनन्तं
परिकलय महत्त्वं दारुणं वासनायाः॥ १८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटजन्मान्तरचित्रवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

एकत्रिंशः सर्गः ३१

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अतः प्रबोधाय तव वच्मि राम महामते।
दामव्यालकटन्यायो मा तेऽस्त्विति तु लीलया॥ १
अविवेकानुसंधानाच्चित्तमापदमीदृशीम्।

पाताले यमदग्धानामत्र जन्मपरम्परा।
काश्मीरदेशमत्स्यान्ता दामादीनां प्रकीर्त्यते॥ १॥

इत्यनया रीत्या दानवेषु हतेषु सत्सु। देवेषु तुष्टेष्विति पाठक्रमादर्थक्रमबलीयस्त्वाद्योज्यम्। दीना विषण्णाः॥ १॥ शम्बरो दामव्यालकटान्प्रति कुपितः सन् क्वेति पृच्छन् जज्वालेत्यर्थः॥२॥ ३॥ सप्तमं पातालमेव विशिनष्टि—**यमस्येति**। तत्रापि शम्बराद्भयं किं न स्यादिति शङ्कां वारयितुं कालत्रासनक्षमा इति। कालो मृत्युरिवान्येषां त्रासनक्षमा इत्यर्थः॥ ४॥ यातानां शरणमिति शेषः। त्रिभ्यस्तिस्रः कुमारीः कन्या घनाकारा मूर्तिमतीश्चिन्ता इव स्थिता इत्यर्थः॥ ५॥ अवधिं आयुःशेषम्॥ ६॥ आत्तानन्तकुवासनाः प्रपञ्चयति—**इयमिति**॥ ७॥ धर्मराजो यमः॥ ८॥ छत्रचामरादिलिङ्गादर्शनाद्यमराजोऽयमित्यपरिज्ञातम्॥ ९॥ ज्वलितासु रौरवाद्युग्रनरकभूमिषु। तासु हि शतयोजनपर्यन्तं जानुमितज्वलदङ्गारादयः प्रसिद्धाः॥ १०॥ पर्णान्येव विटपाः शाखा येषां ते पर्णविटपाः। बाला इति यावत्॥ ११॥ वधबन्धकर्मकरयमकिङ्करसहवासात्तादृशवासनया बन्धकर्मकराकाराः किङ्कराश्च। एवमग्रेऽप्यूहम्॥ १२॥ १३॥ ते बभ्रुः। दधुरित्यर्थः॥ १४॥ मत्स्या भूत्वेति शेषः॥ १५॥ जरज्जम्बालं जीर्णपङ्कस्तेषु जर्जराः श्लथदेहाः॥ १६॥ उक्तमेवानुवदति—**विचित्रेति**॥ १७॥ उपसंहरति—**भवजलधीति**। वासनातन्तुभिर्नुन्नाः प्रेरिताः सन्तो देहरूपैस्तरङ्गैस्तृणमिव चिरं ऊढा नानाप्रदेशं प्रापितास्ते अद्यापि अनन्तं अपरिच्छेद्यफलं उपशमं नोपयाताः। वासनाया दारुणं विदारुणं महत्त्वं। महानर्थरूपत्वमिति यावत्। परिकलय। अनेनैव दृष्टान्तेन सर्वत्र पश्येत्यर्थः॥ १८॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटजन्मान्तरचित्रवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

अर्थच्युतिरनर्थाप्तिरहंमानादिहोच्यते।
तथा दामादिभावानां सत्त्वासत्त्वनिराक्रिया॥ १॥

पूर्वोक्तं स्मारयन् प्रकृतकथां तत्र योजयति—**अत** इति॥ १॥ अविवेकानुसंधानाद्विवेकानुसंधानाभावात्। ईदृशीं अभि-

१ दामव्यालकटादीनां इति षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः प्राग्मुद्रिते आदर्शान्तरे च लभ्यते, तत्स्वारस्यं तु धीधिषणेभ्य एव समधिगन्तव्यम्. २ ते वक्रबुद्धय इति पाठः.

अनन्तभवदुःखाय परिगृह्णाति हेलया ॥ २
क्क किलामरविध्वंसिशम्बरानीकनाथता ।
क्क तापतप्तजम्बालजालजर्जरमीनता ॥ ३
क्क धैर्यममरानीकविद्रावणकरं महत् ।
क्क किरातमहीपालक्षुद्रकिङ्कररूपता ॥ ४
क्क नाम निरहङ्कारचित्सत्त्वोदारधीरता ।
क्क मिथ्यावासनावेशादहङ्कारकुकल्पना ॥ ५
शाखाप्रतानगहना संसारविषमञ्जरी ।
अहङ्काराङ्कुरा देव समुदेतीयमातता ॥ ६
अहङ्कारमतो राम मार्जयान्तः प्रयत्नतः ।
अहं न किंचिदेवेति भावयित्वा सुखी भव ॥ ७
अहङ्काराम्बुदच्छन्नं परमार्थेन्दुमण्डलम् ।
रसायनमयं शीतमदृश्यत्वमुपागतम् ॥ ८
अहङ्कारपिशाचार्ता दामव्यालकटास्त्रयः ।
गताः सत्तामसन्तोऽपि मायामाहात्म्यदानवाः ॥ ९
काश्मीरेषु महारण्यसरसीवनपल्वले ।
अद्य मत्स्याः स्थिता राम शैवाललवलालसाः ॥ १०

श्रीराम उवाच ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
ते ह्यसन्तः कथं सत्तां संपन्ना इति मे वद ॥ ११

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो नासत्संभवति क्वचित् ।
कदाचित्किंचिदप्येव बृहत्संपद्यते तनु ॥ १२
किमसत्संस्थितं ब्रूहि किं तत्सद्वाथ संस्थितम् ।
सम्यङ्गिदर्शनेनैव करिष्ये तव बोधनम् ॥ १३

श्रीराम उवाच ।

सन्त एव स्थिताः सन्तो ब्रह्मन्वयमिमे किल ।
दामादयस्त्वसन्तोऽपि वक्षि सन्तः स्थिता इति ॥ १४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथा दामादयो राम स्थिता मायामया इति ।
असत्या एव सत्याभा मृगतृष्णाम्बुपूरवत् ॥ १५
तथैवेमे वयमपि ससुरासुरदानवाः ।
असत्या एव वल्गामो याम आयाम एव च ॥ १६
अलीकमेव त्वद्भावो मद्भावोऽलीकमेव च ।
अनुभूतोऽप्यसद्रूपः स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ १७
मृतो बन्धुर्यथा स्वप्नेऽप्यनुभूतोऽप्यसन्मयः ।
मृतोऽयमिति चेज्ज्ञप्तिर्भवेदेवमिदं जगत् ॥ १८
एषातिमूढविषय उक्तिरेव न राजते ।
अभ्यासेन विनोदेति नानुभूतेरपह्नवः ॥ १९
निश्चयोऽन्तःप्ररूढो यः संपन्नोऽभ्यसनं विना ।
नाशमायाति लोकेऽस्मिन्न कदाचन कस्यचित् ॥ २०
इदं जगदसद्ब्रह्म सत्यमित्येव वक्ति यः ।
तमुन्मत्तमिवोन्मत्तो विमूढोऽपि हसत्यलम् ॥ २१
अक्षीबक्षीबयोरैक्यं क्क किलेहाज्ञतज्ज्ञयोः ।
अन्धप्रकाशयोर्बोधे स्याच्छायातपयोरिव ॥ २२
यत्नेनाप्यनुभूतोऽर्थः सत्ये कर्तुमपह्नवम् ।

मानलक्षणां आपदम् ॥ २ ॥ प्राक्तननिरभिमानितायाः पश्चात्तनाभिमानस्य च फलतो महदन्तरं दर्शयति—**क्क किले**त्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वरूपतोऽप्यन्तरमाह—**क्क नामे**ति ॥५॥ मञ्जरीपदेन तत्प्रधाना वल्ली गृह्यते ॥ ६ ॥ केनोपायेन तन्मार्जनं तमाह—**अहं न किंचिदेवे**ति। दृश्ये जडे सर्वत्रेदंत्वस्यैव दर्शनादहंत्वायोगाद्दृक्स्वरूपे अहङ्कारादिसर्वसाक्षिण्यभिमानधर्मकत्वाघटनेनाहंत्वायोगाद्दृग्दृश्यव्यतिरिक्तस्य चालीकत्वादहंत्वास्पदं न किंचिदेवेति तत्त्वतो भावयित्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अहङ्कारस्यानर्थहेतुतामुक्त्वा अर्थविघातकतामाह—**अहङ्कारे**ति। रसायनमयमानन्दैकरसम् । अमृतमयं शीत[1]तापत्रयशून्यं च ॥ ८ ॥ सत्तां जन्ममरणप्रवाहे स्थितिम् । प्राक्तत्रासन्तोऽपि मायामाहात्म्यप्रयुक्ता दानवा दामादयः ॥ ९ ॥ शैवाललवेषु लालसा अत्यन्तं साभिलाषाः ॥ १० ॥ असन्तोऽपि सत्तां गता इत्येतच्छ्रुत्वा रामस्तदनुपपत्तिं शङ्कते—**नासत** इति ॥ ११ ॥ स्वाभिप्रेतं विशेषं वक्तुं प्रथमं रामोक्तिमभ्युपगम्य वसिष्ठः परिहारमारभते—**एवमेतद्**िति । सत्यं कदाचिदपि किंचिदपि नासत्संभवति, किंतु तनु सूक्ष्ममेव सदाविर्भावेन बृहत्संपद्यते सैवोत्पत्तिर्बृहत्तिरोभावेन तनु संपद्यते स एव विनाश इत्यर्थः ॥१२॥ अस्त्वेवं तथापि अनात्मवस्तुषु सत्त्वासत्त्वविभाग एव दुर्निरूप इति विवक्षू रामं पृच्छति—**किमि**ति ॥ १३ ॥ ननु अस्मदादीनां सत्त्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं, दामादीनां मायामात्रत्वादसत्त्वं त्वयैवोक्तं, तथाच कथं तेषां पुनः सत्त्वं विप्रतिषिद्धं वदसि को वा तवाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यद्यस्मदादिशरीराणां व्यावहारिकप्रमाणव्यवहारयोग्यत्वात्सत्त्वं मन्यसे तर्हि दामादीनामपि तत्तुल्यम् । अथ तत्त्वज्ञानबाध्यत्वाद्दुर्वचत्वाद्वा असत्त्वं मन्यसे तदपि तुल्यमिति न विप्रतिषेध इत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह—**यथे**त्यादिना ॥१५॥१६॥ त्वद्भावो रामशरीरभावः, मद्भावो वसिष्ठशरीरभावः ॥१७॥१८॥ जगत्सत्यतानिश्चयवानतिमूढस्तद्विषये तं प्रति एषा अलीकत्वोक्तिर्न राजत एव। कुतस्तत्राह—**अभ्यासेने**ति। परमार्थतत्त्वविचाराभ्यासेन विना जगत्सत्यत्वानुभूतेरपह्नवोऽपलापो नोदेति ॥१९॥ एवं पूर्वोत्पन्नदुःसंस्कारनाशोऽपि शास्त्रार्थतत्त्वाभ्यासं विना नोदेतीत्याह—**निश्चय** इति ॥ २० ॥ अतएव ह्यनधिकारिण्युपदेशवाक्यमुन्मत्तप्रलपितप्रायत्वादज्ञानामभिज्ञानां चोपहासयोग्यमेव भवतीत्याह—**इदमि**ति ॥ २१ ॥ यद्यज्ञानोपदिशेत्तैः सहाज्ञचेष्टाभिरेव ज्ञोऽपि व्यवहरेत्तर्हि सोऽप्यज्ञः स्यात्, तथा चाज्ञतज्ज्ञयोरैक्यं स्यादित्याशङ्क्याह—**अक्षीबे**ति। क्षीबो मदिरामत्तः अक्षीबो विमदस्तयोरैक्यं क्क स्यात् । अन्धयतीत्यन्धं तमः । प्रकाशः सूर्यादिः ॥ २२ ॥ इतोऽप्यज्ञो नोपदेश्य इत्याह—**यत्नेने**ति । अज्ञो महतापि यत्नेन बोध्यमानोऽपि अन्तर्बहिश्च

---

१ अत्र शीतं तापत्रयशून्यं च इति पाठः साधीयान्.

अज्ञोऽन्तश्च न शक्नोति शवमाक्रमणं यथा ॥ २३
ब्रह्म सर्वं जगदिति वक्तुं नाज्ञस्य युज्यते ।
तपोविद्यानतुभवे स तदेवानुभूतवान् ॥ २४
अबुद्धविषये ह्येषा राम वाक्प्रविराजते ।
बुद्धस्यास्मीति रूपेण किल नास्त्येव किंचन ॥ २५
ब्रह्मैवेदं परं शान्तमित्येवानुभवन्सुधीः ।
अपह्नवः स्वानुभूतेः कर्तुं तस्य क्व युज्यते ॥ २६
परस्माद्व्यतिरेकेण नाहमात्मनि किंचन ।
हेमनीवोर्मिकादित्वं न मय्यस्ति विशिष्टता ॥ २७
भूतता व्यतिरेकेण मूढे नात्मनि किंचन ।
ऊर्म्यादिबुद्धौ हेमेव ज्ञे नास्ति परमार्थता ॥ २८
मिथ्याहंतामयो मूढः सत्यैकात्ममयः सुधीः ।
युज्यते न क्वचिन्नाम स्वभावापह्नवोऽनयोः ॥ २९
यो यन्मयस्तस्य तस्मिन्युज्यतेऽपह्नवः कथम् ।
पुरुषस्य घटोऽस्मीति वाक्यमुन्मत्तमेव हि ॥ ३०
तस्मान्नेमे वयं सत्या नच दामादयः क्वचित् ।
असत्यास्ते वयं चेमे नास्ति नः खलु संभवः ॥ ३१
सत्यं संवेदनं शुद्धं बोधाकाशं निरञ्जनम् ।
सत्यं सर्वगतं शान्तमस्त्यनस्तमयोदयम् ॥ ३२
सर्वं शान्तं च निःशून्यं न किंचिदिव संस्थितम् ।
तत्र व्योम्नि विभान्तीमा निजा भासोऽङ्ग सृष्टयः ॥ ३३
यथा तैमिरिकाक्षस्य सहजा एव दृष्टयः ।
केशोण्ड्रकादिवद्भान्ति तथेमास्तत्र दृष्टयः ॥ ३४
स आत्मानं यथा वेत्ति तथानुभवति क्षणात् ।
चिदाकाशस्ततोऽसत्यमपि सत्यं तदीक्षणात् ॥ ३५
न सत्यमस्ति नासत्यमिति तस्माज्जगत्त्रये ।
यद्यथा वेत्ति चिद्रूपं तत्तथोदेत्यसंशयम् ॥ ३६
यथा दामादयस्तद्वदेवमभ्युदिता वयम् ।
सत्यासत्याः किमत्राङ्ग तान्प्रत्यपि विकल्पना ॥ ३७
अस्यानन्तस्य चिद्व्योम्नः सर्वगस्य निराकृतेः ।
चिदुदेति यथा यान्तस्तथा सा तत्र भात्यलम् ॥ ३८
यत्र दामादिरूपेण संवित्प्रकचिता स्वयम् ।
तथा सा तत्र संपन्ना तथाकारानुभूतितः ॥ ३९
अस्मदादिस्वरूपेण संविद्यत्रोदिता स्वयम् ।
तथासौ तत्र संपन्ना तथाकारानुभूतितः ॥ ४०
स्वस्वप्नप्रतिभासस्य जगदित्यभिधा कृता ।
चिद्व्योम्नो व्योमवपुषस्तापस्येव मृगाम्बुता ॥ ४१
यत्र प्रबुद्धं चिद्व्योम तत्र दृश्याभिधा कृता ।

मनोबुद्ध्यादिभेदेन रूपरसादिभेदेन चानुभूतो द्वैतरूपो योऽर्थस्तस्य सत्ये अधिष्ठाने अपह्नवं नेतिनेतीति बाधं कर्तुं न शक्नोति। यथा शवं कुणपं आक्रमणं स्वपद्भ्यां भ्रमणं कर्तुं न शक्नोति तद्वत् । नचाध्यस्तापह्नवं विना अधिष्ठानतत्त्वं बोद्धुं शक्यमिति व्यर्थस्तदुपदेशः स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति ज्ञानाधिकारसिद्धये तपउपासनादिविधानादपि तदसंस्कृतोऽज्ञो नोपदेशार्ह इत्याह—**ब्रह्मेति** । यतस्तपोविद्यादीनामननुभवे अनुभवप्रयुक्तसंस्काराभावे सति सोऽज्ञस्तत्प्रसिद्धं संसारिदेहाद्यात्मभावमेवानादिकालमनुभूतवान्न कदापि असंसार्यात्मभावमित्यर्थः ॥२४॥ क्व तर्ह्युपदेशवाग्विराजते तत्राह—**अबुद्धेति** । अनुदरा कन्येतिवदल्पार्थो नञ् समस्यते । अल्पबुद्धविषये इत्यर्थः । बुद्धस्य सम्यग्बोधवतस्तु अस्मीति अहंकारपरामर्शिरूपेण परामष्टुं किंचिदपि नास्त्येवेति सोऽपि नोपदेशार्ह इत्यर्थः। तथाचोक्तमुपक्रमे 'नात्यन्तमज्ञो नोत ज्ञः सोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिकारवान्' इति ॥ २५ ॥ अस्मीति बोद्धुमशक्त्याहं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थबोधज्ञस्यानधिकारवन्निषेध्याप्रसिद्धेर्नेतीत्यपह्नववाक्यार्थबोधेऽपि ज्ञस्यानधिकारमाह—**ब्रह्मैवेति** ॥ २६ ॥ ननु हेमन्यूर्मिकादेरिवाहंकारस्यैव ब्रह्मण्यपह्नवोऽज्ञेन कुतो न क्रियते तत्राह—**परस्मादिति** । यतः आत्मनि अहंपदवाच्यं परस्माद्व्यतिरेकेणोर्मिकादिकमिव प्रातीतिकमपि ज्ञस्य किंचिन्नास्तीत्यर्थः । **न मयीति** । यतोऽद्वये मयि विशिष्टता भ्रान्त्यापि नास्ति यत्र विशेषणापह्नवः क्रियेतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ज्ञदृष्ट्या जगदिवाज्ञदृष्ट्या परमार्थोऽप्यत्यन्तासन्नेवेति तस्य तदस्तिता न बोधयितुं शक्येत्याशयेनाह—**भूततेति** । भूतता पाञ्चभौतिककार्यकारणमात्रात्मता ॥ २८ ॥ उक्तमेव संक्षिप्य स्फुटमाह—**मिथ्येति** द्वाभ्याम् ॥ २९ ॥ अन्यात्मतानिश्चयवतस्तदन्यात्मतोपदेशवैयर्थ्ये दृष्टान्तमाह—**पुरुषस्येति** ॥ ३० ॥ औपोद्घातिकं समाप्य प्रस्तुतमुपपादितमुपसंहरति—**तस्मादिति** । इमे प्रत्यक्षगम्यवसिष्ठरामादिदेहात्मना प्रसिद्धा वयं शास्त्रदृशा न सत्याः । विद्वदनुभवदृशाप्यसत्याः । यौक्तिकदृशापि न संभवः । सद्भावो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किं तर्हि सत्यं तदाह—**सत्यमिति** । [1]संवेदनमेव शास्त्रदृशापि सत्यं विद्वदनुभवतोऽपि सत्यं यौक्तिकदृशापि तदेवानस्तमयोदयमस्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वं जगच्छान्तं उपरतम् । किं शून्यपरिशेषेण नेत्याह—**निःशून्यमिति** । निरस्तशून्यम् । तर्हि कथं शान्तं तत्राह—**न किंचिदिवेति** । सर्वशून्यमिव नतु शून्यमेव । सन्मात्रपूर्णभावेन स्थितमित्यर्थः । निजाः भासः अन्यथाप्रथाः ॥ ३३ ॥ सतः असत्सदाकारेण प्रथा क्व दृष्टेति चेत्तदाह—**यथेति** ॥ ३४ ॥ स सत्यात्मा आत्मानं यथा येन येन प्रकारेण वेत्ति तथैव क्षणादनुभवति । ततस्तस्मात्तदीक्षणात् सत्यात्मदृष्टिबलादसत्यमपि सत्यमिव क्षणाद्भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यदि सत्येक्षणात्सत्यं स्वतस्तर्हि जगत्किंरूपमस्ति तत्राह—**न सत्यमिति** ॥ ३६ ॥ एवं प्रसिद्धेन वसिष्ठरामाद्याकारेण । तान् दामादीन् । अपिशब्द एवकारार्थे ॥ ३७ ॥ या चित् अन्तः यथा यादृशाकारेण उदेति ॥३८॥ उक्तमेवोदाहृत्य दर्शयति—**यत्रेति** ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तापस्य मरुमयूखस्य ॥ ४१ ॥ यत्र जगद्विषये प्रबुद्धं जागरूकम् । बाह्यार्थोपलब्धिरूपमिति यावत् ।

[1] संवेदनमिव इति पाठः.

यत्र सुप्तं तु तेनैव तत्र मोक्षाभिधा कृता ॥ ४२
नच तत्कचिदासुप्तं न प्रबुद्धं कदाचन ।
चिद्व्योम केवलं दृश्यं जगदित्यवगम्यताम् ॥ ४३
निर्वाणमेव सर्गश्रीः सर्गश्रीरेव निर्वृतिः ।
नानयोः शब्दयोरर्थभेदः पर्याययोरिव ॥ ४४
परमार्थो जगदिति रूपं वेत्ति स्वयं स्वकम् ।
यथा तैमिरिकं चक्षुः केशोण्ड्रकमिवेक्षते ॥ ४५
न तत्केशोण्ड्रकं किंचित्सा हि दृष्टिस्तथा स्थिता ।
नेदं दृश्यमिदं किंचिदित्थं चिद्व्योम संस्थितम् ॥ ४६
सर्वत्र सर्वमिदमस्ति यथानुभूतं
नो किंचन क्वचिदिहास्ति न चानुभूतम् ।
शान्तं सदेकमिदमाततमित्थमास्ते
संत्यक्तशोकभयभेदमतस्त्वमास्स्व ॥ ४७
शिलोदराकारघनं प्रशान्तं
महाचिते रूपमिदं स्वमच्छम् ।
नैवास्ति नास्तीति दृशौ क्वचित्तु
यच्चास्ति तत्साधु तदेव भाति ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे सदसन्निराकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीराम उवाच ।
सतामप्यसतामेव बालयक्षपिशाचवत् ।
दामव्यालकटादीनां दुःखस्यान्तः कथं भवेत् ॥ १
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
दामव्यालकुटुम्बैस्तैस्तदैव यमकिङ्करैः ।
प्रार्थितेन यमेनोक्तमिदं शृणु रघूद्वह ॥ २
यदा वियोगमेष्यन्ति श्रोष्यन्ति च निजां कथाम् ।
दामादयस्तदा मुक्ता भविष्यन्तीत्यसंशयम् ॥ ३
श्रीराम उवाच ।
स्ववृत्तान्तमिमं कुत्र कदा कथयते कथम् ।
श्रोष्यन्ति भगवंस्ते वा वर्णयेदं यथाक्रमम् ॥ ४
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
काश्मीरेषु महापद्मसरसीतीरपल्वले ।
भूयोभूयोऽनुभूयैव मत्स्ययोनिपरम्पराम् ॥ ५
आलोलिताशया लोलाः कालेन लयमागताः ।
तत्रैव पद्मसरसि ते भविष्यन्ति सारसाः ॥ ६
तत्र कह्लारमालासु सरोजपटलीषु च ।
शैवालवरवल्लीषु तरङ्गवलनासु च ॥ ७
चलत्कुसुमदोलासु नीलोत्पललतासु च ।
सीकरौघाभ्रलेखासु शीतलावर्तवर्तिषु ॥ ८
सारसाः सरसंभोगान्भुक्त्वा भुवनभूषणाः ।
विहृत्य सुचिरं कालममलमागतशुद्धयः ॥ ९
ते वियुक्ता भविष्यन्ति मुक्तये लब्धबुद्धयः ।
रजःसत्त्वतमांसीव भेदं प्राप्य यदृच्छया ॥ १०
काश्मीरमण्डलस्यान्तर्नगरं नगशोभितम् ।
नाम्नाधिष्ठानमित्येव श्रीमत्तस्य भविष्यति ॥ ११
प्रद्युम्नशिखरं नाम तस्य मध्ये भविष्यति ।
शृङ्गं लघु सरोजस्य कोशचक्रमिवोदरे ॥ १२

यत्र अद्वितीयस्वप्रकाशे स्वात्मनि प्रसुप्तं बाह्योपलब्धिरहितं तत्र तेनैव चिद्व्योम्नैव । तथाच श्रुतिः 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति ॥ ४२ ॥ इदं तु बोधनायावस्थाद्वयं सादृश्यकल्पनयोक्तं, परमार्थतस्त्वाह—**नचे**ति । कथं तर्ह्यवगन्तव्यं तत्राह—**चिद्व्योमे**ति ॥४३॥ यदा दृश्यं केवलं चिद्व्योमैव तदा सर्गनिर्वाणयोर्भेदो निवृत्त इत्याह—**निर्वाणमेवे**ति ॥ ४४ ॥ उक्तमुपपादयति—**परमार्थ** इति द्वाभ्याम् । स्वयं अज्ञानोपहित आत्मा ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अध्यारोपदृष्टौ सर्वत्रगे चिद्व्योम्नि सर्वारोपसंभवात्सर्वत्र सर्वमस्ति अपवाददृष्टौ तु क्वचिदपि किंचिन्नास्ति । इत्थमुक्तप्रकारद्वयेऽपि इदं जगत् शान्तं निरस्तभेदं अतएवैकं सत् ततं पूर्णमास्ते । अतस्त्वमपि संत्यक्तशोकभयभेदं यथा स्यात्तथा पूर्ण आस्स्वेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तदेव पुनः स्थिरीकुर्वन्वर्णयति—**शिले**ति । स्फटिकशिलाया उदरमिव शून्याकारं भासमानमपि घनं तत्र प्रतिबिम्बवनगिरिनद्यादिस्वरूप इवास्ति नास्तीति दृशौ तु क्वचिन्नैव । यच्च प्रतिभानमात्रेणास्ति तत्तच्चितिरूपमेव तथा भातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे सदसन्निराकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

मत्स्यसारसजन्माद्या वियुक्ता राजसद्मनि ।
मशकादितनुव्यासज्ञानास्ते मुक्तिमाययुः ॥ १ ॥

अज्ञबुद्ध्या सतामपि परमार्थतोऽसतामेव दुःखस्यान्तो मोक्षः कथं भवेत् । कदा भविष्यतीति यावत् ॥ १ ॥ दामव्यालकटानां कुटुम्बैर्बान्धवभूतैर्यमकिङ्करैः ॥ २ ॥ निजां स्वीयां शम्बरमायाकल्पितजीवभावनिर्वासनाद्वयचिन्मात्रस्वस्वाभाव्यकथाम् । तदा स्वतत्त्वं बुद्ध्वा मुक्ता भविष्यन्तीति असंशयं निःसंशयं यमेनोक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ते दामादयः । त्वर्थे वाशब्दः । कथयते कथयतः सकाशात् । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ॥४॥५॥ आलोलितः ग्रीष्मे महिषसूकरादिभिरालोडित आशयः पल्वलं येषां तथाविधाः सन्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लब्धबुद्धयः प्राप्तविचारबुद्धयः । यथा रजःसत्त्वतमांसि विवेकदृशा पर्यालोच्यमानानि मुक्तये भेदं विवेकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ १० ॥ नगैर्वृक्षैरद्रिभिश्च शोभितम् ॥ ११ ॥ लघु लङ्घनार्हं स्वारोहमिति

तस्य मूर्ध्नि गिरेर्गेहं कश्चिद्राजा भविष्यति ।
अभ्रंकषमहाशालं शृङ्गे शृङ्गमिवापरम् ॥ १३
गृहस्येशानकोणेऽस्ति शिरोभित्तिव्रणोदरे ।
तस्यानिशमविश्रान्तवाताधूततृणान्तिके ॥ १४
आलये दानवो व्यालः कलविङ्को भविष्यति ।
प्रथमाल्पश्रुतशास्त्र इवार्थरहितारवः ॥ १५
तस्मिन्नेव तदा काले तत्र राजा भविष्यति ।
श्रीयशस्करदेवाख्यः शक्रः स्वर्ग इवापरः ॥ १६
दानवो दामनामात्र मशकस्तस्य सद्मनि ।
भविष्यति बृहत्स्तम्भपृष्ठच्छिद्रे मृदुध्वनिः ॥ १७
अधिष्ठानाभिधे तस्मिन्नेवान्तर्नगरे तदा ।
रत्नावलीविहाराख्यो विहारोऽपि भविष्यति ॥ १८
तस्मिंस्तद्भूमिपामात्यो नरसिंह इति श्रुतः ।
करामलकवद्दृष्टबन्धमोक्षो निवत्स्यति ॥ १९
भविष्यति गृहे तस्य क्रीडनः क्रकरः खगः ।
कटो मायासुरो नाम कृतराजतपञ्जरः ॥ २०
स नृसिंहो नृपामात्यश्लोकैर्विरचितामिमाम् ।
दामव्यालकटादीनां कथयिष्यति सत्कथाम् ॥ २१
सकटः क्रकरः श्रुत्वा तत्कथासंस्मृतात्मभूः ।
शान्तमित्थं महाशान्तं परं निर्वाणमेष्यति ॥ २२
प्रद्युम्नशिखरप्रान्तवास्तव्यः कलविङ्ककः ।
तत्रत्यैश्च कथां श्रुत्वा परं निर्वाणमेष्यति ॥ २३
राजमन्दिरदार्वन्तर्व्रणवास्तव्यतां गतः ।
मशकोऽपि प्रसङ्गेन श्रुत्वा शान्तिमुपैष्यति ॥ २४
प्रद्युम्नशृङ्गाच्चटको मशको राजमन्दिरात् ।
विहारात्क्रकरश्चेति मोक्षमेष्यन्ति राघव ॥ २५
एष ते कथितः सर्वो दामव्यालकथाक्रमः ।
मायैवमेव संसारशून्यैवात्यन्तभासुरा ॥ २६
भ्रमयत्यपरिज्ञानान्मृगतृष्णाम्बुधीरिव ।
महतोऽपि पदादेवं नानाज्ञानवशादधः ॥ २७
पतन्ति मोहिता मूढा दामव्यालकटा इव ।
क्व भ्रूक्षेपविनिष्पिष्टमेरुमन्दरसद्मता ॥ २८
क्व राजगृहदार्वन्तर्व्रणे मशकरूपता ।
क्व चपेटभुजामात्रपातितार्केन्दुबिम्बता ॥ २९
क्व प्रद्युम्नगिरौ गेहे भित्तिव्रणविहङ्गता ।
क्व पुष्पलीलया लोलकरतोलितमेरुता ॥ ३०
क्व वा शृङ्गे नृसिंहस्य गृहे क्रकरपोतता ।
चिदाकाशोऽहमित्येव रजसा रञ्जितप्रभः ॥ ३१
स्वरूपमत्यजन्नेव विरूपमपि बुध्यते ।
स्वयैव वासनाभ्रान्त्या सत्ययेवाप्यसत्यया ॥ ३२
मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्येव याति जन्तुरिवान्तरम् ।
तरन्ति ते भवाम्भोधिं स्वप्रवाहधियैव ये ॥ ३३
शास्त्रेणासादितं दृश्यमिति निर्वाणसंस्थिताः ।
नानादुःखविकाराणि शुष्कतर्कमतानि ये ॥ ३४
यान्ति श्वभ्रं[2] जलानीव स्वलाभं नाशयन्ति ते ।
स्वानुभूतिप्रसिद्धेन मार्गेणागमगामिना ॥ ३५
न विनाशो भवत्यङ्ग गच्छतां परमां गतिम् ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यादितिबुद्धेर्[3]महामते ॥ ३६

यावत् । कोशचक्रं कर्णिकेव ॥ १२ ॥ तस्य गिरेर्मूर्ध्नि कश्चित्किंचिद्गेहं अन्येषां गृहाणां राजेव राजा भविष्यति । अभ्रमाकाशं कषति च्छिद्रीकरोतीवेत्यभ्रंकषे महति शालवृक्षस्य शृङ्गे मध्यमशाखाग्रे । अभ्रंकषा महत्यः शालाः प्रासादा यत्र तथाविधे गिरिशृङ्गे अपरं शृङ्गमिवेत्युत्प्रेक्षा वा ॥ १३ ॥ शिरोभित्तेरूर्ध्वकुड्यस्य व्रणो विदीर्णशिलासंधिभागस्तस्योदरे अस्ति नीडमिति शेषः ॥ १४ ॥ आलये तस्मिन्नीडे कलविङ्कश्चटकः । प्रथममल्पं श्रुतं शास्त्रं येन तथाविधो द्विज इव अर्थरहितो निरर्थक आरवो यस्य । चीचीकूचीत्यव्यक्तवाशित इति यावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विहरन्त्यस्मिञ्जना इति विहारः क्रीडागृहम् ॥ १८ ॥ करामलकवत् दृष्टौ श्रुतियुक्तिगुरूपदेशस्वानुभवैः परीक्ष्य रत्नतत्त्वमिव निश्चितौ बन्धमोक्षौ येन ॥१९॥ तस्यामात्यस्य क्रीडनः क्रीडासाधनभूतः क्रकरः शारिकाभेदः कटो नाम मायासुर इत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ संस्मृत आत्मैव सर्वतः सर्वदा भवतीत्यात्मभूरपरिच्छिन्नात्मा येन । शान्तं बाधितशम्बरकलितजीवरूपम् । इत्थमेव महाशान्तं मूलतः शान्तं संसाररूपं यत्र तथाविधं परं मोक्षम् ॥ २२ ॥ प्रद्युम्नस्य गिरेः शिखरप्रान्ते वसतीति वास्तव्यः । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति तव्यत्प्रत्ययः । तत्रत्यैश्चादन्यैश्च वर्ण्यमानामिति शेषः । कथां स्वपूर्ववृत्तान्तघटितब्रह्मकथाम् ॥ २३ ॥ दार्वन्तः स्तम्भपृष्ठे । शान्तिं मोक्षम् ॥२४॥ २५ ॥ २६॥ इतरपदेभ्यो महतोऽपि पदात् अपरिपक्वज्ञानदशातः ॥ २७ ॥ निर्वासनत्वप्रयुक्तप्राक्तनोत्कर्षस्य पश्चात्तनमशकादिजन्मनश्च महदन्तरं दर्शयति—**क्वे**त्यादिना ॥ २८ ॥ चपेटः करतलेन प्रहारस्तेन भुजामात्रेण बाहुमात्रेण । विनैव प्रहरणानीति यावत् ॥ २९ ॥ पुष्पलीलया पुष्पवल्लोलेन करेण तोलितो भारेयत्तयावधारितो मेरुर्यैस्तद्भावः क्व ॥३०॥ नृसिंहस्य मन्त्रिणः । इदानीं राजसाहंकाररञ्जनेन चिदाकाशस्य देहाद्याकाराभिमानावतारप्रकारं दर्शयति—**चिदाकाश** इति ॥३१॥ स्वरूपं स्वाभाविकस्वप्रकाशताम् । विरूपं अहंकारप्राणदेहेन्द्रियादिरूपम् ॥ ३२ ॥ अन्तरं चिद्रूपाद्भेदमिव याति । इदानीं तत्तरणोपायमाह—**तरन्ती**ति । स्वप्रवाहधिया प्रत्यक्प्रवणबुद्ध्या ॥ ३३ ॥ शास्त्रेण महावाक्यादिलक्षणेन । किमिति महावाक्यावलम्बस्तर्कैरेव तन्निर्णयः कुतो न स्यात्तत्राह—**नाने**ति ॥ ३४ ॥ स्वलाभं पारमार्थिकात्मभावस्थितिलक्षणपरमपुरुषार्थलाभम् । औपनिषदमार्गमनुभूतिरपि संवदति न तार्किकमित्याशयेनाह—**स्वानुभूती**ति । आगमगामिना श्रुत्यनुसारिणा ॥ ३५ ॥ अङ्गेत्यामन्त्रणे । केन तर्हि पुरुषार्थविनाशस्तदाह—**इद**मिति । इतिबुद्धेः पुरुषस्य ॥ ३६ ॥

१ शालशृङ्गे इति टीकानुगुणः पाठः. २ स्वभ्रं इत्यपि पाठः.
३ बुद्धेरित्यत्र वृद्धेरिति क्वचित्पठ्यते.

स्वेन दौर्भाग्यदैन्येन न भस्माप्युपतिष्ठते ।
वेत्ति नित्यमुदारात्मा त्रैलोक्यमपि यस्तृणम् ॥ ३७
तं त्यजन्त्यापदः सर्वाः सर्पा इव जरत्त्वचम् ।
परिस्फुरति यस्यान्तर्नित्यं सत्त्वचमत्कृतिः ॥ ३८
ब्राह्ममण्डमिवाखण्डं लोकेशाः पालयन्ति तम् ।
अप्यापदि दुरन्तायां नैव गन्तव्यमक्रमे ॥ ३९
राहुरप्यक्रमेणैवं पिबन्नप्यमृतं मृतः ।
सच्छास्त्रसाधुसंपर्कमर्कमुग्रप्रकाशदम् ॥ ४०
ये श्रयन्ते न ते यान्ति मोहान्ध्यस्य पुनर्वशम् ।
अवश्या वश्यतां यान्ति यान्ति सर्वापदः क्षयम् ॥४१
अक्षयं भवति श्रेयः कृतं येन गुणैर्यशः ।
येषां गुणेष्वसंतोषो रागो येषां श्रुतं प्रति ॥ ४२
सत्यव्यसनिनो ये च ते नराः पशवोऽपरे ।
यशश्चन्द्रिकया येषां भासितं जन्तुहृत्सरः ॥ ४३
तेषां क्षीरसमुद्राणां नूनं मूर्तौ स्थितो हरिः ।
भुक्तं भोक्तव्यमखिलं दृष्टा द्रष्टव्यदृष्टयः ॥ ४४
किमन्यद्भवभङ्गाय भूयो भोगेषु लुब्धता ।
यथाक्रमं यथाशास्त्रं यथाचारं यथास्थिति ॥ ४५
स्थीयतां मुच्यतामन्तर्भोगजालमवास्तवम् ।
संस्तवः क्रियतां कीर्त्या गुणैर्गगनगामिभिः ॥ ४६
त्रायेते मृत्युतो ह्येते न कदाचन भोगकाः ।
गायन्ति सिद्धसुन्दर्यो येषामिन्दुसितं यशः ॥ ४७
गीतिभिर्गगनाभोगैस्ते जीवन्ति मृताः परे ।
परमं पौरुषं यत्नमास्थायादाय सूद्यमम् ॥ ४८
यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न सिद्धिभाक् ।
यथाशास्त्रं विहरता त्वरा कार्या न सिद्धिषु ॥ ४९
चिरकालपरिपका सिद्धिः पुष्टफला भवेत् ।
वीतशोकभयायासमगर्वमपयन्त्रणम् ॥ ५०
व्यवहारो यथाशास्त्रं क्रियतां मा विनश्यताम् ।
जीवो जीर्णान्धकूपेषु भवेष्वन्तमिवागतः ॥ ५१
भवतां भूरिसज्ञानामधुनेन्द्रियदामतः ।
इतःप्रभृति मा भूयो गम्यतामधमादधः ॥ ५२
इदं विचार्यतां शास्त्रमस्त्रमापन्निवारणम् ।
रणे शितशरश्रेणिशातनिर्लूनवारणे ॥ ५३
जीवमुद्रा च किं पङ्के भोगगन्धो निरस्यताम् ।
किमर्थमात्रया कार्यमार्याः शास्त्रमवेक्ष्यताम् ॥ ५४

दौर्भाग्यप्रयुक्तदैन्येनेत्यर्थः । नष्टस्य च पुरुषार्थस्य भस्मापि नोपतिष्ठत इति सर्वथा नैराश्यमित्यर्थः । एवं स्पृहाया अनर्थत्वमुक्त्वा वैराग्यस्य सर्वानर्थनिवर्तकत्वमाह—**वेत्ती**ति ॥३७॥ विरक्तस्य चेज्ज्ञानकलापि स्यात्तर्हि तस्य दूरे आपच्छङ्का, प्रत्युत सर्वे देवाः स्वोपजीव्यं स्वाधारं ब्रह्माण्डमिव सदा तं पालयन्त्यपीत्याह—**परिस्फुरती**ति ॥ ३८ ॥ न क्रम्यत इत्यक्रमेऽसन्मार्गे ॥ ३९ ॥ कस्तर्हि मार्गस्तमाह—**सच्छास्त्रे**ति । सच्छास्त्रमुपनिषदस्तदुपबृंहणानि च तदर्थनिष्ठाः साधवस्तदुभयेन संपर्कः सदा तन्निषेवणं तमेवार्कं सूर्यं निर्दयं निःशेषसंसारसंहारकत्वादुग्रः शिवः परमात्मा तस्य प्रकाशदं साक्षात्कारहेतुं तमोनभिभवनीयं प्रकाशदं च ॥ ४० ॥ मोहलक्षणस्यान्ध्यस्यान्धकारस्य । इदानीं वैराग्यादिगुणान्पुनः प्रशंसति—**अवश्या** इति ॥ ४१ ॥ येन पुरुषश्रेष्ठेन वैराग्यशमदमादिगुणैर्यशः सत्स्वग्रगण्यत्वेन विख्यातिः । उक्तगुणेषु येषामसंतोषः अनलंबुद्धिः । श्रुतमध्यात्मशास्त्रश्रवणाभ्यासादि प्रति येषां सदा राग इच्छा ॥४२॥ ये च सत्यं सत्यवाक्यं ब्रह्म च तयोर्व्यसनिनस्त एव नरजन्मसार्थकीकरणान्नराः, अपरे तु नरा अपि पशुवद्व्यर्थजन्मत्वात्पशव इत्यर्थः । येषां यशोलक्षणस्य चन्द्रस्य चन्द्रिकया जन्तूनां प्राणिनां हृत् हृदयलक्षणं सरो भासितं आह्लादकैरवोन्मेषैः प्रकाशितम् ॥ ४३ ॥ त एव क्षीरसमुद्रा अतएव तेषां मूर्तौ हरिर्विष्णुः परमात्मा स्फुटं स्थित इत्यर्थः । इदानीं जगतो हितैषी पितृमातृभ्योऽप्याप्ततमः श्रीवसिष्ठः सर्वैरनादौ संसारे पुनःपुनः सहानर्थपरम्पराफलैरनुभूतेषु विषयेषु दृश्यकौतुकविशेषेषु च नापूर्वं किंचिदवशिष्टमिति दर्शयन्वैराग्यशास्त्राचारनिष्ठामेव प्रशंसमानः प्ररोचयति—**भुक्त**मित्यादिना ॥ ४४ ॥ अन्यद्भवेषु भाविजन्मपरम्परासु भङ्गाय स्वात्मविनाशाय भूयोऽपि भोगेषु लुब्धता किं युक्ता । सर्वथा न युक्तेत्यर्थः । अन्यद्भवेत्यत्र दुक् छान्दसः । यथाक्रमं स्वस्वाधिकारानुरूपम् । यथाशास्त्रं तादृशाधिकारिकचित्तशुद्ध्याद्यनुकूलशास्त्रानुरूपम् । तत्रापि यथाचारं पूर्वपूर्वाचार्यप्रवर्तितसंप्रदायानुरूपम् । यथास्थिति तत्राप्येकैकभूमिकायां यावत्परिपाकं स्थितिमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥४५॥ संस्तवः साधुजनमुखेषु स्वसाधुवादः । गगनगामिभिः स्वर्गपर्यन्तप्रख्यातैः ॥ ४६ ॥ एते संस्तवकीर्ती । स्त्रीशेषश्छान्दसः सामान्ये नपुंसकं वा ॥ ४७ ॥ गगनाभोगैर्गगनवत्सर्वदेशकालव्यापिभिः । यशः कथं संपादयितुं शक्यते तत्राह—**परम**मिति ॥ ४८ ॥ आचरन् । साधनानीति शेषः ॥ ४९ ॥ अपयन्त्रणं शीघ्रतानिर्बन्धरहितम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ भूरिसज्ञानां भवतां जीव इन्द्रियदामतः अन्तं मृत्युमिवागतः सन् भवलक्षणेषु जीर्णान्धकूपेषु मा विनश्यतामिति पूर्वत्रान्वयः ॥५२॥ शितैस्तीक्ष्णैः शरश्रेणिशातैर्निर्लूनाश्छिन्ना वारणा गजा यत्र तथाविधेऽपि रणे सद्यः प्रसक्तमहाभयमृत्य्वाद्यापदामपि निवारणमजरामरनित्यनिरतिशयानन्दात्मप्रदर्शकमिदं शास्त्रमवश्यं विचार्यतामित्यर्थः ॥५३॥ किं पङ्के ग्रीष्मोष्मसंतप्तपल्वलदुर्गन्धिपङ्कसदृशे संसारे पुनः पुनर्मृतोज्जीवितजरन्मण्डूकवज्जीवमुद्रा जीविताशेति यावत् । किं अतितुच्छेत्यर्थः । 'मुद्यसि' इति पाठे स्पष्टम् । अतो भोगगन्धो भोगवासना हृदयादपनीयताम् । तदर्थया अर्थमात्रया द्रव्यलेशेन किं कार्यम् । हे आर्याः, सर्वं परित्यज्य मोक्षशास्त्र-

इदं बिम्बमिदं बिम्बमिति सत्यं विचार्यताम् ।
धिया परप्रेरणया यातमापशवो यथा ॥ ५५
दौर्भाग्यदायिनी दीना शुभहीना विचारणा ।
घनदीर्घमहानिद्रा त्यज्यतां संप्रबुध्यताम् ॥ ५६
सुप्तं मास्थीयतां वृद्धकच्छपेनेव पल्वले ।
उत्थानमङ्गीक्रियतां जरामरणशान्तये ॥ ५७
अनर्थायार्थसंपत्तिर्भोगौघो भवरोगदः ।
आपदः संपदः सर्वाः सर्वत्रानादरो जयः ॥ ५८
लोकतन्त्रानुसारेण विचाराद्व्यवहारिणाम् ।
शास्त्राचारानुसारेण कर्मणा सत्फलाय च ॥ ५९

आचारचारुचरितस्य विविक्तवृत्तेः
संसारसौख्यफलदुःखदशास्त्रगृध्नोः ।
आयुर्यशांसि च गुणाश्च सहैव लक्ष्म्या
फुल्लन्ति माधवलता इव सत्फलाय ॥ ६०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्याने सदाचारनिरूपणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सर्वातिशयसाफल्यात्सर्वं सर्वत्र सर्वदा ।
संभवत्येव तस्मात्त्वं शुभोद्योगं न संत्यज ॥ १
मित्रस्वजनबन्धूनां नन्दिनानन्ददायिना ।
सरसीशानमासाद्य मृत्युरप्युपनिर्जितः ॥ २
सर्वोत्कर्षेण संपन्ना देवा अपि विमर्दिताः ।
दानवैर्दानवार्थाढ्यैर्गजैः पद्माकरा इव ॥ ३
मरुत्तनृपतेर्यज्ञे संवर्तेन महर्षिणा ।
ब्रह्मणेवापरः सर्गो भावितः ससुरासुरः ॥ ४
महातिशययुक्तेन विश्वामित्रेण विप्रता ।
भूयोभूयः प्रयुक्तेन दुष्प्रापा तपसार्जिता ॥ ५

मेवावेक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ५४ ॥ विषयाकारवृत्तिप्रतिफलितचिदाभासानामन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बम् । अन्तःकरणोपहितचिदाभासस्य तु शुद्धं ब्रह्मचैतन्यमेव बिम्बम् । प्रतिबिम्बतदुपाधी असत्ये बिम्बं तु सत्यम् । तत्रान्तःकरणोपाध्यसत्यत्वे तदवच्छिन्नबिम्बचैतन्यस्य तत्समनियतचिदाभासबिम्बभूतब्रह्मचैतन्यस्य च भेदो मिथ्यैवेत्यखण्डं सत्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेव परिशिष्यत इति विचार्यतामित्यर्थः । ननु परे सांख्यपातञ्जलगौतमकणादबुद्धार्हदादयो नोक्तप्रतिबिम्बताप्रक्रियामिच्छन्ति किंत्वन्यथान्यथैव निरूपयन्तस्तत्रैव जनान्प्रेरयन्ति, तत्प्रेरणापि किमुपादेया नेत्याह—**धियेति** । 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्' इत्यादिस्वतन्त्रश्रुतिप्रमाणानुसारिणां पशुवत्परप्रेरणया यानमनुचितमेवेति भावः ॥५५॥ एवं शास्त्रार्थविचारणां विधाय संप्रति जीवनधनपशुपुत्रादिसांसारिकविचारणां दर्शनान्तरविचारणां च त्याजयितुं निन्दति—**दौर्भाग्येति** । उदर्के दौर्भाग्यदायिनी स्वकाले कार्पण्यहेतुत्वाद्दीना तुच्छफलत्वात्फलहीना गाढतमोमात्रनिवेशाद्घनदीर्घमहानिद्रा त्यज्यताम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पूर्वोत्तरार्धयोराद्यवाक्यार्थयोः प्रथमौ विधेयौ द्वितीयवाक्यार्थयोस्तद्वैपरीत्यम् ॥ ५८ ॥ लोकतन्त्रं जनवृत्तं तदनुसारेण तदविरोधिना । शास्त्राचारौ अनुसरति तथाविधेन कर्मणा तत्फलाय चोत्थानमङ्गीक्रियतामिति व्यवहितानुषङ्गः ॥५९॥ उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—**आचारेति** । विविक्तबुद्धेर्विवेकिबुद्धेः । अगृध्नोरनभिलाषस्य । फुल्लन्ति विकसन्ति । माधवलता वसन्तकालपल्लवितलता इव । सत्फलाय उत्तमफलाय ॥६०॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे सदाचारनिरूपणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

वर्ण्यतेऽत्र शुभोद्योगसाधुसच्छास्त्रवैभवम् ।
बन्धोऽहङ्कारतस्तस्य त्यागान्मुक्तिश्च विस्तरात् ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्य शुभोद्योगादेः सेवनोत्कर्षे फलावश्यंभावं दर्शयितुं सामान्यन्यायं दर्शयति—**सर्वेति** । सर्वेषां साधनातिशयानां साफल्यनियमात्सर्वत्र दृष्टकृषिसेवादिसाधने शास्त्रीयमोक्षसाधने शुभोद्योगादौ च सर्वं स्वस्वानुरूपं फलं संभवत्येव न कदापि वैफल्यं, तस्मान्मोक्षफलार्थी त्वमपि शुभोद्योगं कदापि न संत्यजेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र शास्त्रीयशुभोद्योगस्यासाध्यं किंचिन्नास्त्येवेति दर्शयितुं नन्दीश्वरोपाख्यानादि संक्षिप्योदाहरति—**मित्रे**त्यादिना । 'शिलादनामा किल मुनिः सर्वज्ञं पुत्रं कामयमानस्तपसा भगवन्तं रुद्रं प्रसादयामास । तस्मै चिरेण तपसा प्रसन्नो वरं दास्यन्किल स भगवानुवाच । न मत्तोऽन्यः सर्वज्ञः संभवत्यतोऽहमेवांशेनावतीर्णस्ते पुत्रो भविष्यामि स ते मदंशजः पुत्रः षोडशवर्षे मृत्युपदं यातेति । तच्छ्रुत्वा शिलादस्तद्वचनं प्रतिकूलयितुमशक्नुवंस्तमेव शरणं गतस्तथास्त्वित्यनुमेने । अथ तस्य सर्वज्ञः पुत्रो नन्दिनामा बभूव । स बाल एव पितुः सकाशात्स्वस्य भाविमृत्युपाशबन्धनं श्रुत्वा तपसा तमेव रुद्रमाराधयामास । अथ षोडशे वर्षे सरस्तीरे लिङ्गार्चनकाले मृत्युना पाशैर्बध्यमानस्तत्रैवाविर्भूतेन शिवेन मृत्युं वामपादाग्रेण हत्वा पाशांश्छित्त्वा स जरामृत्युवर्जितः स्वानुचरः कृतः' इति लैङ्गे प्रसिद्धम् ॥ २ ॥ दानवैर्बलिप्रभृतिभिः दानवैः सैनिकैरर्थैर्धनैश्चाढ्यैः संपन्नतरैः ॥ ३ ॥ यद्यपि महाभारते मरुत्तयज्ञे विघ्नं चिकीर्षोः सुरसैन्यसहितस्येन्द्रस्य संवर्तेन स्वसंकल्पमात्रेण वशीकृतस्य देवैः सह यज्ञपरिचारकत्वं कृतमित्येवं प्रसिद्धम्, तथापि पुराणान्तरे सुरासुरसर्गारम्भोऽपि कश्चिच्छ्रूयत

१ दशास्त्रगृध्नोः इति पाठष्टीकानुगुणः सुसमीचीनश्चेति प्रतीयते, अन्यथा मूलेऽनर्थापातष्टीकाननुगुणत्वं चापतेत.

पिष्टसेकाम्बु दुष्प्रापं रसायनवदश्नता ।
दुर्भगेनेदृशेनाप्तः क्षीरोद उपमन्युना ॥ ६
त्रैलोक्यमल्लांस्तृणवदश्नन्विष्ण्वब्जजादिकान् ।
भक्त्यातिशयदार्ढ्येन कालः श्वेतेन कालितः ॥ ७
प्रणयेन यमं जित्वा कृत्वा वचनसंगमम् ।
परलोकादुपानीतः सावित्र्या सत्यवान्पतिः ॥ ८
न सोऽस्त्यतिशयो लोके यस्यास्ति न फलं स्फुटम् ।
भवितव्यं विचार्यान्तः सर्वातिशयशालिना ॥ ९
आत्मज्ञानमशेषाणां सुखदुःखदशादृशाम् ।
मूलकाषकरं तस्माद्भाव्यं तत्रातिशायिना ॥ १०
नाशायापद्गतार्थिन्या दृष्ट्या दृश्यादिदृष्टयः ।
दुःखादृते निराबाधं सुखं किं चिदवाप्यते ॥ ११
अशमः परमं ब्रह्म शमश्च परमं पदम् ।
यद्यप्येवं तथाप्येनं प्रथमं विद्धि शंकरम् ॥ १२
अभिमानं परित्यज्य शममाश्रित्य शाश्वतम् ।
विचार्य प्रज्ञयार्यत्वं कुर्यात्सज्जनसेवनम् ॥ १३
न तपांसि न तीर्थानि न शास्त्राणि जयन्ति च ।
संसारसागरोत्तारे सज्जनासेवनं विना ॥ १४
लोभमोहरुषां यस्य तनुतानुदिनं भवेत् ।
यथाशास्त्रं विहरति स्वकर्मसु सज्जनः ॥ १५
अथात्मविदुषां सङ्गात्तस्य साधोः प्रवर्तते ।
अत्यन्ताभाव एवास्य यथा दृश्यस्य दृश्यते ॥ १६
दृश्यात्यन्ताभावतस्तु परमेवावशिष्यते ।
अन्याभाववशादाशु जीवस्तत्रैव लीयते ॥ १७
नचोत्पन्नं नचैवासीदृश्यं नच भविष्यति ।
वर्तमानेऽपि नैवास्ति परमेवास्त्यवेधितम् ॥ १८
एवं युक्तिसहस्रेण दर्शितं दृश्यतेऽपि च ।
सर्वैरेवानुभूतं च दर्शयिष्यामि चाधुना ॥ १९
तथेदममलं शान्तं त्रिजगत्संविदम्बरम् ।
इदं तत्त्वमतत्त्वादि कुतोऽत्र स्यात्कथं च वा ॥ २०

एवेति कल्पान्तरकथात्वान्न विरोधः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पिष्टसेकाम्बु पिष्टमिश्रितोदकं तदपि रोदनादियत्नप्राप्यत्वाद्दुष्प्रापम् । ईदृशेन दुर्भगेन भाग्यहीनेनाप्युपमन्युना क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तपसा शिवप्रसादादाप्तः प्राप्त इति भारतादौ प्रसिद्धम् ॥६॥ त्रैलोक्यमल्लान् । अतिबलत्वेन ख्यातानिति यावत् । तथाविधानपि विष्ण्वब्जजादिकांस्तृणवदश्नन्ग्रसन् । तथाच भार्गवाख्याने कालवचनं 'संसारावलयो भुक्ताः' इत्यादि । श्वेतेन श्वेताख्येन मुनिना कालो मृत्युः कालितो निर्जितः । इदमपि लैङ्गे प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ सावित्र्या राजकन्यया प्रणयेन भर्तृप्राणानुगमनस्तुत्यादिप्रीणनोपायेन यमं जित्वा वशीकृत्य ऋते सत्यवतः प्राणादन्यं वरं वृणीष्वेति यमवचनस्य स्वस्याः सत्यवतः शतपुत्रोत्पत्तिवरप्रार्थनावचनेन संगमं संबन्धम् । सावित्र्युपाख्यानमपि भारते प्रसिद्धमेव ॥८॥ अतिशयः शास्त्रीयशुभोद्योगातिशयः । तर्हि नानाविधशुभोद्योगेषु दर्शितेषु मादृशेन कुत्रातिशायिना भाव्यं तत्राह—**भवितव्य**मित्यादिना । अधिकारिणा न मूढवत्क्षुद्रफलप्रार्थनया फल्गुना भवितव्यं, किंत्वन्तर्मनसि फलतारतम्यं विचार्य सर्वातिशायिफललाभेन सर्वातिशयशालिना भवितव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वातिशयश्चात्मज्ञानादेव यतस्तदशेषाणां सुखदुःखजन्ममरणादिदशाभ्रान्तिदृष्टीनां मूलोच्छेदकरं तस्मात्तत्रैव शुभोद्योगातिशयशालिना भाव्यमित्यर्थः ॥१०॥ तत्रादौ भोगरागदृष्टीनां विनाशाय तत्तद्विषयदोषदृष्टयोऽन्वेष्टव्या इत्याह—**नाशाये**ति । क्षुत्तृष्णाकामाद्यापद्गतानर्थयति विषयोपहारेणानुगृह्णातीत्यापद्गतार्थिन्या दृष्ट्याः भोगदृष्टेर्नाशाय प्रथमं तद्विरोधिविषयदोषदृष्टयो दृश्या अन्वेष्टव्याः । हिशब्दस्तदावश्यकत्वद्योतनार्थः । ननु तदन्वेषणे विषयत्यागपर्यवसानात्सद्यो दुःखं स्यादिति चेत्तत्राह—**दुःखादि**ति । वैराग्याभ्यासादिदुःखादृते निराबाधं भूमानन्दसुखं चित् किं अवाप्यते । नावाप्यत एवेत्यर्थः । किंचिदिति च्छेदे तु काकुर्बोध्यः ॥११॥ ननु सर्वविषयदुःखत्यागमप्यङ्गीकृत्य वैराग्येण रागादिदोषप्रशमोऽवश्यं संपाद्यः स्याद्यदि प्राप्यं ब्रह्म सशममेव पुरुषार्थः स्यात् । नतु तथा । शमस्यापि सात्त्विकचित्तवृत्तिभेदस्यान्तःकरणधर्मस्याद्वितीये ब्रह्मण्यभावात्सुखैकरसब्रह्मातिरिक्तस्य दृश्यतया परमपुरुषार्थघटकत्वाभावाच्चेत्याशङ्कामर्धाङ्गीकारेण परिहरन् शमस्यावश्यकत्वं दर्शयति—**अशम** इति । सत्यमशमश्चिदात्मैव परमं ब्रह्म तथापि शमोऽपि सनिदानसंसारानर्थनिवृत्तिरूपः परमं पदं परमपुरुषार्थो भवत्येव । यद्यप्येवं द्वयमपि सममिति प्राप्तं तथापि एनं प्रशमं शं भूमानन्दब्रह्मसुखं करोत्यभिव्यनक्तीति शंकरं विद्धि । नह्यनभिव्यक्तसुखस्य पुरुषार्थतेति तदुपयोगितास्याधिकेति भावः ॥ १२ ॥ इदानीं प्रशमोपायमाह—**अभिमान**मिति । शाश्वतं यत्कैवल्यमविचालि आर्यत्वं मोक्षयोग्याभ्यर्हितजन्मादिशालितां स्वस्य विचार्य परिशील्य ॥ १३ ॥ चित्तशुद्ध्यर्थं सेवितानां तपआदीनामपि सज्जनसेवनद्वारैव ज्ञानोपयोगो नान्यथेत्याशयेनाह—**ने**ति । जयन्ति । ज्ञानोत्पत्तये प्रभवन्तीति यावत् ॥ १४ ॥ इदानीं सज्जनलक्षणमाह—**लोभे**ति । यस्य सेवनादिति शेषः ॥ १५ ॥ सदा सज्जनसेवापरायणस्य कदाचिदात्मवित्सङ्गोऽप्यवश्यं भवति येन ज्ञानलाभ इत्याह—**अथे**ति ॥ १६ ॥ तेन तस्य परमपुरुषार्थोऽपि सिद्ध्यतीत्याह—**दृश्ये**ति ॥ १७॥ परमेवावशिष्यते इति यदुक्तं तद्दृश्यात्यन्ताभावोपपादनेन समर्थयति—**नचे**त्यादिना । अवेधितमतोदितं, अपीडितमिति यावत् ॥ १८ ॥ यथोत्पत्त्यादिकं न संभवति तथोत्पत्तिप्रकरणेऽपि युक्तिभिरुपपादितमुपपादयिष्यते चेत्याह—**एव**मिति । यथा सर्वैर्विद्वद्भिरनुभूतं च तथा ते इदं त्रिजगत्संविदम्बरं अधुना दर्शयिष्यामि चेति परेण सहान्वयः ॥ १९ ॥ तदेव दर्शयति—**इदं तत्त्व**मिति । इदं संविदम्बरं तत्त्वं परमार्थरूपम्, अत्र अतत्त्वं माया तदेव आदि मूलकारणं यस्य तद्वियदादि कुतः स्यात् । किं सत उत

१ प्राप्येति पदं क्वचिन्न पठ्यते.

चिच्चमत्कुरुते चारु चञ्चलाऽचञ्चलात्मनि ।
यत्तयैव तदेवेदं जगदित्यवबुध्यते ॥ २१
त्रैलोक्यभूयोनुभवश्चिदादित्यांशुमण्डलम् ।
को वा स्वांशुमतोर्भेदो निर्विकल्पः स कथ्यताम् ॥ २२
स्वाभावतोऽस्याश्चिद्दृष्टेर्यै उन्मेषनिमेषणे ।
जगद्रूपानुभूतेस्तावेतावस्तमयोदयौ ॥ २३
अहमर्थोऽपरिज्ञातः परमार्थाम्बरे मलम् ।
परिज्ञातोऽहमर्थस्तु परमात्माम्बरं भवेत् ॥ २४
अहंभावः परिज्ञातो नाहंभावो भवत्यलम् ।
एकतामम्बुनेवाम्बु याति चिन्नभसात्मना ॥ २५
अहमादिजगद्दृश्यं किल नास्त्येव वस्तुतः ।
अवश्यमेव तत्तस्माच्छिष्यतेऽहंविचारतः ॥ २६
बाध्यते चामलधियामपिशाचे पिशाचधीः ।
शिशूनां तावदाध्वान्तःकरणानां विचारणा ॥ २७
चिज्ज्योत्स्ना यावदेवान्तरहंकारघनावृता ।
विकासयति नो तावत्परमार्थकुमुद्वतीम् ॥ २८
प्रमार्जितेऽहमित्यस्मिन्पदे स्वार्थे स्वयं विना ।
नरकस्वर्गमोक्षादितृष्णायाः कल्पनैव का ॥ २९
हृदि यावदहंभावो वारिदः प्रविजृम्भते ।
तावद्विकासमायाति तृष्णाकुटजमञ्जरी ॥ ३०
आक्रम्य चेतनां नित्यमहंकाराम्बुदे स्थिते ।
जाड्यमेव स्थितिं याति न प्रकाशः कदाचन ॥ ३१
असन्नयमहंकारः स्वयं मिथ्या प्रकल्पितः ।
दुःखायैव न हर्षाय बालसंभ्रमयक्षवत् ॥ ३२
मुधैव कल्पितो मोहमहंभावः प्रयच्छति ।
अनन्तसंसारकरं दामादिष्विव दुर्मतौ ॥ ३३
अयं सोऽहमिति स्फारान्मोहादन्यतरत्तमः ।
अनर्थभूतं संसारे न भूतं न भविष्यति ॥ ३४
यत्किंचिदिदमायाति सुखदुःखमलं भवे ।
तदहंकारचक्रस्य प्रविकारो विजृम्भते ॥ ३५
अहंकाराङ्कुरः कृष्टो हृदयेनावरोपितः ।
सहस्रशाखं दुश्छेदं तस्य संसृतिनाशनम् ॥ ३६
अहंभावोऽङ्कुरो जन्म वृक्षाणामक्षयात्मनाम् ।
ममेदमिति विस्तीर्णास्तेषां शाखाः सहस्रशः ॥ ३७
करटापातविस्फोटा भान्त्यर्था वासनादयः ।
विचार्यचारुरववत्तरङ्गवरपङ्क्तिवत् ॥ ३८
अहंभावनया भाति त्वमहंभाववर्जितः ।
संसारचक्रवहनमात्मनः परिरोधया ॥ ३९

असत उत मायायाः । आद्ययोरविकारत्वान्माययोत्पादे मिथ्यात्वापत्तेरनुत्पत्तिपक्षस्यैव परिशेषात् । एवं कथं वा स्यात् । अच्छिद्रे कूटस्थनित्ये चिदात्मनि छिद्रस्वभावस्य वियतष्टङ्कसहस्रैरप्युत्पादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ यदि नोत्पन्नमेव कथं तर्हि जगदिति सर्वैरवबुध्यते तत्राह—**चिदि**ति । अचञ्चलात्मनि कल्पितचाञ्चल्येन चञ्चला मायाप्रतिबिम्बचिद्यच्चमत्कुरुते जगद्भावमिव कल्पयति तदेव जगदिति तयैवावबुध्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ नन्वियं जगदवबोधचित्सविकल्पा ब्रह्मचिन्निर्विकल्पेति जगद्भेदमपलपितुं प्रवृत्तस्य ते प्रत्युत चित्यपि भेदः प्रसक्त इत्याशङ्क्याह—**त्रैलोक्ये**ति । त्रैलोक्ये यावान्भूयाननुभवः स सर्वोऽपि ब्रह्मचिदादित्यस्यांशुमण्डलं किरणसमूह इव वस्तुतो न भिद्यत इत्यर्थः । स्वस्यांशुमण्डलस्यांशुमतश्च को वा भेदः । विकल्पानां मिथ्यात्वे स त्रैलोक्यभूयोनुभवोऽपि निर्विकल्पक एव कथ्यतामित्यर्थः ॥२२॥ अस्याः सविकल्पायाश्चिद्वृत्तेश्चिदाभासस्य उन्मेषो जगदनुभूतेरुदयो निमेषोऽस्तमय इत्यार्थक्रमप्राबल्यात्पाठव्युत्क्रमेण योज्यम् । अथवास्या निर्विकल्परूपायाश्चिद्वृत्तेश्चरमसाक्षात्कारस्य उन्मेषो जगद्रूपानुभूतेरस्तमयो निमेषोऽनाविर्भावस्तूदय इति पाठक्रमेणैव योज्यम् ॥ २३ ॥ तस्मान्निमेष एव प्रतीचोऽविद्यामल उन्मेषश्च नैर्मल्यलक्षणो मोक्ष इत्याशयेनाह—**अहमर्थ** इति ॥ २४ ॥ नन्वहमर्थोऽहंकारः स कथं परिज्ञातोऽपि परमात्माम्बरं स्यात्तत्राह—**अहमर्थ** इति । यावत्तत्त्वतो न परिज्ञातस्तावदेवाहंकारः सः, परिज्ञाते तु न तथेत्यर्थः ॥२५॥ परिज्ञातो बाध्येत तर्हि किं शिष्यते तदाह—**अवश्यमेवे**ति । तच्चिन्नभः शिष्यते परिशिष्यते । विचारतः कोऽयमहंपदार्थः स्यादिति प्रमाणपूर्वकविचारजन्यज्ञानात् ॥२६॥ अपिशाचे पिशाचधीः अमलधियां प्रौढबुद्धीनां बाध्यते । आध्वान्तःकरणानां ईषन्मार्गप्रवृत्तबुद्धीनां तु शतशो नायं पिशाच इत्युपदिष्टेऽपि विचारणा संशय एव भवति नतु बाध्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यथा बालानां मोहो बोधनिरोधी तद्वत्प्रौढानामभिमानोऽपि तन्निरोधीत्याशयेनाह—**चिज्ज्योत्स्ने**ति ॥ २८ ॥ अहमभिमानापाये भयरागमुमुक्षाहेतुकद्वेषरागगोचरनरकस्वर्गमोक्षतृष्णाप्यपैतीत्याह—**प्रमार्जिते** इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मोहं भ्रमम् । दुर्मतौ अभिमानदूषितान्तःकरणे ॥ ३३ ॥ तत्राप्ययं देहोऽहमिति भ्रमः सर्वानर्थनिदानमित्याह—**अयमि**ति ॥ ३४ ॥ प्रविकारो मुख्यः परिणामस्तदर्थत्वात्परिणामान्तराणाम् ॥ ३५ ॥ येन अहंकारलक्षणो दुर्वृक्षाङ्कुरो हृदयेन विचारपरिष्कृतमनसैव हलेन कृष्टः कर्षणेन मूलशैथिल्यमापादितः सन्नवरोपित उत्खाय निरस्तस्तस्यार्थादात्मक्षेत्रे संसृतिनाशनं ज्ञानसस्यं सहस्रशाखं प्रवृद्धं फलतीति शेषः ॥ ३६ ॥ तदनुच्छेदेऽनर्थमाह—**अहंभाव** इति । अक्षयात्मनां ज्ञानकुठारमन्तरेणानुच्छेद्यस्वभावानाम् ॥३७॥ ज्ञानमात्रोच्छेद्यत्वादतिनिःसाराश्च ते इत्याह—**करटापाते**ति । करटानां काकानामापात ईषत्पतनं तेनापि विस्फुटन्ति विशीर्यन्ते इति करटापातविस्फोटाः । विचार्यो विमृश्यश्चारुः रवो विस्फोटनशब्दो यस्य तथाविधपक्वशाल्मलीफलादिवत् । तरङ्गाणां वरा रम्या याः पङ्क्तयस्तद्वच्चापातभङ्गुराः फल्गव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ वस्तुतस्त्वहंभाववर्जित एवात्मा आत्मनः परिरोधया

१ न्चिद्वृत्तेरिति पाठश्चेत्तर्हि व्याख्यानुकूलः स्यात् ।

अहंभावतमो यावज्जन्मारण्ये विजृम्भते ।
तावदेता विवल्गन्ति चिन्तामत्ताः पिशाचिकाः ४०
अहंकारपिशाचेन गृहीतो यो नराधमः ।
न शास्त्राणि न मन्त्राश्च तस्याभावस्य सिद्धये ॥ ४१

श्रीराम उवाच ।

केनोपायेन भगवन्नहंकारो न वर्धते ।
तं त्वं कथय मे ब्रह्मन्संसारभयशान्तये ॥ ४२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्वात्मनि स्थिते ।
इति भावानुसंधानादहंकारो न वर्धते ॥ ४३
मिथ्येयमिन्द्रजालश्रीः किं मे स्नेहविरागयोः ।
इत्यन्तरानुसंधानादहंकारो न जायते ॥ ४४
नाहमात्मनि नो यस्य दृश्यश्रिय इति स्वयम् ।
शान्तेन व्यवहारेण नाहंकारः प्रवर्धते ॥ ४५
अहं हि जगदित्यन्तर्हेयादेयदृशोः क्षये ।
समतायां प्रसन्नायां नाहंभावः प्रवर्धते ॥ ४६
अहं चिज्जगदित्यन्तर्हेयादेयदृशोः क्षये ।
समतायां प्रसन्नायां नाहंभावः प्रवर्धते ॥ ४७

श्रीराम उवाच ।

किमाकृतिरहंकारः कथं संत्यज्यते प्रभो ।
सशरीरोऽशरीरश्च त्यक्ते तस्मिंश्च किं भवेत् ॥ ४८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

त्रिविधो राघवास्तीह त्वहंकारो जगत्त्रये ।
द्वौ श्रेष्ठावितरस्त्वाज्यः शृणु त्वं कथयामि ते ॥ ४९
अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमच्युतः ।
नान्यदस्तीति परमा विज्ञेया सा ह्यहंकृतिः ॥ ५०
मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ।
सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं वालाग्रशतकल्पितः ॥ ५१
इति या संविदेषासौ द्वितीयाहंकृतिः शुभा ।
मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ ५२
अहंकाराभिधा या सा कल्प्यते ननु वास्तवी ।
पाणिपादादिमात्रोऽयमहमित्येष निश्चयः ॥ ५३
अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौकिकस्तुच्छ एव सः ।
वर्ज्य एव दुरात्मासौ शत्रुरेव परः स्मृतः ॥ ५४
अनेनाभिहतो जन्तुर्न भूयः परिरोहति ।
रिपुणानेन बलिना विविधाधिप्रदायिना ॥ ५५
कष्टीकृतमतिर्लोकः संकटेष्वेव मज्जति ।
अनया दुरहंकृत्या भावात्संसक्तया चिरम् ॥ ५६
शिष्टाहंकारवाञ्जन्तुर्भगवान्याति मुक्तताम् ।
लोकाहंकारवद्दोषवपुरस्मिन्निरूपणः ॥ ५७

तिरोधाय्याहंभावनया स्वयमेव संसारचक्रे वहनं भ्रमणमिव भातीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ चिन्तालक्षणा मत्ताः पिशाचिका विवल्गन्ति विधावन्ति ॥ ४० ॥ तस्याहंकारपिशाचस्याभावस्य निवृत्तेः सिद्धये प्रभवन्तीति शेषः ॥ ४१ ॥ तं उपायम् ॥ ४२ ॥ इति उक्तप्रकारस्य भावस्य स्वात्मस्वभावस्यानुसंधानात् सदा स्मरणात्स्वात्मनि चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्थिते सति अहंकारो न वर्धते ॥ ४३ ॥ स्नेहविरागयोः रागद्वेषाभ्यां किं, न किंचित्प्रयोजनमित्यन्तर्मनस्यनुसंधानात् ॥ ४४ ॥ यस्य पुंस आत्मनि नाहं अहंकारो नास्ति दृश्यश्रियश्च नो सन्ति इति स्थित्या स्वयमेव शान्तेन ॥ ४५ ॥ अन्तरहमिति बहिर्जगदिति हेयादेयव्यवहारनिमित्तयोर्दृशोः क्षये सति समतायामवैषम्यलक्षणायां प्रसन्नायाम् ॥ ४६ ॥ अहं द्रष्टा, चिद्दर्शनं, जगद्दृश्यं, इति त्रिपुटीप्रत्यये तत्रापीदं हेयं शत्रुभूतमिदमादेयं मित्रभूतमिति दृशोः क्षये समतायां सर्वात्मतालक्षणायाम् ॥ ४७ ॥ सशरीरो जाग्रदहंकारः । अशरीरः स्वाप्नमानोरथिकाहंकारश्च । अथवा सशरीरो देहमात्राहंभावलक्षणः । अशरीरो देहव्यतिरिक्तबुद्धिमात्रोपाधिकाहंभावलक्षणः सर्वाहंभावलक्षणश्चेत्यर्थः । कथं केनोपायेन संत्यज्यते ॥ ४८ ॥ अशास्त्रीयस्याहंकारस्य त्याजनार्थं शास्त्रीयौ द्वावहंकारौ विहितौ सूक्ष्मात्मविषयः सार्वात्म्यविषयश्च तयोस्तत्त्वदर्शनाप्रतिकूलत्वात्सांप्रतिकत्वेन सुत्यजत्वादपरिच्छिन्नात्मदर्शनद्वारत्वाच्च श्रेष्ठता । इतरस्य देहमात्राहंभावरूपस्यानर्थरूपत्वात्त्याज्यता चेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ अहं सर्वमिदं विश्वमिति कार्यब्रह्मविषया परमात्माहमच्युत इति कारणविषया तत्पदवाच्यार्थलक्ष्यार्थविषया वा । अन्यदनहंभूतं जगति नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥ जीवन्मुक्तस्य चतुर्थपञ्चमभूमिकास्थस्य । यद्यपीयमभ्यासदशापन्नस्यापि भवति तथापि जीवन्मुक्तेषु पक्वेति भावः । वालाग्रस्य केशाग्रभागस्य शततमभाग इति कल्पितः । शोधनेन निरवयवः समर्थित इति यावत् । स्थौल्यविरहे बुद्धिसौक्ष्म्योपाधिकसौक्ष्म्यकाष्ठायां वाऽयं दृष्टान्तो नत्वणुपरिमाणत्वे । तस्यावैदिकत्वात् । 'स चानन्त्याय कल्पत' इति श्रुतिविरोधाच्चेति बोध्यम् ॥ ५१ ॥ अतएवाह—**जीवन्मुक्तस्ये**ति । षष्ठभूमिकास्थस्येत्याशयः ॥ ५२ ॥ ये तु सप्तमभूमिकारूढास्तेषु जीवनान्यथानुपपत्त्या या कल्प्यते ननु वास्तवी सा कल्पना । कल्पयित्रा वेदित्रा वा प्रत्यक्षमननुभवात् । अतोऽत्यन्तासत्त्वादहंकार इति नाममात्रपरिशेषादहंकाराभिधामात्रमित्याह—**अहंकाराभिधे**ति । तृतीयं दर्शयति—**पाणिपादादी**ति । अयं देह एवाहमित्येष निश्चयो मिथ्याभिमानः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ न परिरोहति नापरिच्छिन्नस्वभावेनाविर्भवति । आधिग्रहणं प्राधान्याद्दुःखमात्रोपलक्षणम् ॥ ५५ ॥ भावात्स्वभावादेव चिरमनादिकालादारभ्य संसक्तया कष्टीकृतमतिर्दुर्वासनाप्रचयदुष्प्रवृत्त्याद्यापादनेन पीडितचित्तः ॥ ५६ ॥ केन तर्हि तस्माज्जन्तुर्मुच्यते तदाह—**शिष्टे**ति । शिष्टौ प्रागुक्तौ यौ शुद्धाहंकारौ तद्वान्सन् दोषान्ममताप्रयुक्तरागादीन्वपति सर्वतश्छिनत्तीति दोषवपुः सन् अस्मिन्सर्वात्मभावाहंकारेऽपि लोकप्रसिद्धदेहात्मभावाहंकारवन्नि[illegible] निरूपणो दृष्टीभूतः सन्

---

१ प्रपन्नायां इत्युभयत्र पाठः क्वचित्.

२ कन्दः संसारः

न देहोऽस्मीति निर्णीय वर्जनं महतां मतम् ।
प्रथमं द्वावहंकारावङ्गीकृत्यान्त्यलौकिकौ ॥ ५८
प्रथमं द्वावहंकारावङ्गीकृत्यान्त्यलौकिकौ ।
तृतीयाहंकृतिस्त्याज्या लौकिकी दुःखदायिनी ॥ ५९
अनया दुरहंकृत्या दामव्यालकटाः किल ।
तां दशां समनुप्राप्ता या कथास्वपि खेददा ॥ ६०

श्रीराम उवाच ।

तृतीयां लौकिकीमेतां त्यक्त्वा चित्तादहंकृतिम् ।
किंभावः पुरुषो ब्रह्मन्प्राप्नुयादात्मनो हितम् ॥ ६१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एषा तावत्परित्याज्या त्यक्त्वैतां दुःखदायिनीम् ।
यथा यथा पुमांस्तिष्ठेत्परमेति तथा तथा ॥ ६२
अहंकारदशावेते पूर्वोक्ते भावयन्यदि ।
तिष्ठेदुपैति परमं तत्पदं पुरुषोऽनघ ॥ ६३
अथ ते अपि संत्यज्य सर्वाहंकृतिवर्जितः ।
संतिष्ठेत तथात्युच्चैः पदमेवाधिरोहति ॥ ६४
सर्वदा सर्वयत्नेन लौकिकी दुरहंकृतिः ।
परमानन्दबोधाय वर्जनीयाऽनया धिया ॥ ६५
शरीरास्थामयापुण्यदुरहंकारवर्जनम् ।
अत्यन्तपरमं श्रेय एतदेव परं पदम् ॥ ६६
भावादहंकृतिं त्यक्त्वा स्थूलामेतां हि लौकिकीम् ।
तिष्ठन्व्यवहरन्वापि न नरः प्रपतत्यधः ॥ ६७
संशान्ताहंकृतेर्जन्तोर्भोगा रोगा महामते ।
न स्वदन्ते सुतृप्तस्य यथा प्रतिविषा रसाः ॥ ६८
भोगेष्वस्वदमानेषु पुंसः श्रेयः पुरो गतम् ।
क्षीणेऽन्धकारे किं नाम मनसोऽन्यत्प्रवर्तते ॥ ६९
अहंकारानुसंधानवर्जनादेव राघव ।
पौरुषेण प्रयत्नाच्च तीर्यते भवसागरः ॥ ७०

नाहं न तेन मम किंचिदपीति मत्वा
सर्वं च मे सकलमप्यहमेव चेति ।
लब्धास्पदं मनसि संविदमेवमीड्यां
नीत्वा स्थितिं परमुपैति पदं महात्मा ॥ ७१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्यानेऽहंकारविचारो नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि दामादिषु गतेष्वथ ।
यद्वृत्तं शम्बरस्यैव नगरे नगसंनिभे ॥ १
तथा गगनविभ्रष्टे समस्ते ध्वस्तसंस्थितौ ।
विनष्टे शम्बरानीके शरदीवाब्दमण्डले ॥ २

भगवान् हिरण्यगर्भ ईश्वरो वा स्वयमेव भावनया संपन्नो देहाहंभावाहंकारमुक्ततां यातीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ अयमेव प्रकारोऽन्येषां ब्रह्मनिष्ठानां संमत इत्याह—**न देह** इति । अन्त्यो देहात्मभावाहंकार इव लौकिकौ निरूढतमौ आद्यौ द्वावहंकारौ प्रथममङ्गीकृत्य न देहोऽस्मीति विचारतोऽपि निर्णीय तदहंकारवर्जनं कार्यमिति महतां पूर्वेषामपि मतमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ उक्तमेवार्थं पुनरनूद्योपसंहरति—**प्रथम**मिति ॥ ५९ ॥ तत्रोक्तोपाख्यानमपि निदर्शनमित्याह—**अनये**ति ॥ ६० ॥ प्रश्नद्वये समाहिते रामस्तृतीयं प्रश्नमर्थात्तृतीयाहंकारनिवृत्तिफलप्रश्नतया पर्यवसन्नमध्यवस्यंस्तादृशपुरुषस्थितिप्रकारभेदान्पृच्छति-**तृतीया**मिति । के भावाः स्थितिप्रकारा यस्य स किंभावः ॥ ६१ ॥ यथा यथा सर्वाहंभावेन शुद्धाहंभावेन श्रवणगुरुशुश्रूषादिपरतया सप्तभूमिकाभेदेषु वा येन येन प्रकारेण स्थातुं शक्नोति तथा तथा स्वरूपसुखाभिव्यक्त्युत्कर्षलाभात्परमेतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ तदेव प्रपञ्चयति—**अहंकारे**त्यादिना । पूर्वोक्ते आद्ये द्वे ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ शतकृत्वोऽपि पथ्यं वक्तव्यमिति न्यायात्पुनर्देहात्मभावनात्यागगुणान्कीर्तयंस्तदावश्यकत्वं दर्शयति—**सर्वदे**त्यादिना ॥ ६५ ॥ शरीरास्थामयः अपुण्यः पापरूपो यो दुरहंकारस्तस्य वर्जनम् ॥ ६६ ॥ भावनं भावो विचारस्तस्मात् ॥ ६७ ॥ प्रतिपन्नविषाः प्रतिविषाः । विषसंपृक्ता इति यावत् ॥ ६८ ॥ प्रतिबन्धनिरासात्पुरोगतमिव भवतीति शेषः । मनसः अन्धकारे अन्धकारवदग्रहणान्यथाग्रहणनिमित्तेऽहंकारे क्षीणे सत्यन्यत्किं प्रतिबन्धकं प्रवर्तते येन श्रेयःप्राप्तिविघातः स्यात् । न किंचिदित्यर्थः ॥ ६९ ॥ पौरुषेण धैर्येण श्रवणादिप्रयत्नाच्च ॥ ७० ॥ प्रथमं सकलमप्यहमेव तेन सर्वं च मे इति मत्वा तेन देहादि नाहं तत्संबन्धि च किंचिदपि मम न इति मत्वा तेन सर्वप्रतिबन्धक्षयान्मनसि लब्धास्पदं यथा स्यात्तथा ईड्यां पूज्यां एवं प्राग्विस्तरोक्तप्रकारां शुद्धात्मसंविदं नीत्वा प्रापय्य क्रमेण सप्तभूमिकास्थितिं प्राप्य महाननपरिच्छिन्न आत्मा स्वयं सन् परं पदं विदेहकैवल्यमुपैति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे अहंकारविचारो नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

भीमभासदृढैः कृत्तैर्देवैरभ्यर्थितो हरिः ।
शम्बरं निजघानात्र ते च मुक्ता विवासनाः ॥ १ ॥

ज्ञानविवेकयोरभावे संपन्नमपि निर्वासनत्वं दुरभ्यासेन विहन्यते । तयोर्दार्ढ्ये तु 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुत्युक्तदिशा न देवैरपि पुनर्बन्धः कर्तुं शक्य इत्यर्थे भीमभासदृढन्यायं निदर्शयितुमुपक्रमते—**अत्रे**त्यादिना । अत्र भावादहंकृतिं त्यक्त्वेत्यादिवर्णितेऽर्थे । नगसंनिभे संपदा मेरुसदृशे ॥ १ ॥ तथा वर्णितप्रकारेण । गगनाद्विभ्रष्टे अधःपतिते सति । ध्वस्तसंस्थितौ भिन्नमर्यादे ॥ २ ॥

देवनिर्जितसैन्योऽसौ नीत्वा कतिपयाः समाः ।
पुनर्देववधोद्युक्तश्चिन्तयामास दानवः ॥ ३
दामादयस्तु रचिता ये मया माययाऽसुराः ।
मौर्ख्यात्तैर्भाविता युद्धे मिथ्यैव दुरहंकृतिः ॥ ४
इदानीं संसृजाम्यन्यान्दानवान्माययोदितान् ।
तानप्यध्यात्मशास्त्रज्ञान्सविवेकान्करोम्यहम् ॥ ५
ततस्तत्त्वपरिज्ञानान्मिथ्याभावनयोज्झिताः ।
नाहंकारं प्रयास्यन्ति विजेष्यन्ति च तान्सुरान् ॥ ६
इति संचिन्त्य दैत्येन्द्रस्तादृशान्दानवान्धिया ।
माययोत्पादयामास बुद्बुदानिव वारिधिः ॥ ७
सर्वज्ञा वेद्यवेत्तारो वीतरागा गतैनसः ।
यथाप्राप्तैककर्तारो भावितात्मान उत्तमाः ॥ ८
भीमो भासो दृढ इति नामभिः परिलाञ्छिताः ।
जगत्तृणमिवाशेषं पश्यन्तः पावनाशयाः ॥ ९
ते दैत्या भुवनं प्राप्य च्छादयामासुरम्बरम् ।
गर्जन्तो हेतितडितः प्रावृषीव पयोधराः ॥ १०
अयुध्यन्त समं देवैरपि वर्षगणान्बहून् ।
विवेकवशतो जग्मुर्नाहंकारं कदाचन ॥ ११
तेषां यावदुदेत्यन्तर्ममेदमिति वासना ।
तावत्कोऽयमहं चेति विचाराद्यात्यसत्यताम् ॥ १२
असच्छरीरं विबुधाः कोऽसावहमिति स्थितिः ।
विचारादित्थमेतेषां प्रोदगुर्न भयादयः ॥ १३
असच्छरीरं नास्तीदं चिच्छुद्धैवात्मनि स्थिता ।
अहंनाम न चान्योऽस्ति निश्चित्यैवासुरा ययुः ॥ १४
ततस्तैर्निरहंकारैर्जरामरणनिर्भयैः ।
प्राप्तार्थकारिभिर्धीरैर्वर्तमानानुसारिभिः ॥ १५
असक्तबुद्धिभिर्नित्यं हतान्यैरप्यहन्तृभिः ।
वासनाजालनिर्मुक्तैः कृतकार्यैरकर्तृभिः ॥ १६
प्रभोः कार्यमिदं कार्यमिति संगरतत्परैः ।
वीतरागैर्गतद्वेषैः सर्वदा समदृष्टिभिः ॥ १७
सा दैवी दानवैः सेना भीमभासदृढादिभिः ।
हता भुक्ता हता लुष्टा स्वान्नश्रीरिव भोक्तृभिः ॥ १८
भीमभासदृढक्षुण्णा जाता गीर्वाणवाहिनी ।
परिदुद्राव वेगेन गङ्गेव हिमवच्च्युता ॥ १९
सा सुरानीकिनी देवं क्षीरोदार्णवशायिनम् ।
जगाम शरणं शैलं वातार्तेवाब्दमालिका ॥ २०
हरिराश्वासयामास तां भीतां देववाहिनीम् ।
भुजङ्गाभिवृतामेकां रमणीमिव नायकः ॥ २१
अथ क्षीरोदकुहरे तावत्सा सुरवाहिनी ।
उवास यावद्भगवांस्तन्निरासार्थमुद्ययौ ॥ २२
बभूव दारुणं युद्धं शौरिशम्बरयोस्ततः ।
अकाल इव कल्पान्ते समुड्डीनकुलाचलम् ॥ २३
शशाम समरे तस्मिन्दैत्यः सबलवाहनः ।
नारायणहतो यातः शम्बरो वैष्णवीं पुरीम् ॥ २४
भीमभासदृढास्ते तु तस्मिन्विषमसंगरे ।
विष्णुनैव शमं नीताः पवनेनेव दीपिकाः ॥ २५
ते हि निर्वासना एव यदा शान्तिमुपागताः ।
न तदैषां गतिर्ज्ञाता दीपानामिव शाम्यताम् ॥ २६
तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः ।
राम निर्वासनीभावमाहरस्व विवेकतः ॥ २७
सम्यगालोकनात्सत्याद्वासना प्रविलीयते ।
वासनाविलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥ २८

असौ दानवः शम्बरः ॥ ३ ॥ चिन्ताप्रकारमेवाह—**दामादय** इत्यादिना ॥ ४ ॥ तानध्यात्मशास्त्रज्ञान् सविवेकानपि करोमीत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वरप्राप्तिविद्याबलवशीकृताविद्यालक्षणया मायया ॥ ७ ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात्सर्वज्ञाः । वेद्यात्मतत्त्ववेत्तृत्वादेव वीतरागादिविशेषणाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ भुवनमूर्ध्वभुवनम् । हेतितडित इत्युपमानपक्षे इवार्थगर्भो बहुव्रीहिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ येभ्यो भेतव्यं यदर्थे च तदुभयं मिथ्येति विचाराद्भयाद्यनुदय इत्याह—**असदि**ति । शरीरं विबुधाश्च असत् । 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इत्येकशेषैकवद्भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ हता अन्ये यैस्तथाविधैरपि हन्तृत्वाभिमानाभावादहन्तृभिः ॥ १६ ॥ तर्हि तेषां कुतः संगरे प्रवृत्तिस्तत्राह—**प्रभो**रिति । प्रभोः शम्बरस्य दशा इदं कार्यम् । तस्याज्ञत्वादित्यर्थः । अथवा सेवकीभूतैः सदसद्वा प्रभोः कार्यमवश्यं कार्यमिति नियतिरिति हेतोः संगरतत्परैर्नतु फलाभिलाषयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ भुक्ता जवेन वशीकृत्य सेवादिनोपभुक्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुराणां अनीकिनी सेना ॥ २० ॥ भुजङ्गैर्विटैर्बलादुपभोगायाभिवृताम् । भीतामित्यस्या अपि विशेषणम् । नायको भर्ता ॥ २१ ॥ क्षीरोदस्य कुहरे श्वेतद्वीपे । तावत् यावच्छम्बरस्यायुःक्षयस्तावत् । तस्य शम्बरस्य निरासो वधस्तदर्थम् ॥ २२ ॥ कल्पान्त इव अकालेऽपि समुड्डीनकुलाचलं युद्धम् ॥ २३ ॥ शशाम । मृत इति यावत् । वैष्णवीं पुरीं यातः । 'ये ये हताश्चक्रधरेण दैत्यास्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन । ते ते गता विष्णुपुरं नरेन्द्र क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥' इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ २४ ॥ शमं विदेहकैवल्यम् ॥ २५ ॥ तेषामपि शम्बरवत्प्रसक्तां देशान्तरगतिं प्रतिषेधति—**ते ही**ति । वासना हि गतिकारणम् । 'तदेष सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य' इति श्रुतेः । निर्वासनत्वात्तेषां गत्यभावादेव गतिर्न ज्ञातेत्यर्थः ॥ २६ ॥ उक्तां कथां प्रकृते योजयन्नुपसंहरति—**तस्मादि**ति । आहरस्व आनय । अवश्यं संपादयेति यावत् ॥ २७ ॥ तदाहरणे क उपायस्तमाह—**सम्यगि**ति । सत्याद्यथाभूतार्थगोचरात्सम्यगालोकनाद्ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवच्चिरविचारप्रणिधानजनितसाक्षात्कारा-

न सत्यं किंचिदेवेह सद्भावो भावयत्यलम् ।
नास्त्येव भावना तस्मादित्येतत्सम्यगीक्षणम् ॥ २९
आत्मैवेदं जगत्सर्वं कः किं भावयतु क्व वा ।
भावना नाम नास्त्येव तदेतत्सम्यगीक्षणम् ॥ ३०
वासनाचित्तनामानौ शब्दावर्थसमन्वितौ ।
सत्यावलोकनाद्यत्र विलीनौ तत्परं पदम् ॥ ३१
वासनावलितं चित्तमिह स्थितिमुपागतम् ।
तदेव तद्विनिर्मुक्तं विमुक्तमिति कथ्यते ॥ ३२
नानाघटपटाकारैश्चेतःस्थितिमुपागतम् ।
तदेवाशु शमं नेयं मिथ्यायक्ष इवोत्थितः ॥ ३३
दामव्यालकटाकारैश्चेतः परिणतं यथा ।
भीमभासदृढन्यायो राघवास्त्वचलस्तव ॥ ३४
दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।
एतद्राम पुरा प्रोक्तं पित्रा कमलजेन मे ॥ ३५
भवते यन्मया प्रोक्तं शिष्यायात्यन्तधीमते ।
दामव्यालकटन्यायस्तस्मान्मा तेऽस्तु राघव ।
भीमभासदृढन्यायो नित्यमस्तु तवानघ ॥ ३६

अविरलसुखदुःखसंकटेयं
भवपदवी भवतापनोपयाता ।
व्यवहरणवतो विभूतियातौ
सततमसक्ततयैव नश्यतीति ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्यानसमाप्तिर्नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
जयन्ति ते महाशूराः साधवो यैर्विनिर्जितम् ।
अविद्यामेदुरोल्लासैः स्वमनो विषयोन्मुखम् ॥ १
संसारस्यास्य दुःखस्य सर्वोपद्रवदायिनः ।
उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥ २
श्रूयतां ज्ञानसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
भोगेच्छामात्रको बन्धस्तत्त्यागो मोक्ष उच्यते ॥ ३
किमन्यैः शास्त्रसंदर्भैः क्रियतामिदमेव तु ।
यद्यत्स्वादिह तत्सर्वं दृश्यतां विषवह्निवत् ॥ ४
विषमा विषयाभोगाः प्रविचार्य पुनःपुनः ।
उपरिष्टात्परित्यज्य सेव्यमानाः सुखावहाः ॥ ५
दोषान्प्रसवति स्फारान्वासनावलिता मतिः ।
कीर्णकण्टकबीजा भूः कण्टकप्रसरं यथा ॥ ६
अलग्नवासनाजाला मतिः प्रसरवर्जिता ।
अदृष्टरागद्वेषा या शममेति शनैः परम् ॥ ७
शुभाशुभानसद्ग्लानीन्प्रसूते सुगुणान्सदा ।

दित्यर्थः । चेतो मनः । शमं नाशम् ॥ २८ ॥ सम्यगालोकनप्रकारमिदानीं दर्शयति—**न सत्य**मिति । अलं पूर्णः सद्भावः परमार्थसत्यश्चिदात्मा यदिदं दृश्यं भावयति तत्किंचिदपि न सत्यम् । तस्मात्तस्य दृश्यस्य भावना दर्शनमपि दृश्यविशेषिताकारा नास्त्येव इति एतत्स्वप्रकाशचिन्मात्रपरिशेषदर्शनमेव सम्यगीक्षणमित्यर्थः ॥ २९ ॥ कः किं भावयत्विति त्रिपुटीनिषेधः । क्वेत्याधारनिषेधः । भावनेति तत्संस्कारनिषेधः ॥ ३० ॥ वासना चित्तमितिशब्दावपि राहोः शिर इतिवद्वैकल्पिकभेदकल्पनात्तन्नामानौ ॥ ३१ ॥ विमुक्तं जीवन्मुक्तम् । विदेहकैवल्ये चित्तस्याभावात् ॥ ३२ ॥ मिथ्यायक्षो बालवेताल इव ॥ ३३ ॥ 'देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते' इति न्यायाद्दामव्यालकटदेहात्मभावनया यथा तेषां चेतः परिणतं तथैव ब्रह्मात्मभावनया भीमभासदृढन्यायस्तवाचलोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ स्वोक्तार्थे सादरग्रहणसिद्धये पितृप्रसादलब्धतां दर्शयन्पुनः स्नेहातिशयात्तमेवार्थं स्थिरयन्नुपदिशति—**दामे**त्यादिना ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ इति उक्तप्रकारेण भीमभासदृढन्यायेन व्यवहरणवतस्तव सर्वव्यवहारविषयेष्वसक्ततयैव विभूतेस्तत्त्वबोधपरिपाकलक्षणस्यैश्वर्यस्य यातौ प्राप्तौ सत्यां अविरलसुखदुःखसंकटा भवेषु जन्मपरम्परासु तापनाय त्रिविधतापभोगायोपयाता भवपदवी मूलोच्छेदेन नश्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्यानसमाप्तिर्नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

इह चित्तशमोपायो भोगेच्छात्याग उच्यते ।
सत्संगमविवेकात्मबोधरूढसमाधियुक् ॥ १ ॥

तत्र मनोनिग्रह एव मुख्योपायोऽन्ये तदर्था इत्याशयेन तमेव प्रथमं प्रशंसन्प्रस्तौति—**जयन्ती**ति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ मनोनिग्रहोपायेषु भोगेच्छात्यागो मुख्य इत्याह—**श्रूयता**मिति ॥ ३ ॥ तस्मिंश्च विषयेषु दोषदर्शनाद्बीभत्सा उपाया इत्याशयेनाह—**किमन्यै**रिति ॥ ४ ॥ तत्राविचार्य सहसा विषयत्यागो दुःखद एव विचार्य गुरुशास्त्रोक्तक्रमेण त्यागस्त्वापातकटुकोऽप्युदर्के महासुख इत्याह—**विषमा** इति । विषयाणामभोगास्त्यागा विषमाः । विनाविचारमिति शेषः । पुनःपुनः प्रविचार्य सहनाभ्यासादुपरिष्टात्क्रमेण भोगवासनाः परित्यज्य सेव्यमानास्तु परिपाके सुखावहा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ भोगवासनासु सतीषु का हानिस्तत्राह—**दोषा**निति । दोषान् रागादीन् प्रसवति पुनःपुनर्विषयस्मारणेनोत्पादयति । कीर्णानि कण्टकद्रुमबीजानि यस्याम् ॥ ६ ॥ अतो या मतिरलग्नवासनाजाला अतएवादृष्टरागद्वेषा अतएव प्रसरश्चाञ्चल्यं तद्वर्जिता सती सा शनैः शममेतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ शुभा मतिः असती अविद्यमाना ग्लानि-

फलदानङ्कुरान्काले श्रेष्ठबीजवतीव भूः ॥ ८
शुभभावानुसंधानात्प्रसन्ने मनसि स्थिते ।
शनैः शनैः प्रशान्ते च मिथ्याज्ञानघनाम्बुदे ॥ ९
वृद्धिं याते च सौजन्ये यक्षे शुक्ल इवोडुपे ।
विवेके प्रसृते पुण्ये नभसीवार्कतेजसि ॥ १०
धृतावन्तर्विवृद्धायां मुक्तायामिव कीचके ।
स्थितावन्तः कृतार्थायां मधाविव निशाकरे ॥ ११
फलिते शीतलच्छाये सत्सङ्गसफलद्रुमे ।
स्रवत्यानन्दसुरसे समाधिसरलद्रुमे ॥ १२
मनो भवति निर्द्वन्द्वं निष्कामं निरुपद्रवम् ।
प्रशान्तचापलानर्थशोकमोहभयामयम् ॥ १३
क्षीणशास्त्रार्थसंदेहं विगताशेषकौतुकम् ।
निरस्तकल्पनाजालं मोहमुक्तमलेपकम् ॥ १४
निरीहं निरुपाक्रोशं निरपेक्षं निराधिकम् ।
संशान्तशोकनीहारमसक्तं ग्रन्थिवर्जितम् ॥ १५

संदेहोग्रसुतं साग्रं सतृष्णादारपञ्जरम् ।
नाशयित्वा स्वमात्मानं साधयत्यर्थमैश्वरम् ॥ १६
आत्मपीवरताहेतून्विकल्पांश्चायमुज्झति ।
संस्मृत्य प्रभुतामेषु जहाति तृणवत्तनुम् ॥ १७
मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ।
ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य विवर्धते ॥ १८
मनोमात्रं जगच्चक्रं मनः पर्वतमण्डलम् ।
मनो व्योम मनो देवो मनो मित्रं मनो रिपुः ॥ १९
विकल्पकलुषा या स्याच्चित्तत्त्वस्यात्मविस्मृतिः ।
मन इत्युच्यते सेयं वासना भवभागिनी ॥ २०
चेत्यानुपातकलितचिन्मात्रे तिष्ठताभिधम् ।
मनाग्विकल्पकलुषं चित्तत्त्वं जीव उच्यते ॥ २१
चेत्यप्रपतितं रूढसंज्ञमज्ञत्वमागतम् ।
तदेवाधिकनिःसारं कल्प्यतेऽन्तर्मनस्तया ॥ २२
नात्मा संसारिपुरुषो न शरीरं न शोणितम् ।

दुःखं येभ्यस्तथाविधान्सुगुणान् शान्तिदान्त्यादिसद्गुणयुक्तान् शुभानेव ज्ञानसमाधिविश्रान्तिलक्षणान्मोक्षफलदानङ्कुरान्सूते । यथा शाल्यादि श्रेष्ठबीजवती भूमिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ दयादाक्षिण्यक्षमादिशुभभावाभ्यासमारभ्य समाधिपर्यन्तानि मनोविश्रान्तिसाधनानि क्रमेणाह—**शुभे**त्यादिना । सर्वेषां भावलक्षणसप्तम्यन्तानां मनो भवति निर्द्वन्द्वमित्यत्रान्वयः ॥ ९ ॥ उडुपे चन्द्रे ॥ १० ॥ धृतौ इन्द्रियनिग्रहधैर्ये । कीचके वेणौ । 'करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्यादिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥' इत्यष्टसु मुक्ताप्रकारेषु[1] वेणूनामपि रत्नशास्त्रे परिगणितत्वात् । अन्तर्हृदि मनसि स्थितौ आत्मसौख्यलाभेन कृतार्थायाम् ॥ ११ ॥ सत्सङ्गो गुर्वादिसमागमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ कौतुकं विचित्रविषयदर्शनोत्कण्ठा ॥ १४ ॥ कामो[2] बीजावस्था । अपेक्षा प्रवृत्त्युन्मुखावस्था । ईहा प्रवृत्त्यवस्थेति भेदान्न पौनरुक्त्यम् । ग्रन्थिभिरासङ्गैर्वर्जितं भवतीति सर्वत्रानुकृष्यते ॥ १५ ॥ एवंभूतं मनः किं करोति तदाह—**संदेहे**ति । क आत्मा कीदृशो वा कैः साधनैर्वा लभ्यः कर्मभिर्ज्ञानेन वा कीदृशं वा ज्ञानं साधनानि च तस्य कानि स्युर्नानावादिभिरन्यथान्यथा निरूपणादित्यादिबहुविधसंदेहा एव उग्राः सुता दुष्पुत्रा यस्य तथाविधम् । अग्रैः शाखाग्रायैर्नानामनोरथारम्भैः सहितम् । तृष्णालक्षणा ये दाराः पञ्जरं स्थूलशरीरं च तत्सहितं आत्मानं स्वं मनःस्वरूपं नाशयित्वा स्वस्येश्वरो यः प्रत्यगात्मा तत्संबन्धिनमर्थं जीवन्मुक्तिलक्षणं परमपुरुषार्थं साधयतीत्यर्थः ॥१६॥ मनः केन क्रमेण स्वात्मानं नाशयति तमाह—**आत्मे**ति । प्रथममात्मनः स्वस्य पीवरता पुष्टिस्तद्धेतूनरिमित्रसाध्वसाध्वादिविकल्पानुज्झति । कथम् । एषु विकल्पेषु स्वस्य उत्पादन इव निग्रहेऽपि प्रभुतां समर्थतां संस्मृत्य विचिन्त्येत्यर्थः । ततस्तनुं देहाकारं स्वीयं कल्पितरूपं तृणवज्जहाति । यावदेव हि देहाहंभावेन वासितं मनो देहाकारं भवति तावदेव देहानुकूलप्रतिकूलविषयेषु रागद्वेषातिप्रभवैर्विकल्पसहस्रैर्वर्धते तस्मिंस्तु क्षीणे क्षीयत इति भावः ॥१७॥ ननु स्वनाशस्याभ्युदयत्वाभावात्प्रत्युतानर्थरूपत्वात्तत्र मनः कथं प्रवर्ततां तत्राह—**मनस** इति । अयं भावः—नहि मनः स्वातन्त्र्येणाभ्युदयमिच्छति किंत्वात्मभूतत्वात् आत्मभूतस्य च मनोभावोऽनर्थस्तन्नाशस्तु सर्वानर्थप्रहाणरूपत्वान्निरतिशयानन्दस्वरूपपरिशेषाच्चाभ्युदय एवेति । प्रत्यगात्मनस्तु स्वरूपलाभान्महोदयत्वं निर्विवादमेवेत्याशयेनाह—**मनोनाश** इति । तर्हि देहाहंकारत्यागमात्रं कार्यं किं ब्रह्मात्मताज्ञानेन तत्राह—**ज्ञमन** इति । ज्ञस्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञस्य । **अज्ञस्ये**ति । अज्ञानरूपे मलेऽनुच्छिन्ने मनो भूयः प्ररोहत्येवेति भावः ॥ १८ ॥ प्ररोहतां का हानिस्तत्राह—**मनोमात्र**मिति । जगदनर्थप्राप्तिरेव हानिरिति भावः ॥ १९ ॥ तर्हि तस्य मनसः किं स्वरूपं यदवश्योच्छेद्यं तदाह—**विकल्पे**ति । आत्माप्रतिसंधाननिमित्तनानाविकल्पवासना एव तत्स्वरूपमित्यर्थः ॥२०॥ अस्त्वेवंविधं मनस्तेन बध्यो जीवः कस्तमाह—**चेत्ये**ति । मनसि चेत्यस्य विषयस्य योऽनुपातो वासनात्मना प्रवेशस्तेन कलिते परिच्छिन्ने चिन्मात्रे । तिष्ठतीति तिष्ठस्तद्भावस्तिष्ठता । व्यत्ययेन कर्तरि शः । स्थितिरित्यभिधाशब्दव्यवहारयोग्यता यस्मिंस्तथाविधं मनाग्विकल्पवासनाकलुषं ब्रह्म तदेव जीव इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यतश्चेत्ये प्रपतितं तत्रैव चिराभ्यासाद्रूढा संज्ञा आत्मत्वाभिमानो यस्य तथाविधं यदज्ञत्वं स्वरूपविस्मरणमागतं यज्जीवरूपं तदेव विकल्पसहस्रैर्मोमुह्यमानतया सारभूतसुखस्वभावतापहाराद्यदा अधिकनिःसारं भवति तदा जीवोपकरणमनस्तया भेदेन कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं जीवतदुपाधी प्रदर्श्य तद्विविक्तं शुद्धात्मस्वरूपं दर्शयति—

१ मुक्ताकरेषु इति पाठः. २ त्रयोदशे श्लोके निष्काममित्युक्त्वात्र च निरीहनिरपेक्षत्वप्रतिपादनात्प्राप्तं पौनरुक्त्यं परिहरति ।